

A testrésznevek metaforikus kiterjesztésének kulturális variáciája

1. Bevezetés. A nyelvtudomány egyik alapvető kérdésfelvetése az, hogy a konceptualizációban hogyan kapcsolódik össze a fiziológiai tapasztalat és a kulturális kontextus. A kognitív tudományban elterjedt *testesültség hipotézis* elmélete azt hangsúlyozza, hogy a fogalmi rendszer és a nyelvi szerkezetek nagymértékben metaforikusak, és ezek jelentős része a fizikai testi tapasztalatokra vezethető vissza (LAKOFF–JOHNSON 1980; JOHNSON 1987). Másfelől számos kutatás rámutatott egyéb tényezőkre, így a testi (SZELID–KÖVECSES 2018) és a kulturális kontextus meghatározó szerepére is a testesült konceptualizációban (GIBBS 2005; KÖVECSES 2000, 2005; KÖVECSES–BENCZES 2010; MAALEJ–YU 2011a). Adekvát tehát a kérdés, hogy az emberi testen alapuló figuratív fogalmi rendszer kulturális beágyazottsága milyen jelentéskiterjesztési műveletekben azonosítható, és mely nyelvi reprezentációkban valósul meg. Az eddigi kutatások a testrészek poliszém hálózatai vagy metaforizációi alapján rámutattak, hogy a nem emberi tárgyak (pl. növények, természeti formák) és az absztrakt fogalmak kifejezésében (pl. KOGNÍCIÓ, ÉRZELMEK, ERKÖLCS, TISZTELET, HATALOM, INTERPERSZONÁLIS KAPCSOLATOK) a nyelvközösségek az emberi testhez fűződő tapasztalatokat az egyik legfontosabb forrásként alkalmazzák (SHARIFIAN et al. 2008; MAALEJ–YU 2011a; BRENZINGER–KRASKA–SZLENK 2014; KRASKA–SZLENK 2019, 2020). Az emberi test szerepe a konceptualizációban kulturális-kognitív szempontból kiemelten fontos terület, mivel betekintést nyújt a különféle kulturális rendszerek megértésébe, valamint a testen keresztül alapvető kulturális korlátok, szimbolikus funkciók és társadalmi szerepek öröklődnek (GIBBS 2005: 36). A test jelentéshálózatának és a kultúra kapcsolatának feltárása (*kulturális testesültség*) egy-egy testrész kapcsán nemcsak ősi minták (*vérszerződés*), hanem új nyelvi fejlemények (*vérprofi*) megértését is lehetővé teszik (BARANYINÉ KÓCZY 2020b).

A tanulmány magyar és más nyelvi példák segítségével tekinti át azokat a leggyakoribb metaforizációs irányokat, amelyek szerint a testrészneveket egy-egy kulturális közösség más, többnyire absztrakt fogalmi tartományra alkalmazza rendszerszerűen. A tanulmány felépítése a következő: a 2. fejezet röviden vázolja a test konceptualizációjának általános viszonyrendszerét, majd a 3. rész azokat a fogalmi tartományokat tárgyalja, amelyekre a testrészeket a leggyakrabban

alkalmazzuk a metaforikus gondolkodásban. A fogalmi tartományokhoz kapcsolódó belátásokat magyar és idegen nyelvű példák szemléltetik. Ezek sorrendben az ÉRZELMEK, a KOGNÍCIÓ, az INTERPERSZONÁLIS KAPCSOLATOK és a KULTURÁLIS ÉRTÉKEK, valamint a test TÉRVISZONYOKra való kirejesztése és a testrészek grammatikalizációja. A testmetaforák típusainak elemzése jól bizonyítja, hogy a fiziológiai tapasztalat és a kulturális kontextus szervesen összekapcsolódó, kölcsönhatásban lévő tényezők a nyelv és a jelentés formálásában.

2. A test kulturális konceptualizációjának viszonyrendszere. A test konceptualizációjának kulturális varianciáját számos tényező motiválja. Ezek közül legfontosabbak a test biológiai meghatározottságának kulturálisan eltérő észlelése, a test szegmentációja/kategorizációja, valamint a kulturális modellek. Ezeket a jelenségeket átfogóan jellemzi a *kulturális testesültség* fogalma, amely a kulturális konceptualizáció háttérében rejlő rendszerszerűséget implicálja.

A test konceptualizációja tágabb összefüggésben a *testesültség* elméletében vizsgálható, amely a test szerepét hangsúlyozza a „mindennapi, szituációkban megvalósuló megismerő tevékenységében” (GIBBS 2005: 1). A testesültség legnyilvánvalóbb megvalósulása a nyelvben a testrészek konceptualizációja, amely az egyes testrészek egyéb konkrét és absztrakt funkciókra való kiterjesztését takarja. Ez rendszerint egyirányú konceptualizáció, amelyben az alapszintű kategóriák könnyen válnak forrástartományyá. A testesült tapasztalatok a kultúra közegében alakulnak konkrét konceptualizációkká a megismerés folyamán (GIBBS 2005: 13, vö. KÖVECSÉS 2000), ahol a kifejezések konnotációja és értéktulajdonítása is kultúraspecifikus tényező lehet (CHARTERIS-BLACK 2001). A testrészek metaforizációjára irányuló kutatások számos kulturális eltérést jeleznek mind a konceptualizáció megléte, hangsúly vagy alkalmazása terén (SHARIFIAN et. al. 2008; YU 2009; MAALEJ–YU 2011a; BRENZINGER–KRASKA–SZLENK 2014; magyar vonatkozásban BAÑCZEROWSKI 2003, 2007; CSÁBI 2005; SIMÓ 2011; BAÑCZEROWSKI–DZIEWONSKA-KISS 2013; BARANYINÉ KÓCZY 2018, 2019, 2020a, 2020b). A kulturális testesültség fogalma a testesültség fiziológiai és kulturális kettősségét, kontinuum jellegét hangsúlyozza (MAALEJ–YU 2011b: 9). Az egyes testrészek mögött rejlő konceptuális hálózat fölfejtése az adott kulturális közösség megismerő tevékenységének egy szegmensére világíthat rá. Erre példa többek között a kínai *xin* ’szív’ szó vizsgálata (YU 2009), amely szerint a kínai kulturális konceptualizációban a SZÍV az érzelmeken túl fiziológiai és megismerési központ is, az egész testet és az elmét is irányító központi szerv, kozmikus szempontból úgymond „az univerzum tükre”. Ez a kulturális modell az ősi kínai filozófia és a hagyományos orvoslás tanain alapszik, azonban a modern tudományos ismeretek ellenére a mai napig jelen van a kínai nyelvben. A kulturális testesültség tehát a kulturális konceptualizáció fogalmán a testi tapasztalatok, a nyelv, a kultúra és a konceptualizáció összefüggésrendszerét jelenti. A kulturális konceptualizációk „a kulturális csoportok tagjai között megosztott reprezentációs hálózatok”, vagyis az adott közösség világszemléletének, kulturális megismerő tevékenységének kifejeződése metaforák, sémák, modellek és kategóriák formájában (SHARIFIAN 2011: 5).

A test fiziológiai észlelése a külső/belső test megkülönböztetésén alapul (KAPITÁNY–KAPITÁNY 2013). A testrészek vizuális megjelenésén túl (alak, elhelyezkedés) funkcióiknak is fontos szerepe van az egyéb személyiségbeli, érzelmi jellemzők és az ember szociokulturális viszonyainak megjelenítésében (pl. főhajítás). A belső testről való népi tudás szintén különbözhet az orvostudomány történelmileg változó anatómiai ismereteitől.

A testről szerzett tapasztalat alapján létrejövő kategorizációs rendszer alapja az egyetemes biológiai tapasztalat és a szociokulturális kontextus kölcsönhatásában keresendő (MAJID 2006). A kulturális motiváltságot a következő megfigyelések támasztják alá. Az egyik érv, hogy egy adott testrésze vonatkozó szegmentációs kategóriák a nyelvekben nem egyeznek. Például a magyar LÁB fogalom a csípőízületnél kezdődik és a LÁBFEJET is magába foglalja, ez utóbbit a láb legfőbb részeként jelöli meg, amely a bokaízületnél kezdődik. Az angol nyelv a LEG 'láb' fogalom mellett külön kategóriaként jelöli a lábfejet: FOOT. A második érv, hogy a párhuzamos elnevezések szemantikai tartalma különbözhet: a holland, japán és indonéz nyelvben a KART jelölő kifejezés mást jelent: az indonéz kategória a kezét is magába foglalja, a japán kifejezés a válltól a csuklógig tartó területet jelzi, míg a holland elnevezés értelmezése megoszlik (MAJID–VAN STADEN 2015). Harmadszor, nem minden nyelvben léteznek a testrészek alapszintű kategóriái és a háromszintű szisztematikus hierarchikus elrendeződés. A TÖRZSRE számos nyelvben (jahai, tiriyo, tidore, pandzsábi) nem létezik külön kifejezés, hanem a test egészét jelölő nevet használják (MAJID 2010: 64). A következő megfigyelés, hogy a testrésznevek többféle viszony szerint kapcsolódhatnak egymáshoz: partonomikus, elhelyezkedésbeli, kapcsolati vagy általános asszociációs viszonyok szerint, illetve ezek párhuzamos jelenléte is megfigyelhető, egy testrésze több elnevezést alkalmazva. Végül a testrésznevek anatómiai megalapozottsága sem mindig érvényesül: a tiriyo nyelv (Észak-Amazónia) megkülönböztet egy ovális, kisebb tojás méretű szervet (*kɔDDi*), amely a szegycsont alatt helyezkedik el – azonban ennek a szervnek nem létezik anatómiai megfelelője (MAJID 2006: 250).

A testmetaforákkal összefüggésben szintén fontos területet képeznek a testi/fizikai percepció különféle formái és az egyéb, pszichés és szociális működés közötti összefüggések vizsgálata. A percepcióra utaló igék vizsgálata szerint a KOGNÍCIÓ PERCEPCIÓ metafora számos érzéki csatornán keresztül érvényesülhet. A legismertebb összefüggés a vizuális és az auditív érzékelés, valamint a mentális képességek között jön létre (VIBERG 1984; SWEETSER 1990; ALM–ARVIUS 1993; EVANS–WILKINS 2000; DE VRIES 2013; SAN ROQUE et al. 2018). A kulturális variációt jelzi, hogy egyes kultúrákban, például az ausztrál nyelvekben, a MEGÉRTÉS LÁTÁS metafora helyett a MEGÉRTÉS HALLÁS metafora dominál (EVANS–WILKINS 2000), míg például az észet esetében a taktilis igék kiterjesztése figyelhető meg a tudás, ismeret tartományára (PROOS 2020).

A testrészek jelentéskiterjesztései kulturális modellekre vezethetők vissza, amelyek megszerkesztik azt, ahogyan a testi tapasztalat a fogalmi rendszerbe ágyazódik (KÖVECSÉS 2000; YU 2004; SHARIFIAN et al. 2008). QUINN és HOLLAND definíciója szerint a kulturális modellek olyan, a világról alkotott magától értetődő modellek, amelyeken egy társadalomban sokan osztoznak, és amelynek

nagy szerepe van a megértésben: „olyan struktúrák, amelyek a világról alkotott elképzeléseink kulturálisan meghatározott mentális reprezentációi, tehát egyszerre kultúra- és kognícióalapúak” (KÖVECSES–BENCZES 2010: 88; vö. QUINN–HOLLAND 1987: 4). A kulturális modellek így egy kulturális közösség megismerő tevékenységének építőelemei, mivel számukra egyfajta „sablonként” működnek az élet különböző aspektusainak megértéséhez (vö. SHARIFIAN 2011). A kulturális modellek a kultúra több rétegéből eredhetnek, például hétköznapi megfigyelésekből és az ezekből eredő sematikus következtetésekből. A hosszú ujjak, a kisméretű női láb, a fehér bőr, amelyen áttetszenek a kék véredek (*kékvér*, l. BARANYINÉ KÓCZY 2020b) az elegancia, az arisztokratikus származás jelei. Ennek a sztereotípiának az alapja az, hogy a nehéz fizikai munkát végző személyek testalkata rendszerint izmos, széles, a végtagok nagyobbak, a bőr napbarnított (KAPITÁNY–KAPITÁNY 2013: 34).

A kulturális modellek rítusokhoz is köthetők, így a világ több kultúrájában létező VÉRTESTVÉRSÉG/VÉRSZERZŐDÉS kulturális modellje (BARANYINÉ KÓCZY 2020b). Ehhez olyan hűségeskü kapcsolódott, amelyben két nem rokonni viszonyban álló ember között egyenlőségen és lojalitáson alapuló kapcsolat jött létre egymás vérenek elfogyasztása által (HAUSER–SCHÄUBLIN 1993). A VÉRSZERZŐDÉS magyar kulturális modellje a korabeli magyar szokásjog szerint egy esküvel megerősített fogadalomtételt jelentett, ahol a rítus során a felek az alkarjukon ejtett vágás összeérintésével jelezték, hogy a vérük egymás ereiben folyik, vagy pedig egy kehelybe csorgatták a véruket, és mindannyian ittak belőle (NéprLex. 5). Végül a tabuk is kulturális modelleken alapulnak, például a testi kiválasztás és a szexualitás, valamint az ezekkel a folyamatokkal kapcsolatos testrészek (GALGÓCZI 2008: 6). A tabuk esetében az egyik alapvető tényező a test hierarchikus tagolása, az alsótest tisztátalansága.

3. A test kiterjesztése absztrakt tartományokra. A test metaforikus kiterjesztésére az egyik legkorábbi ismert példa az egyiptomi kultúrából származik, ahol a(z önálló szóval nem kifejezhető) világ szegmenseire terjesztették ki az emberi szervezet részeit (MESKELL 2000). A jahai nyelvben a test szintén a világ antropomorfikus rendszerként való leképezésének alapjául szolgál (BURENHULT 2006). A szisztematikus megfeleltetés híres példája az atapaszkai apacs nyelvben a testrészek alkalmazása különböző MOTOROS JÁRMŰVEK részeinek a megjelölésére (BASSO 1967): a 19 metaforikus testrésznév közül a nagyobb alkatrészeket a főbb testrészek, a kisebbeket pedig a kisebb testrészekkel vagy belső szervekkel konceptualizálják (1. táblázat).

1. táblázat

Apacs testrésznevek és kiterjesztésük a SZEMÉLYGÉPKOCSI fogalmára
BASSO (1967) alapján

Apacs testrésznév	Jelentés	Kiterjesztett jelentés
<i>wos</i>	váll	elülső sárhányó(k)
<i>gən</i>	kéz/kar	elülső kerék, abroncs
<i>dɔ</i>	áll(kapocs)	elülső lökhárító
<i>ke'</i>	láb/lábak	hátsó kerék, abroncs

<i>ni</i>	arc	szélvédőtől a lökhárítóig tartó terület
<i>ta</i>	homlok	utastér elülső része vagy az autó teteje
<i>kai</i>	fenék	hátsó sárhányó(k)
<i>ze'</i>	száj	tanksapka
<i>inda'</i>	szemek	fényszórók
<i>pit</i>	gyomor	benzintartály

Számos további példa ismert a test–tárgy kiterjesztésről. A zapoték nyelvben a testrészneveket az ASZTAL egyes részeire alkalmazzák, pl. arc \Rightarrow asztal teteje, száj \Rightarrow asztal(lap) éle, gyomor \Rightarrow asztal alsó területe, láb \Rightarrow asztalláb (LILLEHAUGEN 2003). A (közép-szudáni, nílus-szaharai) mangbetu nyelvben a HÁZ konceptualizációja esetében jelennek meg a következő párhuzamok: szem \Rightarrow ablak, száj \Rightarrow ajtó, fej \Rightarrow tető (HEINE 2011). A testesült metaforák az építészet számos szakkifejezésében is felfedezhetők: *homlokzat*, *szemöldökfa*, *oszlopfő*, *lábazat*, *tetőgerinc*, *kontyolt tető*, *ablakszem*, *vakablak*, *vízorr*, *vízköpő*, *malomgarat* stb. (KAPITÁNY–KAPITÁNY 2013: 29).

Gyakori céltartomány a TERMÉSZETI TÁJ. Az ausztráliai nyelvekben a testrészeket rendszeresen alkalmazzák kiemelkedő természeti formákra, tájékozódási pontokra. A konceptualizáció alapja az a kulturális modell, amelyben az ausztrál őslakosok az ember és a természet viszonyát szemlélik (SHARIFIAN 2011). A thaayorre nyelvből (paman nyelvcsalád) származnak a következő példák: *ngok pungk* '(óceán) hullámai' (víz térd), *raak koo-miing* 'föld felszíne' (hely-arc), *punth* '(fa) ágak' (karok), *wuurr* 'gallyak, vesszők' (ujjak) (GABY 2006: 218). A földrajzi formák testesült konceptualizációja az óceániai nyelvekben is gyakori, például a polinéz marques-szigeteki nyelvben a *tua* 'hegylánc' (gerinc), *ivi* 'hegycsúcs, domb' (csont), *mata'ae* 'hegyfok' (szem-homlok) (CABLITZ 2008: 205). A magyar nyelvben is találhatók hasonló példák: *hegygerinc*, *hegyhát*, *hegyláb*, *ér*, *torkolat*, *(fa)törzs*, *(barlang) szája*, *gyomra*.

Az ÁLLATOK részeivel szemben a NÖVÉNYEK esetében gyakran nem ennyire szisztematikus a leképezés, például a gomba esetében az emberi testen alapul a *kalap*, *gombafej*, *törzs* kifejezés, vagy a lengyelben a fokhagymafejre utaló *glówka* 'fejecske' és gerezdjeinek neve *zabki* 'fogak' (KRASKA-SZLENK 2014b: 11). A magyarban a *fej* szót számos növény termésére alkalmazzuk, pl. *káposzta feje*, *hagyma feje* (TOLCSVAI NAGY 2013: 245); ugyanígy a *szem* szót is: *búzaszem*, *kukoricaszem*, *mákszem*. A FEJ és a SZEM forrástartományként elsősorban a kerek tárgyak konceptualizációjában jelennek meg (2. táblázat).

A testrészek figuratív kiterjesztése nyelvenként eltérő, azonban itt is megfigyelhetők közös tendenciák. A *szem* kapcsán például KRASKA-SZLENK (2014a: 62) több nyelv alapján vetette össze, hogy melyik jellemzők válnak a poliszémia alapjává. Ezek a következők: arab (Ar) *ʕajn*, baszk (B) *begi* (IBARRETXE-ANTUÑANO 2012), francia (F) *oeil* és *oeillet* (kicsinyítő alak), indonéz (I) *mata* (SIAHAAN 2011), lengyel (L) *oko* és *oczko* (kicsinyítő alak), német (N) *Auge*, orosz (O)

glazók (kicsinyítő alak), szuahéli (Sz) *jicho*, tamil (Ta) *kaṇ*, török (Tö) *göz* és zande (Z) *bangirise* (PASCH 2014). Az alábbi attribútumok és együttállásaik voltak a leggyakoribbak: kicsi, kerek, üreges, fényes, központi. Ezek többségére magyar példa is található: kicsi: *mákszem*, *gabonaszem*; kerek: *láncszem*, *pávaszem*; üreges: *láncszem*, *öltésszem*; fényes: *gyöngyszem* (2. táblázat).¹

2. táblázat

A szem kiterjesztése más tartományokra KRASKA-SZLENK (2014b: 62) alapján, kiegészítve a *szem* magyar (M) példáival

Séma	Nyelvi példák
kicsi, kerek	L <i>oczko</i> 'kő (gyűrűben)', F <i>oeil</i> , L <i>oko</i> (<i>w rosole</i>) 'zsircsepp (erőlevesben)', N <i>Auge</i> , Sz <i>jicho</i> (<i>la ua</i>) 'bimbó', I <i>mata kaki</i> 'boka', L <i>oczko</i> , O <i>glazók</i> , Tö <i>göz</i> 'szem (növényen)', Ta <i>kaṇ</i> 'kis pötty (pl. kókuszdión)', M <i>mákszem</i>
kicsi, kerek, üreges	F <i>oeil</i> , Tö <i>göz</i> , B <i>begi</i> , <i>glazók</i> , Ar <i>šajn</i> , N <i>Auge</i> 'kis lyuk (pl. tülyuk, kukucsikáló)', B <i>ogibegi</i> 'lyuk a kenyérben', <i>gatzabegi</i> 'lyukak a sajtban', <i>erlategiren begia</i> 'kaptár bejárata', Ta <i>kaṇ</i> 'szem/lyuk (szitán, hálón)', 'öltés', F <i>oeillet</i> 'kis lyuk (pl. gomblyuk, fűzőlyuk)', 'tülyuk' L <i>oczko</i> (<i>w pończosze</i>) 'lyuk (harisnyában)', M <i>láncszem</i> , <i>öltésszem</i>
kerek, fényes	Ar <i>šajn</i> , Sz <i>jicho la maji</i> , I <i>mata</i> (<i>air</i>), 'forrás (vize)', Tö <i>göz</i> 'forrás (vize)' vagy 'mérőedény', L <i>oczko wodne</i> 'kis tó (kertben)', L <i>pawie oczko</i> 'pávaszem', Ta <i>mayil tōkaiyin kaṇ</i> 'pávaszem', M <i>gyöngyszem</i> , <i>láncszem</i> , <i>pávaszem</i>
központi (absztrakt értelemben is)	N <i>Auge</i> , I <i>mata</i> 'központ', <i>mata ati</i> 'legbelsőbb érzés vagy gondolat' (szem-máj), L <i>oko cyklonu</i> 'tornádó szeme/központja', Tö <i>göz</i> 'hid feszítávsága' vagy 'fiók, tartó', <i>araba gözü</i> 'kesztyűtartó', Z <i>bangiri</i> 'központ', <i>bangiri gene</i> 'út közepe', <i>bangiri oro</i> 'seb/fekély közepe', M (tornádó, hurrikán) <i>szeme</i>

Alábbiakban a testrészek kiterjesztésének legjellemzőbb absztrakt tartományait mutatom be, ezek a következők: ÉRZELEM, KOGNÍCIÓ, INTERPERSZONÁLIS KAPCSOLATOK és KULTURÁLIS ÉRTÉKEK (vö. KRASKA-SZLENK 2014b). A testrészeknek szintén fontos szerep jut a TÉR konceptualizációjában és a grammatikalizációjában.

3.1. A testrészek kiterjesztése az ÉRZELMEK tartományára. Az érzelmek kifejezése és a testesültség kapcsolata LAKOFF és JOHNSON monográfiájának megjelenése (1980) óta széleskörűen kutatott terület (pl. KÖVECSES 2000, 2005; ENFIELD–WIERZBICKA 2002; SHARIFIAN et al. 2008). Ahogy többen is rámutatnak (pl. JOHNSON 1987; LAKOFF–JOHNSON 1999; KÖVECSES 2000, 2005), egy érzelem megtapasztalása és az evvel együtt járó testi tapasztalat, tünet vagy hatás

¹A Nyelvtudományi Társaság felolvasóülésén 2019. december 3-án tartott előadásomon az egyik résztvevő kolléga a „központi” jellemzőre is javasolt példát: a *QR kód szeme*.

között metonimikus kapcsolat van, akár biológiailag érvényes folyamatról van szó (ilyen például a szívverés, a vérnyomás emelkedése/csökkenése), akár csupán általános néphit támasztja alá (pl. a vér hőmérsékletének a változása: *megfagyott/felforrt az ereiben a vér*; vö. A TEST HŐMÉRSEKLETÉNEK A CSÖKKENÉSE A FÉLELEM HELYETT; KÖVECSES 1990). A testrészek és az érzelmek kapcsolata két fő irányból vizsgálható: egyrészt a testrésznevek vizsgálata (miszerint egy bizonyos testrész mely érzelmek kifejezésében vesz részt), másrészt az érzelmek konceptualizációja felől (azaz egy adott érzelem mely testrészek által konceptualizálódik).

Az egyik alapvető kérdés az, hogy az egyes nyelvekben melyik testrészt vélik az érzelmek központjának. Az eddig vizsgált nyelvekben az érzelmek centruma egy belső szerv, leggyakrabban a SZÍV, amely főként az indoeurópai, de más nyelvekre is jellemző, például a magyar (BAŃCZEROWSKI–DZIEWONSKA-KISS 2013), angol és olasz (NIEMEIER 2000; DEIGNAN–POTTER 2004), kínai (YU 2008), lengyel (KRASKA-SZLENK 2005a), szuahéli (KRASKA-SZLENK 2005a, 2005b), tunéziai arab (MAALEJ 2008) esetében. A magyarban olyan kifejezések jelzik ezt, mint *szívébe zár*; *kitárja a szívét*, *szíve csücske*, *csordultig tele van a szíve*, *szívből szeret*. Vannak azonban olyan nyelvek is, amelyek szerint a HAS/GYOMOR az érzelmek központja, például a japánban (BERENDT–TANITA 2011), vagy pedig a MÁJ, például az indonézben (SIAHAAN 2008).

Egy másik vizsgálati szempont az, hogy az egyes érzelmek kifejezésében mely testrészek játszanak fő szerepet. Az olyan kifejezések, mint *csillogott a szeme*, *összevonta a szemöldökét*, *felfordult a gyomra*, *égnék állt a haja*, *libabőrös lett*, *majd kiugrott a szíve*, *összeszorult a gyomra*, arról tanúskodnak, hogy a testrészeknek az érzelmi állapot megjelenítésében kiemelten fontos szerepük van. Az arc az érzelmek egyik fő vizuális kommunikációs eszköze, amely közvetlen tapasztalatot ad az adott személy érzelmeiről (vö. WIERZBICKA 1999; YU 2001, 2002; GIBBS 2005; VAINIK 2011), amelyet az ARC(KIFEJEZÉS) AZ ÉRZELEM HELYETT metonímia fejez ki. Számos kifejezés valódi testi tüneteken alapul, például az alábbi kínai és észt példákban (3. táblázat).

3. táblázat

Az ARC kiterjesztése az ÉRZELMEK tartományára a kínai és az észt nyelvben
YU (2002: 344) és VAINIK (2011: 54–55) alapján

Kínai testrésznév	Jelentés	Szó szerinti jelentés	Észt testrésznév	Jelentés	Szó szerinti jelentés
<i>lian-re</i>	'szégyenkezni'	arc-forró	<i>nasty vales minema</i>	'félni'	elfehéredett az arca
<i>lian-hong</i>	'elpirulni szégyen vagy szégyenkezés miatt'	arc-vörös	<i>puna tõuseb palgesse</i>	'szégyenkezni'	a vörösség az arcába emelkedett
<i>hong-lian</i>	'szégyenkezni maga miatt; elvörösödni a haragtól; megharagudni'	vörös-arc	<i>näost hall olema</i>	'aggódni'	szürke az arca

<i>beng-lian</i>	'kelletlen arcot vágni; komolynak vagy elégedetlennek tűnni'	feszül-arc	<i>pikka nägu tegema</i>	'csalódni'	hosszú arcot csinálni
<i>ban-lian</i>	'pókerarcot vágni; zord arcot vágni'	keményedő-arc	<i>nägu krimpsutama</i>	'undo-rodni'	savanyú arc
<i>shang-lian</i>	'a borivástól elvörösödni; megszedülni a sikertől vagy dicsérettől'	oda-arc	<i>nägu sārāb</i>	'örülni'	ragyog az arca
			<i>palg lööb vihast leegitsem</i>	'hara-gudni'	az arca a haragtól lángra lobban

Az érzelmek konceptualizációja az arckifejezésen keresztül nem mindig eredményez egyértelmű leképezést: a dühöt például az angol nyelvben két különböző arcszín, a kék (*a blue face*, 'kék arc') és a vörös (*a reddened face*, 'vörös arc') is jelölheti (GIBBS 2005: 259). Míg a vörös arc számos nyelvben szégyent és dühöt is kifejez, a két érzelmet a magyar nyelv lexikailag is megkülönböztetheti: az *elpirul* minden esetben szégyent, az *elvörösödik* pedig szégyent és dühöt is kifejezhet. Emellett különbség lehet az is, ahogyan egy-egy kultúrában valamelyik testrész érzelmekifejező szerepének nagyobb jelentőséget tulajdonítanak. OCCHI vizsgálata szerint (2011: 180) a japánban és az amerikai angolban a boldogság/boldogtalanság megjelenítésének domináns szerve eltér: míg a japánok elsősorban a szem kifejezését érzélik és értelmezik, addig az amerikaiak számára főként a száj kifejezésének dekódolása ad támpontot.

Az érzelmek megjelenítésében az is kulturálisan eltérő lehet, hogy az adott testrész melyik tulajdonsága kerül előtérbe. A VÉR MINT ÉRZELEM konceptualizációban, amely elsősorban negatív érzelmeket fejez ki, a vér következő jellemzőin alapul elsősorban a kiterjesztés: a) olyan anyag, amely megtölti a testet vagy egy testrészt (*arcába szökik a vér; vérszemet kap*); b) hőmérséklete van (*megfagy az ereiben a vér; vérlázító*); c) dinamikus (*megdermed a vére, pezseg a vére*) (BARANYINÉ KÓCZY 2020b: 113–114). Összességében elmondható, hogy a tartály-séma itt is meghatározó, de kulturális varianciáját jelzi például a DÜH konceptualizációjában az, hogy míg a magyarban az érzelem intenzitásának növekedése a (nyomás alatt lévő) tartályban lévő anyag hőmérsékletének növekedésével jár (*felforr az agyvíze*), addig a kínaiában a hőmérsékleti komponens teljesen hiányzik (YU 1995).

3.2. A testrészek kiterjesztése a KOGNÍCIÓ tartományára. A nyugati hagyományban a racionális gondolkodás és az irracionális érzelmek éles elkülönítése dualisztikus szemléletet tükröz, amely szerint a két tartomány két külön testrészhez kapcsolódik: a fejhez és a szívhez, például a magyarban (*szívből gyűlöl, szívére vesz* vs. *fejébe vesz, megfordult a fejében, fejben dől el, fejtelenség*;

vö. BARANYINÉ KÓCZY 2019) vagy az angolban (NIEMEIER 2008). A személyiség dualisztikus szemlélete szerint tehát a kogníció és az érzelmek centruma a test két különböző szervén helyezkedik el. Létezik azonban olyan kultúra is, ahol az ún. holisztikus szemlélet érvényesül, amely szerint az ember biológiai és pszichikai irányítása egyetlen szervere koncentrálódik. Ilyen többek között a kínai (YU 2008), ahol a *xin* 'szív' az érzelmivel egyidejűleg a racionális tevékenységek és értékek központja is A SZÍV A TEST IRÁNYÍTÓJA konceptualizáció alapján. A kínai mellett hasonlóan holisztikus szemléletet tükröz a thai nyelv, ahol a szív az érzelmek, a gondolkodás és a döntés helyszíne (BERENDT–TANITA 2011), valamint az indonéz, ahol a *hati* 'máj' érzelmi-kognitív centrum, és amely konceptualizáció az ősi indonéziai rituális állatáldozatokból, valamint az ún. „máj-jövendölésből” ered (SIAHAAN 2008). A dualisztikus és a holisztikus rendszer mellett olyan összetett szemléletet tükröző nyelvek és kultúrák is léteznek, amelyekben a racionális és irracionális szféra nem különül el élesen, hanem kontinuumot alkot. Ilyen nyelv a szuahéli, amelyben alapvetően a dualisztikus szemlélet jelenik meg, tehát a *moyo* 'szív' az érzelmek központja, a *kichwa* 'fej' pedig az intellektuális képességeké, mégis egyes nyelvi adatokban a szívben vannak metaforikusan elhelyezve gondolatok, kérdések, kétségek (KRASKA-SZLENK 2014a: 109–124). Emellett az emlékek is a szívben jelennek meg, bár erre az angolban is akad példa: *learn by heart* 'fejből megtanul' (szívből megtanul).

A kognitív képességek esetében említést kell tenni arról, hogy számos nyelvben a gondolkodás központjaként funkcionáló szerv esetében domináns a TARTÁLY-séma. Ebben a tartályban a gondolatok, döntések, tudáselemek élő és élettelen entitásként helyezkednek el (JÄKEL 1997). A magyarban ezt példázzák az olyan kifejezések, mint *megfordult a fejében, nem fért a fejébe, kiment a fejből* vagy *sikerült helyretenni a fejében* (vö. BARANYINÉ KÓCZY 2019), az angolban pedig hasonlóan *I have a thought in the head* 'van egy ötletem' (van egy gondolatom a fej[em]ben), *a head full of ideas* 'tele van ötletekkel (a feje)', *it never entered my head* 'sosem jutott eszembe' (sosem jutott/került a fejembe).

Amint szó esett róla, a kognícióhoz kapcsolódó másik jellemző testrész a SZEM, amelynek funkcióján alapul a MEGÉRTÉS LÁTÁS metafora, amely nemcsak a látással összefüggő igékben (TOLCSVAI NAGY 2013: 218–221), hanem a szem származékaiban is megtalálható, pl. *szemlél, szemlélet, szempont, csukott/nyitott szemmel, szem előtt tart*.

3.3. A testrészek kiterjesztése az INTERPERSZONÁLIS KAPCSOLATOK tartományára. Egyes testrészeknek, szerveknek fontos szerepet tulajdonítunk a társas kapcsolatok konceptualizálásában is. Az egyik kiemelkedő fogalom itt a ROKONSÁG, amely a kulturális antropológia és a nyelvészet vizsgálatai szerint fontos terület a testrészek metaforizációja szempontjából. A fogalmi leképezés alapja a ROKONI KAPCSOLAT A TEST(RÉSZ) ELOSZLÁSA metafora (KINSHIP RELATION IS BODY(PART) SHARING), amely nagyrészt hétköznapi fizikai tapasztalaton alapul és abból következtetett ismeretből ered, mint például a születés körülményei vagy a családtagok fizikai hasonlósága (KRASKA-SZLENK 2014a: 29). A mindennapi tapasztalat gyakran ellentmondásban van a modern genetika ismereteivel: a ROKONSÁG

fogalmi konstruálása és nyelvi reprezentációja alapvetően a hagyományos kulturális közösségi tudáson, modellen alapul. A magyar nyelv szerint például a VÉR az örökítő anyagot hordozó testnedv, a rokonok vére így azonos minőségű, amely olyan kifejezésekben jelenik meg, mint *vérem* (rokonom), *vérvonal*, *vérvád*, *testvér*, *vérrokon*, *vér szerinti szülő*. Ez a konceptualizáció ma is él, pl. *Én azért nem adok vért, mert megőrzöm a tisztaságot! Nem adom senkinek a tisztán öröklött vérem, hogy aztán továbbvigye valami mutáns...!* (MNSz.). A VÉR MINT ROKONSÁG konceptualizáció a kultúráközi vizsgálatok szerint a világ különböző nyelveiben megjelenik (pl. CHARTERIS-BLACK 2001), többek között az angolban is: a *blood* 'vér' szót olyan értelemben is használják, mint 'családi háttér, leszármazott', vagy lásd a családi kötelék fontosságát hangsúlyozó mondást: *Blood is thicker than water* 'A vér nem válik vízzé'. A kulturális modellek kapcsán említettem a közösségi megismerésben is hagyományosan ismert VÉRSZERZŐDÉST, amely szintén a VÉR A ROKONSÁG HELYETT metonimikus konceptualizációból ered. Természetesen más testrészek is jelölhetnek rokonságot, például a terhességgel és születéssel erős asszociációban lévő méh, has, alhas, köldökzsinór. A szuahéliben ilyen példák a 'méh, has' jelentésű *tumbo* szóból származó kifejezés, *wa tumbo moja* 'testvér' (egy hasból való), illetve a *kitovu* 'köldök' metaforikusan valakinek a születési helyét, illetve 'bölcst' vagy 'otthont' jelent (KRASKA-SZLENK 2014a: 29).

Szintén társas kapcsolatokat fejez ki a KÉZ (KAR). Ennek alapja az, hogy a kéz a „legkézenfekvőbb” eszköz a másik emberrel való kapcsolatteremtésre: a kézfogás, kézcsók, intés a társas üdvözlés jellemző formái. A KÉZ metaforikus kiterjesztése a szociális viszonyokon belül több fogalom kapcsán jelen van, pl. HATALOM/KONTROLL, BIRTOKLÁS, SEGÍTSÉG, ÉRTÉKELÉS. A magyarban olyan kifejezések reprezentálják ezt, mint például *kézbe vesz*, *rát teszi a kezét* (KONTROLL), *kézre kerít/ad*, *más kezébe kerül* (BIRTOKLÁS), *felkarol*, *fogja a kezét* (SEGÍTSÉG), *lekezel* (ÉRTÉKELÉS). Hasonló kifejezések az angolban is megtalálhatók: *to be in somebody's hands* 'valakinek a kezében lenni', *change hands* 'más kezébe kerül' (kezet cserél, BIRTOKLÁS), *give/lend a hand* 'segítő kezet nyújt' (ad/kölcsönöz kezet), *hold somebody's hand* 'fogja valakinek a kezét' (SEGÍTSÉG), *lay one's hands on something* 'rát teszi a kezét valamire' (ráfekteti a kezét valamire), *get out of hand* 'elszabadul, fegyelmetlenülé válik' (kikerül a kézről, HATALOM, KONTROLL). A magyar nyelvben a *megkéri a kezét* HÁZASSÁGI AJÁNLATot, a *kézfogó* ELJEGYZÉST jelent, amely a legerősebb szövetségre készít fel két ember között; a férfi és a nő összekulcsolt keze metonimikusan utal az eljegyzési szertartásra. A mozdulat a TÁRSAS KAPCSOLAT FIZIKAI KAPCSOLAT metaforán alapulhat. Az is látható, hogy míg a *kézfogó* szimmetrikus viszonyra utal, addig a *kézben tart*, *felkarol*, *rát teszi a kezét* a kezet birtokló személy dominanciáját (aktivitását, erőfölényét, hatalmát) fejezi ki.

A társas kapcsolatok létesítésében és fenntartásában további testrészek is részt vesznek, például egy ilyen lényeges szerv a SZEM (BARANYINÉ KÓCZY 2018, 2020a). A szemnek különleges szerepe van a kapcsolatfelvételben, például a párválasztásban (*szemeznek*, *összetalálkozott a szembogaruk*, *rávetette a szemét*). Gyakran azonban a HATALOM/KONTROLL fogalmával hozható összefüggésbe, például *kiszemel*, *szemmel tart*. Emellett a másik személlyel való *szembenézés*

metaforikusan konfrontációt is jelezhet. Az interperszonális kapcsolat szempontjából ide hozható példaként a *szem(mel) verés* (ill. esetleg a *rossz szemmel néz valakire*), amely a néphagyományban egy másik, gyűlölt vagy irigyelt személy megátkozását, megigézését takarja (hasonlóan jelen van például a perzsában is, vö. SHARIFIAN 2011: 202–203).

3.4. A testrészek kiterjesztése a KULTURÁLIS ÉRTÉKEK tartományára.

Egy adott közösség kulturális értékei többféle jelenséget foglalnak magukba. Ide sorolhatók egyfelől a TISZTELET, MEGBECSÜLÉS konceptualizációi, mivel ezek a közösségek által értékesnek tartott entitások (személyek vagy dolgok) iránti viszonyulást és annak kifejezési módjait szabályozzák, például a VENDÉGLÁTÁS konceptualizációjának keretében. Ez a kategória tehát az INTERPERSZONÁLIS KAPCSOLAT tartományához is kapcsolódik. A másik fontos kategória az ERKÖLCS és az ezzel összefüggő LELKIISMERET, amelyet szintén a kulturális közösség vallási vagy egyéb egyezményen alapuló normarendszere határoz meg. A testmetaforák így a társadalom erkölcsi kérdéseinek leképezésében is fontos szerepet játszanak. A következőkben a TISZTELET/BECSÜLET tartományára leggyakrabban alkalmazott két testrész jelentéskiterjesztését tárgyalom szemléltetésül.

A nyelvközi vizsgálatok tanúsága szerint gyakori metafora a BECSÜLET/TISZTELET ARC (UKOSAKUL 2003; YU 2001), amelynek fizikai tapasztalati alapja van: az arc ugyanis az a testrész, amely alapján azonosítható egy személy. A konceptualizáció szorosan összefügg az ARC(KIFEJEZÉS) AZ ÉRZELEM HELYETT és YU (2001) szerint az ARC(KIFEJEZÉS) A SZEMÉLYISÉG HELYETT metonímiával is, az arcnak ugyanis fontos funkciója van egy másik személynek szánt üzenet vagy attitűd közvetítésében (WIERZBICKA 1999; YU 2001). Az arc és az értékek kapcsolatában az értékeket az orientációs meaforák dichotomikus rendszerében leképező AZ ÉRTÉKES FENT, AZ ÉRTÉKTELEN LENT metaforák is megjelennek. A felfelé tartott, nyitott arc azt jelzi, hogy az adott személy tiszteletreméltó, nincsen rejtegetnivalója, míg a lehajtott fej és az eltakart arc arra utal, hogy az illető szégyent érez, önmagát nem érzi értékesnek. A konceptualizációra számos nyelvben akad példa: a magyar *tiszta arcú, arcátlan, vastag a bőr a képén*, az angol *lose face* 'elveszíteni a tekintélyét/hírnevét' (elveszíteni az arcot), az arab *wadžh* 'arc, tisztelet, prominens személy', a török *yüz aki* 'becsület' (tisztarc), vagy a szuahéli *sina uso* 'szégyellem magam' (nincsen arc). A BECSÜLET/TISZTELET ARC metafora számos nyelvben és kultúrában megtalálható, de elsősorban az ázsiai kultúrákban terjedt el. Például YU (2001) az angol *lose face* (elveszíteni az arcot) kínai megfelelőjére több lehetséges kifejezést is említ: *diu-lian* (veszít arc), *pao-lian* (eldob arc), *quian-lian* (felsért arc), *sao-lian* (elsodor arc). UKOSAKUL a thai nyelvből hoz példákat a *nāa* 'arc' szó metaforikus használatára a BECSÜLET, a SZÉGYEN és a SZÉGYENLŐSSÉG kifejezésére: a szégyentelen embert a talp bőréhez hasonlóan „vastag arcúnak”, „kemény arcúnak” nevezik, míg a „vékony arc” félnék, szégyenlős személyt jelez. Ennek a konceptualizációnak az alapja a SZEMÉLYISÉGET ELFEDŐ/VÉDŐ RÉTEG AZ ARCBŐR metafora, ahol a vastag arcbőr gátlástalanságot, érzéketlenséget jelent. Emellett számos olyan szólás is található a thai nyelvben, amely a becsület elvesztésének

érzelmi következményeit fejezi ki az ARC fogalmán keresztül, például zsibbadt/ törtött/sorvadt arc (UKOSAKUL 2003: 290, 292).

A magyar nyelvben a BECSÜLET és a TISZTELET megjelenítésének domináns testrésze azonban nem az ARC, hanem a SZEM (BARANYINÉ KÓCZY 2018, megj. a.). Önmagában az ÉRTÉKET reprezentálja a SZEM abban a tájnyelvi kifejezésben, hogy *nagy szeme van valaminek*, amelynek jelentése, hogy 'nagy értéke van' (ÉrtSz.). Hasonló, értékminősítésre utaló kifejezések *az én szememben (ő egy igazi hős), nagyot nőtt a szememben*, valamint tisztetlenséget jeleznek a *szemtelen, szembeköp, szeme közé nevet* frázisok. A másik kulturálisan meghatározott értékrendszer az ERKÖLCSÉ. A SZEM metaforikus funkciója a LELKIISMERETI KÖZPONT is, amelyet olyan kifejezések példáznak, mint *bántja a szemét, szemet szúr valami, majd kisül a szeme, lesüti a szemét (szégyenében)*, vagy éppen egy másik személy *szemére hány*. A morális hibával való szembesülés a látást kifejező igékben is megtalálható: *elnéz valamit, szembesül/szembenéz (a hibáival), belát valamit*. A magyar nyelvben a szem erkölcshez kapcsolódó funkciója többretű: A BECSÜLET KÖZPONTJA (*szemébe nevet*), AZ ERKÖLCS KÖZPONTJA, ezen belül pedig A MORÁLIS (KÜLSŐ) ÉRTÉKELÉS SZERVE (*szemet huny felette*), A MORÁLIS REFLEXIÓ SZERVE (*lesüti a szemét*), AZ ERKÖLCSÖSSÉG JELZŐJE (*szemforgató*) és AZ ERKÖLCSI ÍTÉLET VÉGREHAJTÓJA (*szemmel ver*) (BARANYINÉ KÓCZY, megj. a.). Abban a mondásban, hogy *Más szemében meglátja a szálkát, a magáiban a gerendát sem*, egyszerre három konceptualizáció is jelen van: A SZEM A MORÁLIS (KÜLSŐ) ÉRTÉKELÉS SZERVE, A MORÁLIS REFLEXIÓ SZERVE, AZ ERKÖLCSÖSSÉG JELZŐJE.

3.5. A testrészek kiterjesztése a TÉR tartományára. A testrészek sok nyelvben a térjelölés egyik fő forrástartományai. A magyarban is több olyan térjelölő kifejezés létezik, amely testrésznévből ered: *hát* ⇒ *hátul*, *mell* ⇒ *mellett*, *oldal* ⇒ *oldalt*, *szem* ⇒ *szemben*. A nyelvközi vizsgálatok szerint jellemző jelentésátvitellek a következők (KRASKA-SZLENK 2014a: 20): *hát* ⇒ *hátul/mögött*; *fenék* ⇒ *lent/alul*; *arc* ⇒ *elől*; *valaminek az eleje*; *fej* ⇒ *valaminek a teteje*, *fent/fel*; *gyomor*, *has* ⇒ *belső/bent*; *oldal* ⇒ *mellett*; *láb* ⇒ *alatt*. A Hausza nyelvben például a testrészek szisztematikusan képeződnek le a térviszonyokra (4. táblázat)

4. táblázat

A testrésznevek kiterjesztése térviszonyokra a Hausza nyelvben
KRASKA-SZLENK (2014b: 19) alapján

Testrésznév	Jelentés	Térjelölő	Jelentés
<i>cikii</i>	'gyomor'	<i>ciki</i>	'belső'
<i>gàba</i>	'a test elülső része'	<i>gàba</i>	'elülső rész'
<i>ba:ya</i>	'hát'	<i>ba:ya:</i>	'hátsó rész'
<i>kái</i>	'fej'	<i>kái</i>	'tető'
<i>ge:fëe</i>	'oldal'	<i>ge:fëe</i>	'oldal, mellett'
<i>bàki</i>	'ajkak'	<i>bàki</i>	'perem, szél'

A nyelvközi hasonlóságok mellett vannak nyelvcsaládokra jellemző specifikus eltérések is. A türk nyelvcsalád szibériai nyelveiben az 'elől' térviszony a 'máj, bél' szervek jelentéskiterjesztése, valamint más türk nyelvekben az 'elől/előtt' irányultság az 'orr' lexemájából ered (JOHANSON 2011: 755).

A testrésznevekből származó térjelölők a további metaforizáció eredményeként időjelölökké is válnak, például az angolban a *back* 'hát, hátul, vissza' szó olyan használata, mint *three years back* 'három évvel korábban'. A metaforikus kiterjesztés itt az egyirányúság elvét követi, amely a metaforizáció irányát a következő kategóriák sorrendjében állapítja meg: SZEMÉLY \Rightarrow TÁRGY \Rightarrow FOLYAMAT \Rightarrow TÉR \Rightarrow IDŐ \Rightarrow MINŐSÉG (HEINE et al. 1991: 48, 160). Például a TÁRGY \Rightarrow TÉR \Rightarrow IDŐ, MINŐSÉG folyamatot szemléltetik a *hát, hátul, hátralévő (idő), hátsó (gondolat)* kifejezések.

3.6. A testrészek grammatikalizációja. A testrészek grammatikalizálódása is több nyelvben kimutatott jelenség. A magyarban ilyen esetek a *vérgazdag*, *csonthülye* kifejezésekben a *vér* és a *csont* 'nagyon' jelentésben való használata. Mindkét esetben az 'extrémítás' élménye adhat alapot a metaforizációnak: míg a *csont* esetében a 'legbelső' élménye (*csontig hatoló*), addig a *vér* grammatikalizálódott értelme több konceptualizációból is ered egyidejűleg (BARANYINÉ KÓCZY 2020a). Hasonló az angolban a 'nagyon' értelemben használt *bloody* szó, amelyet azonban főként negatív értelemben használnak, szemben a magyar *vér*-előtaggal: *vérciki*, de *vérprofi*, *vérgazdag*, *vérhű* (MNSz.).

A testrészek grammatikalizációjának érdekes esete található az andamanéz nyelvekben, ahol (például a már alig beszélt nagy andamanéz nyelvben) a testrészeket grammatikai osztályt jelölő morfémaként alkalmazzák nemcsak a testrésznevekhez, hanem más névszókhoz és határozószókhoz csatolva (ABBI 2011). A nagy andamanéz nyelvben tehát a testrészek kategorizációjára egy kettős szemantikai rendszer létezik: az egyik a testrészek konkrét megnevezéseit tartalmazza, míg a másik egy absztrakt rendszer, ahol a testet hét részre felosztva a testrészek grammatikalizált morfémaként szerepelnek, hét szemantikai kategóriát képezve. A kategóriák olyan más szófajú szavakat is tartalmaznak, amelyek szemantikailag kapcsolódnak a kategóriát jelölő testrészhez. Ez utóbbiak morfémaként a halmaz minden eleméhez prefixumként kapcsolódnak. Például az 1. osztály jelölőjét (*a/ta*) olyan főnevekre alkalmazzák, mint *foj* 'száj', *tat* 'nyelv', *ker* 'torok', a szájjal összefüggő attribútumokra, mint *mu* 'néma', *tutlup* 'mohó', emberi nevekre, korábbi tevékenységekre és eseményekre, valamint primér rokonsági viszonyokra, pl. *may* 'apa', *mimi* 'anya' (a hét grammatikai-szemantikai kategória elemeire néhány példát az 5. táblázat mutat be). A jelölők utalhatnak elidegeníthetetlen birtokviszonyra, rész–egész és rész–összetevő viszonyra, állandó viszonyra vagy intim viszonyra. A nagy andamanéz világnézetben (kulturális konceptualizációban) a grammatikai osztályok elemei egymástól függetlenül létező viszonyok hálózatában léteznek.

5. táblázat

Példák a testrészeken alapuló grammatikai és szemantikai kategóriákra a nagy andamanéz nyelvben ABBI (2011) alapján

Grammatikai kategória jelölője	Testrésznév	Rokonságnév	Igei példák
1 <i>a-</i>	Száj és részeinek kiterjesztései: <i>foŋ</i> 'száj, szájüreg', <i>taŋ</i> 'nyelv', <i>keŋ</i> 'torok'	<i>mimi</i> 'anya', <i>maŋ</i> 'apa'	<i>a=jire</i> 'bántalmaz'
2 <i>er-</i>	Fő belső szervek: <i>co</i> 'fej', <i>koɓo</i> 'bőr', <i>ulu</i> 'fül'	<i>boi</i> 'házastárs'	<i>er=luk</i> 'mér'
3 <i>oŋ-</i>	A test végső részei: <i>kenap</i> 'ujj', <i>koɔ</i> 'kéz', <i>kara</i> 'körmök'	(nincs előfordulás)	<i>oŋ=cho</i> 'ölt'
4 <i>ut-, ot, ot-</i>	A test produktumai és rész-egész kapcsolatok: <i>bec</i> 'haj', <i>bo</i> 'hát'	<i>thire</i> 'gyerek'	<i>ot=cone</i> 'elmegey'
5 <i>e-, ε-, i-</i>	Belső szervek: <i>philu</i> 'has', <i>sudu</i> 'belek', <i>meca</i> 'máj'	(nincs előfordulás)	<i>ε=rino</i> 'könny'
6 <i>ara-</i>	Kerek formájú testrészek / nemi szervek: <i>karap</i> 'mellkas', <i>ɕet</i> 'végbélnyílás', <i>koɓo</i> 'herék (bőre)'	<i>sulu-thu-ɕɕa</i> 'öccs', <i>sulu-thu-kaɕa</i> 'húg'	<i>ara=delo</i> 'terhesnek lenni'
7 <i>o-, o-</i>	A láb és részei: <i>moɕo</i> 'láb', <i>roŋo</i> 'boka'	<i>toni</i> 'vő', 'a húg férje'	<i>o=beo</i> 'szúr'

A testrészek grammatikalizálódásának egy másik típusa figyelhető meg a mexikói taraszka nyelvben, ahol a testrészek toldalékok formájában informálnak arról, hogy hol lokalizálható az adott tapasztalat. Például a *p'ame* 'fájdalmat érezni' ige-tőhöz toldalék formájában kapcsolhatók az egyes testrészek aszerint, hogy hol érezhető a fájdalom: *p'ame-cha-ni* 'fájdalmat érezni a torokban', *p'ame-k'u-rha-ni* 'fájdalmat érezni a kézen', *p'ame-a-rha-ni* 'fájdalmat érezni a gyomorban', *p'ame-ŋarhi-ni* 'fájdalmat érezni a az arcon vagy szemem' (MENDOZA 2007). Az észak-amerikai nyelvekben igei prefixumok azt specifikálják, hogy az adott cselekvés kézzel vagy lábbal történt (MAJID 2010: 61). Látható tehát, hogy a testrészek grammatikalizációjának számos változata létezik.

4. Összegzés. A tanulmány a testrészek szisztematikus jelentéskiterjesztésének jellemző irányait vizsgálja, és amellet érvel, hogy azokat az egyetemes fiziológiai tapasztalati viszonyokkal együtt alakítja az adott kulturális közösséget jellemző megismerő tevékenység. A testrészek figuratív (metaforikus és metonimikus) kiterjesztése tehát olyan jelenség, amely a testből kiindul és arra irányuló fizikai tapasztalat, a kogníció, a kultúra és a nyelv keresztmetszetében, dinamikus egymásra hatásában jön létre. A kulturálisan megszerkesztett konceptualizációban fontos szerepet játszik egyfelől a fizikai tapasztalatok kategorizációja és sematizációja, másfelől a kulturális modellek, ahol a test megjelenítéséhez, kifejezéséhez, a gesztusokhoz stb. elvárások és értékminősítések kapcsolódnak. A testnevek metaforizációjának háttérben tehát jellemzően nem alkalomszerű leképezési folyamatok figyelhetők meg, hanem egy-egy kulturális közösséget jellemző kulturális modellek rendszerszerű működése, amely nemcsak a nyelvi reprezentációban, hanem egyéb szokásokban is lehorgonyzódik.

A tanulmány a testrészek jelentéskiterjesztésének legfőbb tartományait tekintette át, így az ÉRZELMEK, a KOGNÍCIÓ, az INTERPERSZONÁLIS KAPCSOLATOK, a KULTURÁLIS ÉRTÉKEK és a TÉR tartományát, végül a testnek a grammatikalizációban betöltött szerepét. A vázolt témák csupán a domináns tendenciák tárgyalására szorítottak, azonban jelezték a test és a konceptualizáció összefüggésének komplexitását. A tanulmányban érintőlegesen tárgyalt műveletek (kategorizáció, kulturális modellek, metaforizáció), valamint a jelentéskiterjesztés fő irányai is azt mutatják, hogy a nyelvek ezek alapján a konceptualizációs sémák szerint is típusokba sorolhatók.

Hangsúlyozni kell, hogy az eddig elvégzett kulturális pszichológiai, kognitív nyelvészeti, nyelvtipológiai és antropológiai vizsgálatok, bár számos nyelvre kiterjednek, nem adnak teljes képet a nyelvi és fogalmi testesültség lehetőségeiről, mivel a nyelvek jelentős részét még nem elemezték átfogóan az itt vázolt kulturális-kognitív megközelítési módszerrel – többek között a magyar nyelvet sem. A test konceptualizációjának vizsgálata azért kiemelten fontos téma, mivel a nyelvi tevékenységen keresztül arra az alapvető kérdésre keresi a választ, hogy az ember saját testéből kiindul és arra irányuló fizikai tapasztalata hogyan függ össze a mentális folyamatok konceptualizációjával, és ez hogyan válik a közösségi (csoportszintű) megismerés részévé. A jelen tanulmány néhány, ebbe az irányba mutató elméleti felvetést és nyelvi példát mutatott be.

Kulcsszók: konceptualizáció, kultúra, metafora, testesültség, testrészt.

Hivatkozott irodalom

- ABBÍ, ANVITA 2011. Body divisions in Great Andamanese. Possessive classification, the semantics of inherency and grammaticalization. *Studies in Language* 35: 739–792. <https://doi.org/10.1075/sl.35.4.01abb>
- ALM-ARVIUS, CHRISTINA 1993. *The English Verb See. A Study in Multiple Meaning*. Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg. <https://doi.org/10.2307/416180>
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2003. A kéz nyelvi képe a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 99: 427–434.

- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2007. A fej nyelvi képe a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 131: 385–402.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ – DZIEWONSKA-KISS DOROTA 2013. A SZÍV képe a magyar és a lengyel frazeológiában. *Magyar Nyelvőr* 137: 336–342.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2018. A SZEM konceptualizációjáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 114: 7–28.
- BARANYINÉ KÓCZY, JUDIT 2019. ‘He cracked his head feverishly’. Conceptualizations of head and thinking in Hungarian. In: KRASKA-SZLENK, IWONA ed., *Embodiment in Cross-Linguistic Studies. The ‘Head’*. Brill, Leiden. 219–244. https://doi.org/10.1163/9789004392410_013
- BARANYINÉ KÓCZY, JUDIT 2020a. Keeping an eye on body parts. Cultural conceptualizations of the ‘eye’ in Hungarian. In: KRASKA-SZLENK, IWONA ed., *Body Part Terms in Conceptualization and Language Usage*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/clsc.12.c10koc>
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2020b. A vérszerződéstől a vércikiig. A vér kulturális konceptualizációja a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 144: 103–122. <https://doi.org/10.38143/nyr.2020.1.103>
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT megj. a. The moral eye. A study of Hungarian szem. In: KRASKA-SZLENK, IWONA – BAŞ, MELIKE ed., *Embodiment in Cross-Linguistic Studies. The ‘Eye’*. Brill, Leiden.
- BASSO, KEITH H. 1967. Semantic aspects of linguistic acculturation. *American Anthropologist* 69: 471–477. <https://doi.org/10.1525/aa.1967.69.5.02a00030>
- BERENDT, ERICH A. – TANITA, KEIKO 2011. The ‘heart’ of things. A conceptual metaphor analysis of heart and related body parts in Thai, Japanese and English. *Intercultural Communication Studies* 20: 65–78.
- BRENNINGER, MATTHIAS – KRASKA-SZLENK, IWONA eds. 2014. *The Body in Language. Comparative Studies of Linguistic Embodiment*. Brill, Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004274297>
- BURENHULT, NICLAS 2006. Body part terms in Jahai. *Language Sciences* 28: 162–180.
- CABLITZ, GABRIELE H. 2008. When “what” is “where”. A linguistic analysis of landscape terms, place names and body part terms in Marquesan (Oceanic, French Polynesia). *Language Sciences* 30: 200–226. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2005.11.002>
- CHARTERIS-BLACK, JONATHAN 2001. Blood sweat and tears: A corpus based cognitive analysis of ‘blood’ in English phraseology. *Studi Italiani di Linguistica Teorica e Applicata* 30: 273–287.
- CSÁBI, SZILVIA 2005. *Alternative Conceptualization in English and Hungarian Idioms*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- DEIGNAN, ALICE – POTTER, LIZ 2004. A corpus study of metaphors and metonyms in English and Italian. *Journal of Pragmatics* 36: 1231–1252. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2003.10.010>
- ENFIELD, NICK J. – WIERZBICKA, ANNA eds. 2002. The body in description of emotion: cross-linguistic studies. *Pragmatics and Cognition* 10/1–2. <https://doi.org/10.1075/pc.10.1-2>
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.

- EVANS, NICHOLAS – WILKINS, DAVID 2000. In the Mind's Ear. The Semantic Extensions of Perception Verbs in Australian Languages. *Language. Journal of the Linguistic Society of America* 76: 546–592. <https://doi.org/10.2307/417135>
- GABY, ALICE 2006. The Thaayorre 'true man'. Lexicon of the human body in an Australian language. *Language Sciences* 28: 201–220. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2005.11.006>
- GALGÓCZI LÁSZLÓ 2008. A nyelvi agresszió és diakrón formái a magyarban. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* 35: 5–28.
- GIBBS JR., RAYMOND W. 2005. *Embodiment and Cognitive Science*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511805844>
- HAUSER-SCHÄUBLIN, BRIGITTA 1993. Blood. Cultural effectiveness of biological conditions. In: MILLER, BARBARA DIANE ed., *Sex and gender hierarchies*. Cambridge University Press, Cambridge – New York. 83–106.
- HEINE, BERND 2011. Grammaticalization in African languages. In: NARROG, HEIKO – HEINE, BERND eds., *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Oxford University Press, Oxford. 694–705.
- HEINE, BERND – CLAUDI, ULRIKE – HÜNNEMEYER, FRIEDERIKE 1991. From cognition to grammar. Evidence from African languages. In: TRAUOGOTT, ELIZABETH C. – HEINE, BERND eds., *Approaches to Grammaticalization. Vol. 1. Focus on Theoretical and Methodological Issues*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 149–187.
- IBARRETXE-ANTUÑANO, IRAIDE 2012. The importance of unveiling conceptual metaphors in a minority language. The case of Basque. In: IDSTRÖM, ANNA – PIIRAINEN, ELISABETH eds., *Endangered Metaphors*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 253–273. <https://doi.org/10.1075/clsc.2.12iba>
- JÄKEL, OLAF 1997. *Metaphoren in abstrakten Diskurs-Domänen. Eine kognitiv-linguistische Untersuchung anhand der Bereiche Geistestätigkeit, Wirtschaft und Wissenschaft*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- JOHANSON, LARS 2011. Grammaticalization in Turkic languages. In: NARROG, HEIKO – HEINE, BERND eds., *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Oxford University Press, Oxford. 752–761. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199586783.013.0062>
- JOHNSON, MARK 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. The University of Chicago Press, Chicago.
- KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR 2013. Archaikus tudatformák és testképek a mai magyar társadalomban. In: BALÁZS GÉZA szerk., *A test szemiotikája. Testjelek a mindennapokban és a művészetben*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest. 27–58.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 1990. *Emotion Concepts*. Springer-Verlag, Berlin – New York. <https://doi.org/10.1007/978-1-4612-3312-1>
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2000. *Metaphor and Emotion. Language, Culture and the Body in Human Feeling*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2005. *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- KRASKA-SZLENK, IWONA 2005a. Metaphor and metonymy in the semantics of body parts. A contrastive analysis. In: GÓRSKA, ELŻBIETA – RADDEN, GÜNTER eds., *Metonymy-Metaphor Collage*. Warsaw University Press, Warsaw. 157–175.
- KRASKA-SZLENK, IWONA 2005b. The semantic network of Swahili moyo ‘heart’. A corpus-based cognitive analysis. *Studies of the Department of African Languages and Cultures* 37: 47–80.
- KRASKA-SZLENK, IWONA 2014a. Semantic extensions of body part terms. Common patterns and their interpretation. *Language Sciences* 44: 15–39.
- KRASKA-SZLENK, IWONA 2014b. *Semantics of Body Part Terms. General Trends and a Case Study of Swahili*. Lincom, München. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2014.02.002>
- KRASKA-SZLENK, IWONA ed. 2019. *Embodiment in Cross-Linguistic Studies. The ‘Head’*. Brill, Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004392410>
- KRASKA-SZLENK, IWONA ed. 2020. *Body Part Terms in Conceptualization and Language Usage*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/clsc.12>
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1999. *Philosophy in the flesh. The embodied mind and its challenge to western thought*. Basic Books, New York.
- LILLEHAUGEN, BROOK DANIELLE 2003. Syntactic and semantic development of body part prepositions in Valley Zapotec languages. In: CASTILLO, JEANIE ed., *Proceedings from the Sixth Workshop on American Indigenous Languages. Santa Barbara Papers in Linguistics 14*. University of California, Santa Barbara (CA). 69–82.
- MAALEJ, ZOUHEIR 2008. The heart and cultural embodiment in Tunisian Arabic. In: SHARIFIAN, FARZAD et al. eds., *Culture, Body, and Language. Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 395–428. <https://doi.org/10.1515/9783110199109.4.395>
- MAALEJ, ZOUHEIR – YU, NING eds. 2011a. *Embodiment via Body Parts. Studies from Various Languages and Cultures*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1080/10926488.2012.691771>
- MAALEJ, ZOUHEIR – YU, NING 2011b. Introduction. Embodiment via Body Parts. In: MAALEJ, ZOUHEIR – YU, NING eds., *Embodiment via Body Parts. Studies from various languages and cultures*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 1–20. <https://doi.org/10.1075/hcp.31>
- MAJID, ASIFA 2006. Body part categorisation in Punjabi. *Language Sciences* 28: 241–261. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2005.11.012>
- MAJID, ASIFA 2010. Words for parts of the body. In: MALT, BARBARA C. – WOLFF, PHILLIP eds., *Words of the Mind. How Words Capture Human Experience*. Oxford University Press, Oxford – New York. 58–71. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195311129.003.0004>
- MAJID, ASIFA – VAN STADEN, MIRIAM 2015. Can nomenclature for the body be explained by embodiment theories? *Topics in Cognitive Science* 7: 570–594. <https://doi.org/10.1111/tops.12159>
- MENDOZA, MARTHA 2007. Derivational resources in P’urhepecha. Morphological complexity and verb formation. *Acta Linguistica Hungarica* 54: 157–172. <https://doi.org/10.1556/aling.54.2007.2.3>

- MESKELL, LYNN 2000. Cycles of Life and death. Narrative Homology and Archaeological Realities. *World Archaeology* 31: 423–441. <https://doi.org/10.1080/00438240009696930>
- MNSz. = *Magyar Nemzeti Szövegtár*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- NIEMEIER, SUSANNE 2000. Straight from the heart – metonymic and metaphorical explorations. In: BARCELONA, ANTONIO ed., *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective*. Mouton de Gruyter, The Hague. 195–214. <https://doi.org/10.1515/9783110894677.195>
- NIEMEIER, SUSANNE 2008. To be in control. Kind-hearted and cool-headed. The head-heart dichotomy in English. In: SHARIFIAN, FARZAD et al. eds., *Culture, Body, and Language. Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 349–372. <https://doi.org/10.1515/9783110199109.4.349>
- OCCHI, DEBRA J. 2011. A cultural-linguistic look at Japanese ‘eye’ expressions. In: MAALEJ, ZOUHEIR – YU, NING eds., *Embodiment via Body Parts. Studies from various languages and cultures*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 171–193. <https://doi.org/10.1075/hcp.31.12occ>
- PASCH, HELMA 2014. Embodiment in Zande. In: BREZINGER, MATTHIAS – KRASKA-SZLENK, IWONA eds., *The Body in Language. Comparative Studies of Linguistic Embodiment*. Brill, Leiden. 199–223. https://doi.org/10.1163/9789004274297_012
- PROOS, MARIANN 2020. Feeling your neighbour. An experimental approach to the polysemy of tundma ‘to feel’ in Estonian. *Language and Cognition* 12: 282–309. <https://doi.org/10.1017/langcog.2019.44>
- QUINN, NAOMI – HOLLAND, DOROTHY eds. 1987. *Cultural models in language and thought*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SAN ROQUE, LILA et al. 2018. Universal meaning extensions of perception verbs are grounded in interaction. *Cognitive Linguistics* 29: 371–406. <https://doi.org/10.1515/cog-2017-0034>
- SHARIFIAN, FARZAD 2011. *Cultural Conceptualisations and Language. Theoretical Framework and Applications*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/clsc.1>
- SHARIFIAN, FARZAD – DIRVEN, RENÉ – YU, NING – NIEMEIER, SUSANNE eds. 2008. *Culture, Body, and Language. Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. <https://doi.org/10.1515/9783110199109>
- SIAHAAN, POPPY 2008. Did he break your heart or your liver? A contrastive study on metaphorical concepts from the source domain organ in English and in Indonesian. In: SHARIFIAN, FARZAD et al. eds., *Culture, Body, and Language. Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 45–74. <https://doi.org/10.1515/9783110199109.2.45>
- SIAHAAN, POPPY 2011. HEAD and EYE in German and Indonesian Figurative Uses. In: MAALEJ, ZOUHEIR – YU, NING eds., *Embodiment via Body Parts. Studies from various*

- languages and cultures*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 93–114. <https://doi.org/10.1075/hcp.31.08sia>
- SIMÓ, JUDIT 2011. Metaphors of blood in American English and Hungarian. A cross-linguistic corpus investigation. *Journal of Pragmatics* 43: 2897–2910. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2011.05.004>
- VAN STADEN, MIRIAM 2006. The body and its parts in Tidore, a Papuan language of Eastern Indonesia. *Language Sciences* 28: 323–343. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2005.11.013>
- SWEETSER, EVE 1990. *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511620904>
- SZELID VERONIKA – KÖVCSÉS ZOLTÁN 2018. Metaforauniverzálék a költészetben. *Magyar Nyelvőr* 142: 452–478.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- UKOSAKUL, MARGARET 2003. Conceptual metaphors motivating the use of Thai ‘face’. In: CASAD, EUGENE H. – PALMER, GARY B. eds., *Cognitive Linguistics and non-Indo-European Languages*. Cognitive Linguistics Research 18. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 275–303. <https://doi.org/10.1515/9783110197150.7.275>
- VAINIK, ENE 2011. Dynamic body parts in Estonian figurative descriptions. In: MAALEJ, ZOUHEIR – YU, NING eds., *Embodiment via Body Parts. Studies from various languages and cultures*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 41–70. <https://doi.org/10.1075/hcp.31.06vai>
- VIBERG, ÅKE 1984. The verbs of perception. A typological study. *Linguistics* 21: 123–162. <https://doi.org/10.1515/ling.1983.21.1.123>
- DE VRIES, LOURENS 2013. Seeing, Hearing and Thinking in Korowai, a Language of West Papua. In: STORCH, ANNE – AIKHENVALD, ALEXANDRA eds., *Perception and Cognition in Language and Culture*. Leiden, Brill. 111–136. https://doi.org/10.1163/9789004210127_006
- WIERZBICKA, ANNA 1999. *Emotions across Languages and Cultures. Diversity and Universals*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511521256>
- YU, NING 1995. Metaphorical expressions of anger and happiness in English and Chinese. *Metaphor and Symbolic Activity* 10/2: 59–92.
- YU, NING 2001. What does our face mean to us? *Pragmatics and Cognition* 9: 1–36.
- YU, NING 2002. Body and emotion. Body parts in Chinese expression of emotion. *Pragmatics and Cognition* 10: 341–367. <https://doi.org/10.1075/pc.9.1.02yu>
- YU, NING 2004. The eyes for sight and mind. *Journal of Pragmatics* 36: 663–686. [https://doi.org/10.1016/s0378-2166\(03\)00053-5](https://doi.org/10.1016/s0378-2166(03)00053-5)
- YU, NING 2008. The Chinese heart as the central faculty of cognition. In: SHARIFIAN, FARZAD et al. eds., *Culture, Body, and Language. Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 131–168. <https://doi.org/10.1515/9783110199109.3.131>
- YU, NING 2009. *From Body to Meaning in Culture. Papers on Cognitive Semantic Studies of Chinese*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/z.149>

Cultural variance in the metaphorical extension of body part names

The study examines the cultural embedding of the conceptualization of the human body in a cultural-cognitive linguistic framework. Body parts, organs, body fluids serve as the bases for many metaphorical expressions, which are rooted in physiological experience on the one hand and culturally and historically embedded on the other. The cultural conceptualization of the body can thus be understood as a process at the intersection of physiological experience, cognition, culture, and language. The questions of the study are as follows: (1) What is the role of culture in the figurative (metaphoric or metonymical) use of names of body parts? (2) Which conceptual domains are dominantly utilized in the metaphoric expressions? The paper provides an overview of the main directions of the metaphorical extension of names of body parts through examples from Hungarian and results of research conducted in several other languages. These directions include the domains of EMOTIONS, COGNITION, INTERPERSONAL RELATIONS, CULTURAL VALUES, and issues of spatial representation and grammaticalization.

Keywords: body part, conceptualization, culture, embodiment, metaphor.

BARANYINÉ KÓCZY JUDIT
Széchenyi István Egyetem

A szövegszerveződésre irányuló metapragmatikai reflexiók a tudomány szakszövegeiben*

1. Bevezetés. A tanulmány a kognitív szemantika (LANGACKER 1987, 2008; TOLCSVAI NAGY 2017b, 2017c) és a pragmatika mint szemléletmód (VERSCHUEREN 1999; TÁTRAI 2011, 2017) együttes érvényesítésével a tudáskonstruálást, illetve annak módját előtérbe helyezve a tudományos szakszövegeket a tudomány szakszövegeiként értelmezi, melyben a TUDÁS¹ megosztása valósul meg, amit alapvetően a megosztásra irányuló reflexív attitűd jellemez. Az ekképp metadiskurzusoknak tekinthető szövegek meta összetevőjét helyezi előtérbe, és a metapragmatikai reflexiók lehetőségeit az irányulásuk alapján vizsgálja. Mind ezen lehetőségek közül a szöveg szerveződésére irányulóakra fókuszál. Egy tanulmánykötet (TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006) szövegeinek kvalitatív elemzésével a diskurzusdeixis műveletét megvalósító nyelvi eszközök, továbbá a diskurzusjelölők működését elemzi, mindeközben a szöveg szerveződésére reflektáló nyelvi lehetőségek közötti hasonlóságokat és különbségeket a tudomány szakszövegeiben történő működésük alapján értelmezi. Ez a vizsgálat a deixis működésének árnyaltabb bemutatása céljából az MNSZ2 (v2.0.5) tudományos alkorpusz véletlen listájának elemzésével is kiegészül.

2. Tudáskonstruálás a tudomány szakszövegeiben. A tanulmány a szakszövegekben zajló tudásmegosztást előtérbe helyezve a tudományos szövegeket a tudomány szakszövegeiként értelmezi. Ezen értelmezés látszólag leszűkíti magát az értelmezői keretet, de lehetőséget ad a szakszöveg és a szakszövegtípusok sajátosságainak leírásához, illetve e szövegek más szakszövegtípusokhoz való viszonyának a bemutatásához. A tudományos jelző lecserélése a nominális tudományra azzal jár, hogy elkülönülnek azon szövegek, melyek az adott beszédhelyzetben tudományosnak tekinthetők, de nem a tudomány diskurzustartományát (a fogalomra l. TAAVITSAINEN–JUCKER 2010; KUNA 2016: 388–389; CSONTOS 2019a:155–156; vö. még ROELCKE 2002; KUNA–LUDÁNYI 2019) dolgozzák ki, illetve nem a tudomány befogadócsoportjának szólnak. Az elkülönítés viszont korántsem jelent elhatárolást: a tudomány szakszövegei és a nem a tudomány szakszövegei közötti átmeneti kategóriába számos olyan szöveg sorolható, melyek

* A tanulmány a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar 20633B800 számú Diskurzusjelölők nyelv- és műfajközi kutatása című pályázatának támogatásával készült.

¹ Itt a TUDÁS 'a szakszöveg által rendezett és expliciten közölt ismeret'-et jeleníti meg. A tanulmány további részeiben az ekképp használt tudás-t minden esetben kiskapitális jelöli. Emellett kiskapitális jelöli a szakszöveg, illetve a szakszövegtípus további sematikus összetevőit is, valamint az egyéb fogalmi tartományokat.

a széles értelemben vett kontextuális körülményekhez igazodva vagy igazítva különböző mértékben jelenítik meg a SZAKTERÜLETI TUDÁS-t, figyelembe véve például a befogadók elvárásrendszerét a téma kidolgozási módjában. Így e szövegek a bennük érvényesített SZAKTERÜLETI TUDÁS mértéke és kidolgozottsági módja alapján fokozatiságot mutatnak. A tipikus beszédhelyzeteket tekintve a tudomány szakszövegei azon prototipikus szakszövegeket ölelik fel, melyekben a SZAKTERÜLETI TUDÁS, valamint annak megosztása zajlik egy olyan befogadócsoporthoz számítva, melynek elvárása e szövegekkel kapcsolatban szintén a SZAKTERÜLETI TUDÁS érvényre jutása. A SZAKTERÜLETI TUDÁS mértéke a befogadói csoporthoz és természetesen a különböző célokhoz igazítva kategóriákat alakít ki; a tudomány szakszövegei – a fokozatok mentén – érintkeznek olyan szakszövegekkel, melyekben a tudományosság mértéke alacsonyabb. A tudományosság tehát egy olyan dimenziójává válhat a szakszövegeknek, mely nem egy kategóriát jelöl ki, hanem több kategóriát jellemez.

Jelen munka mellett érvel, hogy a TÁRGY, a TUDÁS és konstruálása, a CÉL és a BEFOGADÓ közötti megjelenített viszonyból a tudományos szakszövegek fokozatokba rendeződő, nyitott kategóriát alkotnak, mely más szakszövegekkel a bennük érvényre jutó tudomány(osság) fokának érvényesülése által a tudomány szakszövegeivel érintkezhetnek, de prototipikus megvalósulásuk a tudomány szakszövegeit jelenti (vö. GRUBER et al. 2006: 26; DÉR 2019: 132–134). Ha a szövegeknek a csomópontba rendeződését vizsgáljuk, a tudomány szakszövegei – nyitott tartományként – külön kategóriát képeznek (vö. PARODI 2009: 484).

A tudomány szakszövegeiként értelmezett diskurzusok a TÁRGY-ra vonatkozó TUDÁS megosztásának módja miatt metadiskurzusoknak tekinthetők. Itt ugyanis a SZAKTERÜLETI TUDÁS egy nézőpontból történő konstruálása lép előtérbe: nem (csak) arról van szó, hogy a TÁRGY-hoz köthető alapvető TUDÁS kerül átadásra, hanem sokkal inkább a TÁRGY-gyal kapcsolatos TUDÁS-nak a beszélő perspektívájából történő értelmezése és annak megosztása zajlik. Itt szükséges a megosztás műveletét külön hangsúlyozni, illetve folyamatjellegét előtérbe helyezni. Ezen szakszövegeknél ugyanis dominánsan érvényesül az a folyamat, amelyet az *átadás* és a *megosztás* közötti jelentésbeli különbség képes reprezentálni. A TUDÁS átadása „olyan műveletre utal, amely csak a továbbítás egyirányú kommunikációelméleti modelljében működik. Éspedig úgy, mint valami már birtokunkba vett *meglevőnek* a másokhoz való eljuttatása” (KULCSÁR SZABÓ 2017: 14). Ezen szövegek esetében a TUDÁS megosztása dominánsan nem ér véget az átadás műveleténél, hanem a befogadónak lehetősége van arra, hogy a megosztott jelentéstartalmakra reflektáljon: a megértési és értelmezési folyamata során elfogadja vagy kritikával illesse a szöveg által megosztott TUDÁS-t. A szövegek jellemzően ezt is várják el a befogadójuktól. A TUDÁS konstruálása során a szövegalkotó a metareflexiói által kísért tudásmegosztással készíti befogadóját arra az együttgondolkodásra, melynek céljából e szövegeket létrehozta. E szövegekkel kapcsolatban tehát azt érdemes hangsúlyozni, hogy valódi diszkurzivitásukat azáltal nyerik el, hogy a szövegalkotó és a befogadója közötti közös jelentésképzési műveletnek hatékony megtételére alapoznak, lehetőséget adva mind az alkotás, mind a befogadás folyamatában a szöveg által implikált,

elvárt vagy inkább lehetővé tett metadiskurzusok és metareflexiók megtételére (vö. KULCSÁR SZABÓ 2017: 13–36; TOLCSVAI NAGY 2017a: 39–46, 56–58).

3. A metapragmatikai tudatosság és érvényesülése a tudomány szakszövegeiben. A metapragmatikai tudatosság (VERSCHUEREN 1999: 187–198; TÁTRAI 2011: 119–125, 2017: 1046–1053) a diskurzus résztvevőinek reflexív viszonyulását jelöli a nyelvi tevékenységhez, illetve a nyelvi tevékenység keretében zajló dinamikus jelentésképzéshez. Ezen reflexív tevékenység egyaránt érintheti az adott diskurzus szerveződését, a diskurzus során kifejtésre kerülő jelentések tartalmát és módját, a konstruálás folyamatát. A megnyilatkozó saját diskurzusát éppúgy reflexió tárgyává teheti, mint a mástól származó diskurzusokat, de emellett a befogadói tevékenységhez is fűzhet reflexiókat. A metapragmatikai tudatosság nyelvi kifejezései által a figyelem a diskurzus valamely összetevőjére, illetve annak folyamatára irányul. Az aktuális megnyilatkozóknak a metapragmatikai jelzései a közös figyelmi jelenetre vagy annak létrehozására, illetve a feldolgozás folyamatára irányulhatnak, a figyelem előtérbe állítva a diskurzus valamely összetevőjét vagy annak szerveződését. A metapragmatikai tudatosság a kognitív pragmatika felfogása által kínált tágabb értelmezésben egyaránt jelenti a metapragmatikai és az azzal fogalmilag rokon metanyelvi reflexiókat, de ide tartozhatnak azon metanyelvi és egyéb utalások is, amelyek a nyelvhasználatra és a közös figyelmi jelenetben zajló jelentésképzésre reflektálnak. Így egyaránt jelentheti a) a nyelvi tevékenységre, a mondás aktusára; b) a megértésre és a közös jelentésképzésre; c) a figyelem irányulására, illetve irányítására; d) a tudásra, a gondolkodásra, illetve annak folyamatára; e) a diskurzusra, a diskurzus szerveződésére, folyamatára és nyelvi megformáltságára történő reflektálást (vö. KUNA–HÁMORI 2019: 215–240; LACZKÓ 2019: 247–248). Mindezen összetevők egyaránt felölelik az aktuális megnyilatkozóknak a saját nyelvi tevékenységéhez fűződő vagy más személy nyelvi tevékenységéhez kapcsolódó reflexióit. Ezen metapragmatikai jelzések a közlés vagy a közöltek konstruálási folyamatában a szubjektívizáció (SANDERS–SPOOREN 1997: 95; TOLCSVAI NAGY 2017c: 306–309) eszközévé válhatnak, hiszen az aktuális megnyilatkozó ezen reflexiók által saját tevékenységéhez vagy a közöltekhez való szubjektív viszonyulását teheti jelöltté.

A metapragmatikai tudatosság mértéke, így a metapragmatikai jelzések jelenléte, terjedelme, nyelvi formái eltérők lehetnek a különböző diskurzusokban, illetve a diskurzusokra, valamint az azokban funkcionáló részekre is jellemzővé válhatnak. A kidolgozottságának mértéke fokozatosságot mutat (VERSCHUEREN 1999: 188), a reflexiókat kifejező nyelvi eszközök különböző szerkezetű terjedelemben valósulhatnak meg, a kifejtettebb metanyelvi reflexióktól kezdve (pl. *kívánja bemutatni, [úgy/azt] gondolom*) a rövidebb kifejezéseken keresztül (*pon-tosabban, összegezve*) egészen az igemódhasználatig vagy a *-hat/-het* képző alkalmazásáig. Továbbá – mint már a példákban is látható – a diskurzusjelölők (DÉR 2009: 293–303) is lehetnek a metapragmatikai tudatosság jelölőeszközei.

A t u d o m á n y s z a k s z ö v e i e k metadiskurzusként történő értelmezése már előfeltételezi azon folyamatokat, melyek a metapragmatikai tudatosság kérdéskörének vizsgálatát, illetve e vizsgálat előtérbe helyezését indokolják. A meta-

diskurzus értelmezői keret azt állítja előtérbe, hogy ezekben a szövegekben nem csupán a TUDÁS átadása zajlik, hanem annak egy nézőpontból, szemléletmódból, elméleti keretből való értelmezett reprezentálása, illetve egy kutatási folyamathoz kapcsolódó megosztása. Ezen tudásmegosztást szükségszerűen jellemeznek azon reflexiók, melyek a TUDÁS hozzáférhetővé tételét meghatározzák.

A tudomány szakszövegeiben a metapragmatikai reflexiók a) a szöveg szerveződésére (*a következőkben, itt, összegezve*), b) a szövegalkotó nyelvi tevékenységére, a szövegalkotói folyamatra, azon belül a mondásra, a tudásra, a gondolkodásra (*hangsúlyozom, gondolom, hiszem*), továbbá c) a közös jelentésképzés folyamatára, ide számítva a figyelem irányulását is (*értve ezen, ez azt jelenti, megfigyelhető*), d) a szövegalkotó és a befogadó közötti interakcióra (*láthatjuk, mint látható*), e) az elmondottak értékelésére (*nyilvánvalóan, valószínűleg, talán*) és f) a szövegbe ágyazódó, mástól származó diskurzusokra vagy azoknak említésére irányulnak. A felsorolt metapragmatikai lehetőségek mellett e szövegekben még egy, a metapragmatikai tudatosság jelenségébe sorolható reflexiótípus figyelhető meg: g) a nem nyelvi jellegű tevékenységre, illetve a nyelvi és a nem nyelvi tevékenység közötti átmeneti kategóriába sorolható tevékenységre irányulóakra, ezen belül egyfelől a szövegszerveződésre (*bemutatom, elemzem*), másfelől a megosztani kívánt TUDÁS-hoz kapcsolódó tevékenységekre (*vizsgálom, törölöm, elvetem*) irányuló reflexiók. Ezek olyan nem (tisztán) nyelvi tevékenységet tesznek elérhetővé, melyek a tudomány szakszövegeinek közös figyelmi jelenetében a TUDÁS kidolgozási módjához, ezáltal hozzáférhetővé tételéhez járulnak hozzá, az interszubjektív feldolgozás és az arra való nyelvi reflektálás miatt sorolhatók a metapragmatikai tudatosság körébe. E reflexiók arra is ráirányíthatják a figyelmet, hogy a tudomány szakszövegei a narratívákhoz hasonlóan működnek: ebben a keretben elkülöníthető egy olyan szöveg, mely a kutatás leírását, az értelmezői keretet, a vizsgálat folyamatát tartalmazza (narráció), illetve egy olyan, mely maga a TUDÁS és annak kifejtése (történet). A „narráció” elemei itt a „történet” megértéséhez és értelmezéséhez jelölik ki az útvonalat, keretezve, specifikálva a TUDÁS-t és annak összetevőit, ezeknek nem nyelvi összetevői – az esetükben megfigyelhető metaforikus jelentésképzés miatt – a MONDÁS aktusára, a téma, a „történet” kifejtésére való reflexióként értelmezhetők. E reflexiók a metapragmatikai tudatosság határeseiteinek is tekinthetők (l. KUNA–HÁMORI 2019: 229), de egyfelől azért, mert jelenlétük a tudomány szakszövegeiben dominánssá válik, másfelől azért, mert a TUDÁS konstruálásának folyamatában aktív részt vállalnak, ezek a szöveg szerveződését, illetve a szövegalkotói tevékenységet elvégző metapragmatikai reflexiók közötti átmeneti kategóriába sorolhatók.

A tudomány szakszövegeiben a felsorolt metapragmatikai reflexiók a TUDÁS konstruálási folyamatára reflektálnak, azt teszik feldolgozhatóvá és elérhetővé, amellett, hogy a befogadó számára kijelölnek egy megértési és értelmezési útvonalat is. Ezáltal ezek a reflexiók e szakszövegekben a megosztani kívánt TUDÁS hozzáférhetővé tételéhez járulnak nagyban hozzá.

4. A szöveg szerveződésére irányuló metapragmatikai jelzések. A szövegszerveződésre irányuló metapragmatikai jelzések egyfelől a *d i s k u r z u s d e i x i s*, másfelől a *d i s k u r z u s j e l ö l ő k* kérdéskörét foglalja magában.

A *deixis* – röviden összegezve – a társas-kognitív keretben olyan nyelvi műveletnek tekinthető, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát. Azon kontextuális ismeretek jönnek ezáltal mozgásba, amelyek a beszédesemény tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak feldolgozásából származnak (LEVINSON 2004; LACZKÓ 2008, 2010; TÁTRAI 2011: 126–150, 2017: 953–980). A közvetett interakcióval jellemezhető – a tanulmány alapját képező – írott nyelvi szövegekben a *deixis* megvalósulása szimbolikussá válhat. A deiktikus nyelvi kifejezések szimbolikussága abban mutatkozik meg, hogy a beszédhelyzet résztvevőinek nincs lehetőségük arra, hogy a megnyilatkozás során annak fizikai körülményeiről közvetlen, érzékszervi tapasztalatot szerezzenek. A *deixis* szimbolikus megvalósulása elsősorban a térbeli referenciák azonosítását érinti, e kontextusfüggő viszonyítási pont feldolgozásához az írott nyelvi diskurzusok során nem használhatók fel a vizuális reprezentációk, illetve a gesztushasználat. Szimbolikussá tekinthető a *diskurzusdeixis* (LEVINSON 1983: 54, 85–94; MARMARIDOU 2000: 93–96; TÁTRAI 2017: 974–976; LACZKÓ 2019), mely egyfelől A DISKURZUS TÉR, valamint A DISKURZUS IDŐ metaforát kihasználva a diskurzusra, annak egy részletére, nyelvi megformáltságára, illetve a diskurzus szerveződésére való rámutatást végzi el. A *diskurzusdeixis* tehát nem a szövegvilág résztvevőinek fizikai és társas világát vonja be a szöveg értelmezésébe, hanem magát a diskurzust, illetve annak szerveződését teszi reflexió tárgyává; általa a diskurzusban való kontextusfüggő tájékozódás valósul meg. Mindezek alapján a *diskurzusdeixis* a metapragmatikai tudatosság eszközének tekinthető, e *deixis*fajtát megvalósító deiktikus nyelvi elemek metapragmatikai reflexiókat végeznek el (vö. TÁTRAI 2017: 976; LACZKÓ 2019: 248–249).

A *diskurzusdeixis* jellegzetes kifejezőeszközei egyebek közt a mutató névmások, melyek közül a magas hangrendűek jellemzően a *diskurzusdeixis* műveletének megvalósításában, a mély hangrendűek pedig tipikusan a koreferencián alapuló kapcsolat jelölésében, azon belül az anaforikus viszony megjelenítésében működnek közre (vö. LACZKÓ–TÁTRAI 2012: 231–257; LACZKÓ 2019: 242). Emellett használatuk során az is kiemelkedővé válhat, hogy a palatálisok a beszélőhöz viszonyított metaforikus 'közelséget', a velárisok a tőle való 'távolságot' tudják megvalósítani. A két funkciót összekapcsolva az mondható el, hogy a palatális mutató névmások a kontextusfüggő kiindulópontból történő konstruálás miatt válhatnak a *diskurzusdeixis* prototipikus kifejezőeszközeivé: a *diskurzusdeixis* megalkotásának kiindulópontja a diskurzus azon pontja, ahol a beszélő a diskurzus megalkotásának idejében és metaforikus terében tart, ezért a diskurzus részeire történő rámutatás az időben és a térben 'közeli' részre történik, jellemzően a palatális hangrendű névmások által (l. LACZKÓ 2019: 250–251).

A mutató névmási elemhez kapcsolódva szükséges még a konstrukciókról is szót ejteni. Amellett, hogy a palatális névmás önállóan tölti be és valósítja meg a *diskurzusdeixis* műveletét, ún. kifejtő használatában (LACZKÓ 2019: 251) (pl. *ez a férfi, ilyen könyv*) a mutató névmás és egy konceptuális főnév kapcsolódik össze. Az írott, tervezett szövegtípusokra továbbá jellemzővé válhatnak olyan nyelvi kifejezések, melyek szemantikailag kidolgozottabban teszik elérhetővé a *diskurzusdeixis* műveletét. Ebben az esetben a diskurzustérben történő tájékozódás

nyelvi eszközei jelzős szerkezetek (*az alábbi példa, az előző fejezetben*) vagy ezen jelzők főnevesült formái (*az alábbiakban, az előbbieken*), illetve határozószók (*alább, korábban*), melyek egyfelől A DISKURZUS TÉR, másfelől A DISKURZUS IDŐ metaforák által a diskurzus térbeli, illetve időbeli összetevőit helyezik a figyelem előterébe, a TÉR esetében kihasználva az írott diskurzus vizuális térfoglalásából adódó lehetőséget.

A diskurzusdeixis fontos jellemzője továbbá, hogy deiktikus funkciója mellett a koreferencia jelenségében is részt vehet, amennyiben a referenciális értelmezés megkívánja azt, hogy egy korábbi vagy egy későbbi elemet felhasználva történjen meg a feldolgozása.

A diskurzusjelölők funkcionális leírása során SIEPMANN (2005) több más írott műfaj mellett írott tudományos szövegekben is vizsgálta a többszavas diskurzusjelölőket (vö. DÉR 2010). Az általa felvett funkciók közül a példaadók között (*ezek a következők*), illetve az előszámlálókban (*egyrészt – másrészt; az alábbiakban a ...-t mutatom be*) több olyan elem található, melyek ismertetése már fentebb, a diskurzusdeixisnél, a szemantikai kidolgozottsággal jellemezhető elemeknél megtörtént. Ugyanakkor az előszámlálók között olyan elemek is előfordulnak, melyek funkcionálisan kapcsolatot tartanak fenn a diskurzusdeixissel, de hagyományosan a diskurzusjelölők kategóriájába sorolhatók. Ennél árnyaltabbá válhat a kép, ha ezen felosztást CRIBLE (2015) felosztásának egy részével is kiegészítjük, mert abban olyan diskurzusjelölő funkciók is megjelennek, melyek további, a szöveg szerveződését érintő reflexiók megtételére alkalmas nyelvi elemeket is magukba foglalnak. CRIBLE (2015) megközelítésében a diskurzusjelölők szekvenciális funkciójához kapcsolódóan olyan eseteket említ, melyek a szöveg szerveződésére vonatkoznak. Ezek a következők: tagolás, kezdő elem / határvonal jelzése, záró elem / határvonal jelzése, hozzáadás, felsorolás (idézi FURKÓ 2019: 21). A diskurzusjelölők funkcióinak meghatározásában a szövegszerveződésre történő reflexió kérdése SCHIFFRIN (1987) munkájában is lényeges elemmé válik: ő a textuális funkcióba sorolja ezeket az elemeket.

A szövegek szerveződését elvégző, szemantikai kidolgozottsággal jellemezhető diskurzusdeiktikus nyelvi elemek tehát a diskurzusjelölőkkel tartanak fenn erős kapcsolatot, sőt bizonyos esetek – az értelmezői kerettől függően – tarthatnak az egyik vagy a másik kategóriába, a két lehetőség közötti átmeneti kategóriát eredményezve. A diskurzusdeixis és a diskurzusjelölők ilyen domináns kapcsolata jól mutatja, hogy a metapragmatikai tudatosság szoros összefüggést mutat a nyelv metafunkcióival. Jelen esetben a szövegszerveződésre irányuló reflexiók egyaránt elősegíthetik a közös figyelmi keretben zajló interszjektív megértést és az interperszonális kapcsolatteremtést (vö. TÁTRAI 2017: 1052). A két kategória közötti kapcsolatot a 'rámutatás' érvényesülésének mértékében lehetne összegezni, tehát abban, hogy ezen reflexiók önállóan mennyire érvényesíthetők, illetve mennyire képesek érvényesíteni a 'rámutatás'-t, illetve mennyire jellemzi őket a szemantikai kifejtettség. A szövegszerveződés prototipikus deiktikus nyelvi elemeiben dominánsan a 'rámutatás' valósul meg (pl. *itt, ilyen*); a szemantikai kifejtettséggel jellemezhető nyelvi elemekben pedig kisebb vagy nagyobb mértékben érvényesül még a szöveg részére történő 'rámutatás' lehetősége

(pl. a következő fejezetben, végül). Utóbbiak diskurzusjelölökként is (a következő fejezetben) vagy akként (végül) értelmezhetők. A tanulmány ezért a két lehetőség összefüggését – ott, ahol ez relevánsá válik – a téma kifejtése során hangsúlyozza. A két kategóriát a vizsgálat kiindulópontja miatt viszont nem kívánja mereven szétválasztani, hiszen ezen nyelvi lehetőségek egyaránt a szöveg szerveződését teszik reflexió tárgyává.

4.1. Anyag és módszer. A vizsgálat alapja egy összesen 188 oldalnyi, 93 158 szóból álló tanulmánykötet (TOLCSVAI NAGY szerk. 2006) volt.² A vizsgálat a mintából először manuális úton a szöveg szerveződésére reflektáló nyelvi elemeket nyerte ki. Tehát egyaránt koncentrált azon palatális mutató névmási elemekre, melyek a diskurzusdeixis pozícióját tölthetik be, valamint – ehhez kapcsolódóan – a szemantikai kifejtettséggel jellemezhető nyelvi elemekre, továbbá azon diskurzusjelölökre, melyek szintén a szöveg szerveződésére képesek reflektálni.³ Ezt követően manuális annotációval kvantitatív elemzést végzett. Ezen kvantitatív elemzések szolgálták alapul az eredményekhez fűződő kvalitatív megállapításokhoz.

A mutató névmási elemek bemutatásához, illetve kategóriáinak felállításához – a műfajközi összehasonlítás lehetősége miatt – a vizsgálat LACZKÓ KRISZTINA (2019) két internetes fórum elemzésével végzett kutatását vette alapul.

A kutatás továbbá az MNSZ2 (v2.0.5.) tudományos alkorpuszának 100-100 adatból álló véletlen listájával is kibővült. A vizsgálat a kutatás egy felvetésének alátámasztására, illetve a deixis működésének árnyaltabb bemutatásához járult hozzá. Ez a kiegészítő vizsgálat a *később*-bel és az azonos irányt kidolgozó *következő*-vel konstruált nyelvi elemek közül kiválasztott 3 alakra (*később*, *későbbi*, *későbbiekben*; *következő*, *következőben*, *következőkben*) terjedt ki, illetve a *lent*-tel konstruáltak közül 4 alakra (*lent*, *lentebb*, *lentebbi*, *lenti*). Az elemzés – az előfordulás mellett – arra koncentrált, hogy ezen elemek jellemzően a diskurzusdeixist, az idődeixist (a *következő* esetében), illetve a térdeixist (a *lent* esetében) vagy egyéb funkciót valósítanak meg, bemutatva a diskurzusdeixis műveletével erős kapcsolatot fenntartó deixisfajták megvalósításának és megvalósulásának lehetőségét a tudomány szakszövegeiben.

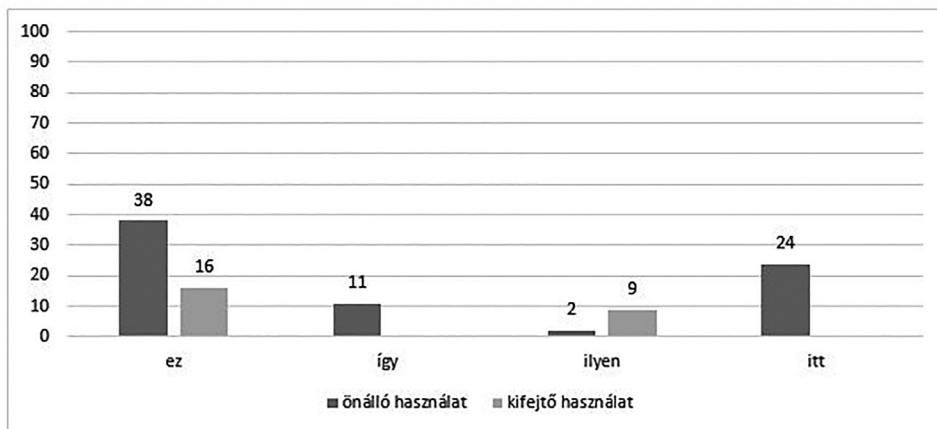
4.2. Eredmények. A vizsgálat eredményei először is arra irányították rá a figyelmet, hogy a tudomány szakszövegeiben megjelenő diskurzusdeixis funkcionálisan igen erős kapcsolatot tart fenn a tér-, illetve a helydeixissel, a diskurzusjelölökkel és a tagmondatok közötti tartalmi-logikai kapcsolatot megjelenítő kötőszavakkal. Mindez elsősorban a mutató névmási elemeknél vált meghatározóvá. Ez összefüggésbe hozható egyfelől a diskurzusdeixis kontextusfüggő tájékozódást elvégző funkciójával, mely a diskurzus tér-, illetve időbeli aspektusát emeli ki a térdeixis → idődeixis → diskurzusdeixis (TÁTRAI 2017: 143) séma mentén. Másfelől összekapcsolódik a mutató névmási elemek grammatikalizációs folyamatával.

² A vizsgált szövegek bibliográfiai adatait lásd a Források alatt. A mintából származó nyelvi példáknál az adott tanulmányra történik hivatkozás.

³ Jelen vizsgálat nem terjed ki az idézést kíséző deiktikus nyelvi elemekre. (Ezek működésére l. pl. CSONTOS 2019b, 2020.)

1. ábra

Az *ez*, *így*, *ilyen* és *itt* névmásokkal konstruált önálló és kifejtő diskurzusdeixisek eloszlása (%)

A mintában összesen 347 diskurzusdeiktikus nyelvi elem található. Az 1. ábra alapján az mondható el, hogy ezek közül az *ez*-zel konstruált elemek váltak a mintában a legjellemzőbbé (54%). Az *ez* alapvetően a diskurzusra mint téri entitásra képes reflektálni. Önálló használat esetén (38%) a diskurzus szerveződését úgy teszi reflexió tárgyává, hogy a diskurzustérben való tájékozódást valósítja meg, de emellett – koreferens viszonyt is létesítve – tartalmi referenciája is érvényesül. Kifejtő használat (16%) esetén (*ez az elmélet*) a tartalmi vonatkozást már a névmás után következő főnév valósítja meg, a névmás funkciója a diskurzus terében való tájékozódás megjelenítésére szűkül. A két használati mód konstruálása deiktikus helyzetben eltér egymástól, az önálló használat nagyobb mentális erőfeszítést kíván meg a befogadótól. Ez válik dominánssá a vizsgált tudományos szakszövegekben. A kifejtő használatban ugyanakkor az is felvethető, hogy a szövegszerveződés szempontjából kiemelkedő figura előtérbe állításának motivációja miatt él a szövegalkotó ezzel a szerkezettel. A minta alapján a kifejtő használat főnévi eleme a) a SZÖVEG SZERKEZETÉ-re, annak egy részére (*ez a fejezet, kutatás, összegzés*); b) az adott vagy mástól származó ELMÉLET-re vagy az elmélet egyik ÖSSZETEVŐJÉ-re (*ez az elméleti keret, értelmezés, modell, megközelítés*); c) a MÓDSZER-re (*ez a rendszerezés, módszer, kutatási irány, kutatási lehetőség, kidolgozás, vizsgálat*); d) a TÁRGY-ra, a TÉMÁ-ra (*ez a kutatás, téma, témafelvetés, kérdés, probléma*) vonatkozik. Mindezen fogalmi tartományokkal kapcsolatban az mondható el, hogy a szöveg központi összetevőit (*az elmélet, a módszer, a szerkezet*) teszik elérhetővé. A mutató névmás mellett megjelenő, ketts lehorgonyzással (mutató névmás és névelő által) elérhetővé váló főnév alkalmazása ezért feltehetően abból az okból motivált, hogy a szöveg témakidolgozása során a figyelem előtérbe kerüljenek azon központi összetevők, melyek a TUDÁS konstruálásának folyamatában meghatározó szerepet játszanak.

Az *ez*-zel kapcsolatban még egy dolog válhat meghatározóvá: a későbbiekben bemutatásra kerülő, szemantikai kidolgozottsággal jellemezhető jelzős szerkezetek (vagy azoknak főnevesült alakjai) és határozószók origóját tehetik explicitté ezen alakok. Az *ez* ugyanis – az *itt*-hez hasonlóan – a diskurzus éppen aktuális pozícióját jelenítheti meg. Az aktuális pozíció kifejeződését a mintában leginkább az *ezen a ponton* kifejtő használat alkalmazása tette explicitté.

Az *ilyen* névmással konstruált diskurzusdeixisek (11%) esetében szintén megfigyelhető az önálló (2%) és a kifejtő (9%) használat. A mutató névmási elem a diskurzus szerveződését mindkét esetben tulajdonságként profilálja. Önállóan szintén koreferens viszonyban vesz részt, kifejtő használatában (pl. *ilyen módon, ilyen értelmezésben*) a diskurzusdeixist – eltérően az *ez*-től – úgy valósítja meg, hogy a tulajdonságjellegget teszi hozzáférhetővé a diskurzusterben történő rámutatás során.

Az adverbialisok grammatikai jellemzőjük miatt önállóan jelennek csak meg. Az *így* (11%) és az *itt* (24%) a diskurzus szerveződésére reflektálnak. Az *így* a diskurzus szerveződését módként vagy módozatként profilálja, az *itt* a diskurzus térbeli elrendeződését jeleníti meg.

Az *így*-gyel kapcsolatban előtérbe került az a grammatikalizációs ösvény, mely a diskurzusdeixistől a diskurzusszervező funkción keresztül a tartalmi-logikai viszonyt jelölő kötőszói szerepig terjed, például:

(1a) A szövegeket vizsgálhatjuk a bennük megjelenő illokúció szerint, *így*⁴ jár el például Coserieu (SZ6: 13)

(1b) Azokban a nyelvekben, amelyekben csak két (fokális) színnév van, az a lista első két tagja [...]; azokban, amelyekben három (fokális) színnév van, az a lista első három tagja, és *így* tovább (SZ9: 50)

(1c) Nyilvánvaló azonban, hogy szemléleti eltérés van a mai és a történeti változat között, *így* a nyelvészeti szövegkutatásokban felmerülő kérdésekre is különböző válaszokat kaphatunk (SZ4: 13)

Az (1a) példában az *így* – amellet, hogy koreferens viszony tagjává válik – a diskurzusdeixis funkcióját is betölti. Az (1b) példában a névmás deiktikus jellege háttérbe, ezzel együtt diskurzusszervező funkciója előtérbe kerül: az *így* funkciója a diskurzus továbbvitelének, a további hasonló események lehetőségének jelzése (miközben még érzékelhető az anaforikus irány). Az (1c)-ben az *így* 'ezért' következtető jelentésben szerepel, a két tagmondat közötti tartalmi-logikai és grammatikai kapcsolatot megjelenítve. Ezen folyamat a vizsgált szövegekben kiemelkedővé válik, olykor átmenetet képezve az egyes grammatikalizációs fokok között. A mintában tehát az *így* nagyobb százalékban szerepelt, de ennek domináns része már az *így* deszemantizációjával, illetve az arra irányuló tendenciával jellemezhető.

Az *itt* mutató névmási elemmel kapcsolatban a minta alapján érdemes további kiegészítéseket tenni. Megfigyelhető, hogy a mintában ez a nyelvi lehe-

⁴ A tanulmány teljes terjedelmében a példákban alkalmazott kiemelések tőlem származnak (Cs. N.)

tőség valósítja meg a mutató névmások közül legtisztábban a diskurzusdeixis műveletét. A névmás ugyanis a diskurzus adott terére képes rámutatni, a diskurzus térbeli elrendeződését önmagában képes reprezentálni. A diskurzusterre történő rámutatás alapján az *itt*-nek három alapvető funkcióját lehet a vizsgált szövegekben megkülönböztetni.

(2a) a 'minta' fogalma *itt* úgy értelemezhető (SZ4: 27)

(2b) a szövegtipológiai kutatások történetét *itt* nem szükséges részletesen összefoglalni (SZ9: 45)

(2c) *itt* pusztán néhány példát mutattam arra nézve (SZ2: 76)

(2d) *itt* ahelyett az az érdekes (SZ5: 127)

(2e) ebből elsők között veszi ki részét Bitnitz *itt* tárgyalt munkája is (SZ4: 30)

(2f) E szempontok alapján könyve három részre oszlik: az első az irálytan (stilisztika) általános kérdéseit tárgyalja, *itt* esik szó a műfaji alapformák mellett (SZ4: 33)

Az *itt* – mint az a (2a–b) példában látható – egyfelől metonimikusan utalhat a teljes szövegre, kijelölve az adott diskurzust hasonló témában íródott, hasonló megközelítést alkalmazó szövegek közül. Másfelől – mint az a (2c–d)-ben megfigyelhető – a szöveg éppen aktuális pozíciójára képes rámutatni. A harmadik eset (2e–f) azon lehetőségek jelölését öleli fel, mikor az aktuális megnyilatkozó a diskurzusában az intertextualitás lehetőségét kihasználva más szövegekre hivatkozik, majd ezen szövegekre, illetve az azokban előtérbe kerülő összetevőkre – a (2a–b)-hez hasonlóan – az *itt*-tel mutat rá. Az *itt* ebben az esetben az aktuális diskurzus részévé válik, ezért az aktuális megnyilatkozó pozíciójához, illetve az aktuális diskurzushoz való 'közelség'-et kifejezve tudja elvégezni a rámutatást.

Az *itt* alkalmazásával kapcsolatban a vizsgálat azt is elemezte, miért él az aktuális megnyilatkozó az adott pozícióra történő rámutatás nyelvi lehetőségével. A vizsgált mintában az *itt* deiktikus elem használatát leginkább a diskurzus szerveződésének folyamatához lehet kapcsolni, az *itt*-et ugyanis minden esetben az adott téma kifejtésének szempontjából releváns információk átadása követi. Ezek egyfelől az elmondottakhoz fűzött beszélői reflexiók, vélemények, másfelől a TUDÁS megosztásának folyamatából kiemelkedő, központi összetevők, illetve összegzések. A szövegekben a megnyilatkozó ezen összetevőkre az *itt* alkalmazásával tudja a figyelmet irányítani, a gondolatmenetében, a szöveg folyamatában az *itt* által kijelöli azt a pozíciót, melyet a TUDÁS megosztása szempontjából fontosnak vél. Mindezt az *itt*-et kísérő nyelvi eszközök is kifejtették, például:

(3a) *Itt* említtem meg azt az emlékezet kapcsán is felmerülő problémát (SZ1: 96)

(3b) Mi *itt* [...] a számunkra leginkább elfogadható felfogást foglaljuk össze (SZ3: 177)

A (3a–b) példák mellett az *itt*, illetve az *itt*-tel jelölt diskurzusrész az origóját képezheti azon – a későbbiekben bemutatásra kerülő – szemantikai kifejtettséggel jellemezhető deiktikus nyelvi elemeknek, melyek a diskurzus korábbi vagy későbbi részeire képesek utalni.

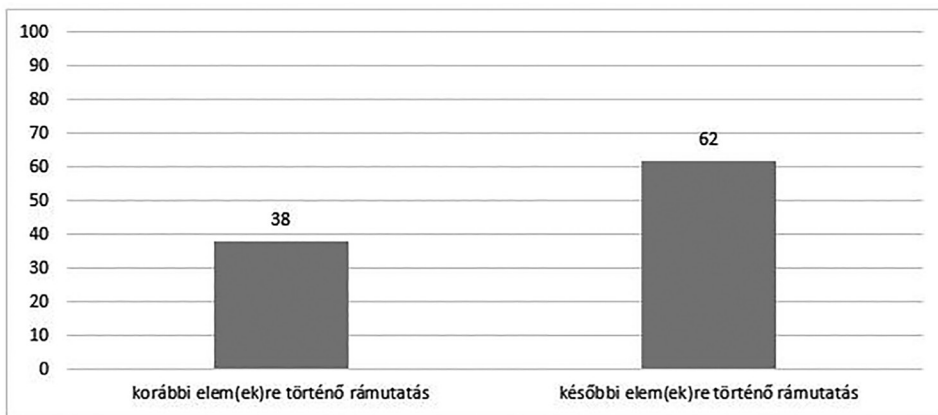
A szemantikai kifejtettséggel jellemezhető diskurzusdeixisek a tudomány szakszövegeinek jellemzőivé válnak (DÉR 2010: 382–388; KERTES é. n. 70–71). Ezen nyelvi lehetőségek funkciójukat tekintve a prototipikus diskurzusdeixis és a diskurzusjelölők közötti átmeneti kategóriát valósítják meg. Megelőlegezve a minta alapján látható, a későbbiekben kifejtésre kerülő és példákkal alátámasztott megállapításokat, ez a szemantikai összetettségben összegezhető: ezen elemek épp a szemantikai komplexitásukkal gyengítik a 'rámutatás' funkcióját, de ezzel párhuzamosan képesek nagyobb hatótávolságra utalni, illetve egy, már említett elemet nagyobb hatótávolságban, az új kontextusban újrafogalmazni, újraértelmezni. Mindebből látható, hogy a 'rámutatás' összetevő egyfelől – a főnév vagy a főnevesült tag szemantikája miatt – kiegészül, másfelől – a kiegészülés következményeként – a 'rámutatás' mozzanata a prototipikus deiktikus nyelvi elemekhez képest a szerkezeti szinten is megmutatkozó szemantikai komplexitás miatt finoman csökkenni kezd.

A szemantikai kifejtettséggel jellemezhető nyelvi lehetőség a mintában összesen 193 esetben fordult elő. A mutató névmási elemek előfordulási adatával összehasonlítva (347) előtérbe kerülhet annak a kérdése, hogy mi az alapvető különbség a két eljárás mód között. Mivel a szemantikai kifejtettség a határozószók, illetve a főnevesült jelzők esetében hasonlóan tekinthető, ezért ezt a magyarázó okot a vizsgálat elveti. Sokkal inkább a diskurzus szerveződésével való összefüggéssel látja ezt magyarázhatónak, közelebbről a diskurzusdeiktikus nyelvi elemek – az imént említett – hatótávolságával, illetve a 'közelség', 'távolság' kifejeződésével. A mutató névmási elemek ugyanis (önálló és kifejtő használatban is) elsősorban az elemi események reprezentációjaként értelmezett tagmondatok között érvényesülnek, illetve a 'rámutatás' műveletét kisebb hatótávolságú szövegegységek esetében képesek elvégezni. A prototipikus diskurzusdeixist elvégző palatális mutató névmások – funkciójukból adódóan – az adott pozícióra, illetve a megnyilatkozóhoz közel levő entitásokra, helyzetekre, diskurzusösszetevőkre és módokra, körülményekre képesek rámutatni. A szemantikai kifejtettséggel jellemezhető nyelvi elemek viszont nagyobb hatókörrel rendelkeznek: az előre-, illetve hátrautalás során jellemzően nagyobb távolságot tudnak megjeleníteni, mint a mutató névmási eszközök; funkciójuk is leginkább abban összegezhető, hogy az adott pozíciótól távolabb elhelyezkedő diskurzusrészekre képesek utalni.

A diskurzusdeixis megvalósításának tipikus nyelvi lehetőségei egyfelől aszerint kategorizálhatók, hogy az aktuális diskurzuspozíció előtt vagy után megjelenő diskurzusrészre utalnak.

2. ábra

Szemantikai kifejtettséggel jellemezhető diskurzuseiktikus elemek eloszlása az irány alapján (%)

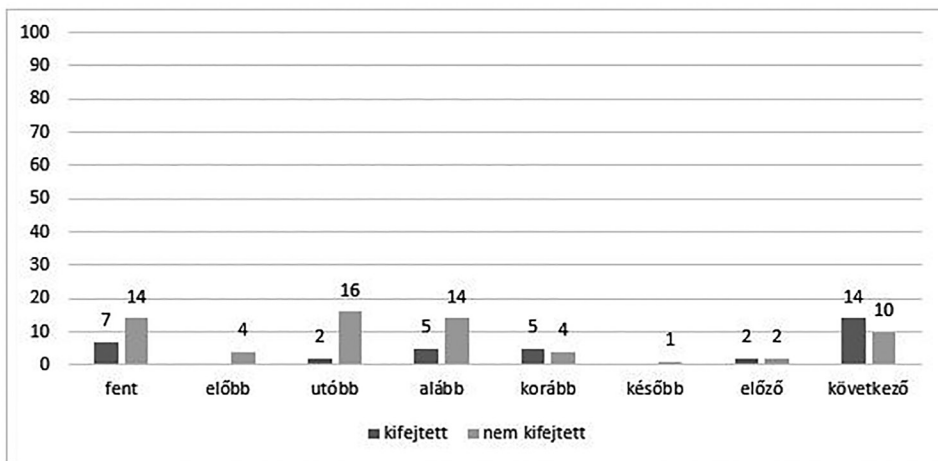
A mintában az adott pozícióhoz képest korábbi szövegösszetevőre (38%), illetve a későbbiekre (62%) történő rámutatás (l. 2. ábra) a szövegek megértési és értelmezési útvonaltát mutathatja, illetve az válhat a diskurzus szerveződésére történő reflexiók alkalmazásának alapjává. A szövegalkotó figyelembe veheti azon befogadói elvárását, hogy a fogalmilag már kifejtett tudásösszetevőket csak akkor hozza ismét mozgásba, amikor azoknak megismétlése, hivatkozással történő felidézése, illetve újrafogalmazása az adott diskurzushelyen relevánssá válik. Ezekben az esetekben a diskurzuseiksis által az adott szövegrész, tudásösszetevő ismét az aktív figyelem zónájába kerülhet úgy, hogy a diskurzus éppen aktuális helyén újrafogalmazódik, újraértelmeződik, viszonyba kerülve az azon a ponton kifejtésre kerülő tudásösszetevőkkel, fogalmi összetevőkkel. A későbbi részekre történő utalás az „új információ” fogalmát valósítja meg. Az előreutalás a befogadó számára kijelöl egy értelmezési ösvényt is, melynek során vagy végpontján egy tudásösszetevő – a szemantikai kifejtettséggel jellemezhető deiktikus nyelvi elemnek köszönhetően – már valamilyen fokon előkészítettnek tekinthető. A későbbi elemre történő, szemantikai kifejtettséggel történő utalás tehát azért válhat gyakoribbá, mert a szövegalkotó egy olyan elemet kíván működésbe, illetve viszonyba hozni az éppen aktuális pozíció egyik elemével, melynek fogalmi kifejtése még nem történt meg.

Mind az előre, mind a hátrautalást eltérő kifejtettségi elemek végezhetik el. A mintában egyaránt megtalálhatók a nagyobb kifejtettséggel jellemezhető jelzős szerkezetek (pl. *a fentebb mondottak*, *a fentebb szóba került*, *az alábbi fejezetben* stb.) és az ezen szerkezetek jelzőinek főnevesült alakjai (*a fentebbiek*), illetve különböző határozószók (pl. *lent*, *lentebb*). Az első konstrukcióval kapcsolatban az mondható el, hogy a deixis műveletét a jelzői szerepben álló deiktikus nyelvi elem végzi el, akárcsak a főnevesült alakok szótöve, illetve a határozószói alak. Amíg viszont a komplex szerkezet (*az alábbi fejezet*) egyszerre hoz mozgásba HELY-et

(*fejezet*), illetve POZÍCIÓ-t (*alábbi*), addig a másik két alak csupán az éppen aktuálshoz viszonyított POZÍCIÓ-t profilálja, a helyzetkijelölés nem specifikálódik. Ezért a vizsgálat ezen összetettséget, jelentéskidolgozást előtérbe helyezve elemzi a továbbiakban ezen deiktikus elemeket (tehát a HELY-re való utaltság vagy annak elmaradása alapján beszél kifejtett és nem kifejtett nyelvi elemekről).

3. ábra

A *fent*, *előbb*, *utóbb*, *alább*, *korább(i)*, *később(i)*, *előző* és *következő* elemekkel konstruált kifejtett és nem kifejtett diskurzuseixisek aránya (%)

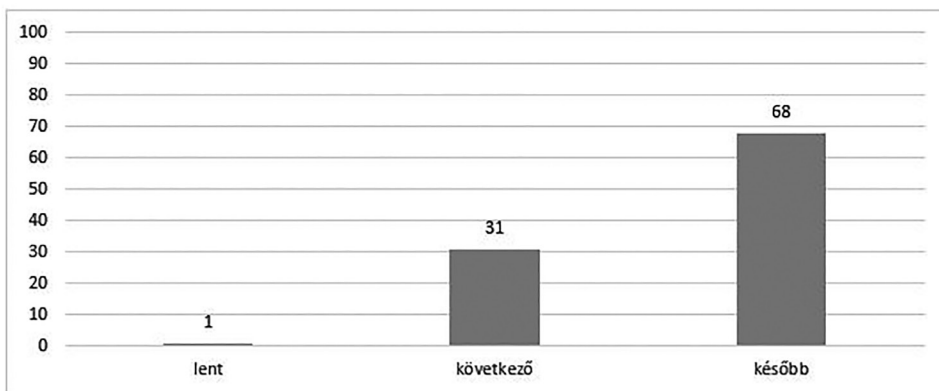
Mint az a 3. ábrán látható, alapvetően a nem kifejtett elemek alkalmazása jellemzi a tudomány szakszövegeiből álló mintát. A kifejtett elemek (szerkezetek) főnévi tagja egyaránt megjeleníthet a szöveg szerveződésének szempontjából releváns elemet (pl. [*az előző, fentebbi*] *pont, rész, fejezet* stb.), illetve a tudás összetevőit (pl. *lehetőség, elméleti keret, kérdés, mondottak, példa*). Mint arról már volt szó, ezen nyelvi elemek nagyobb távolságot tudnak megjeleníteni, mint a mutató névmásiak. A távolság profilálása szempontjából viszont több fokozat valósul meg. Az *előbb*-bel és az *utóbb*-bal konstruált elemek alkalmazása jellemzően egy tagmondatnyi (mondatnyi) távolságban valósul meg. Ezzel magyarázható, hogy egyiket sem jellemzi a kifejtettség, hiszen a szöveg adott összetevői még az aktív figyelmi zónában lehetnek. Ebből kiindulva a többi elemre nézve a 'távolság' mértékének szempontjából az mondható el, hogy minél távolabbi összetevőt tesz reflexió tárgyává a beszélő, annál magasabb fokú kifejtettséget alkalmaz. A relatív nagyobb 'távolság'-ot megvalósító *fent*-tel konstruált elemek („párja”, a *lent* a mintában egyszer sem fordult elő) nem kifejtő alkalmazása továbbá az 'összegző' jelentést tudja megvalósítani, tehát mindazon elemekre képes utalni, melyek az aktuális pozícióig kidolgozásra kerültek (pl. *a fentebbiek alapján* 'az eddig elmondottak alapján'). A *később(i)* emelkedik még ki a felsorolt elemek közül. Ezzel kapcsolatban a vizsgálat azzal a felvetéssel él, hogy ez az elem, illetve az ezzel

az elemmel konstruált szerkezetek jellemzően a TUDÁS megosztásában, a TUDÁS összetevőinek egymáshoz való viszonyában vállalnak szerepet (pl. *a későbbi elemletek, a későbbiekben* 'időben később'), a szöveg időjelölését, az idődeixist megvalósítva. A diskurzus szerveződésére történő reflexiók megtételére talán ezért nem alkalmazzák.

A minta alapján kirajzolódó ezen felvetést a vizsgálat az MNSZ2 (v2.0.5.) tudományos alkorpuszának 100-100 adatból álló véletlen listáján is elemezte.⁵ A vizsgálat a *később*-bel és az azonos irányt kidolgozó *következő*-vel konstruált nyelvi elemek közül kiválasztott 3 alakra (*később, későbbi, későbbiekben; következő, következőben, következőkben*) terjedt ki, illetve a *lent*-tel konstruáltak közül 4 alakra (*lent, lentebb, lentebbi, lenti*),⁶ mivel ez az elem nem jelent meg a vizsgált mintában. Az elemzés – az előfordulás mellett – arra koncentrált, hogy ezen elemek jellemzően a diskurzusdeixist, az idődeixist (a *következő* esetében), illetve a térdeixist (a *lent* esetében) vagy egyéb funkciót valósítanak meg. Az eredmények a következők.

4. ábra

A *lent*, a *következő* és a *később* nyelvi elemekkel konstruált kifejezések előfordulása az MNSZ2 (v2.0.5.) tudományos alkorpuszában (%)

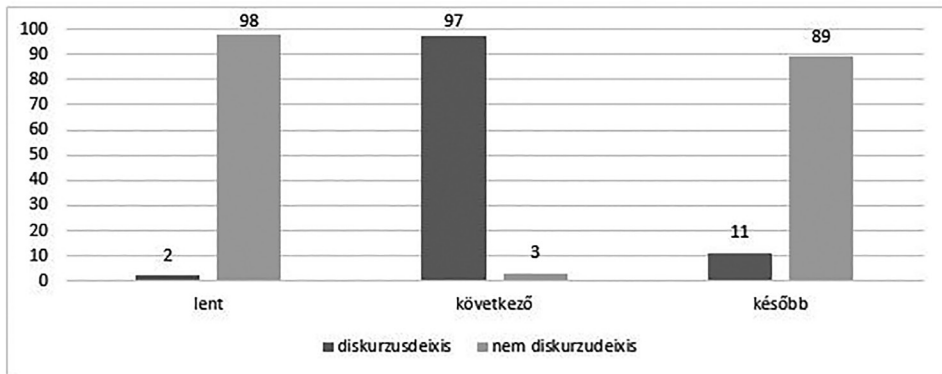
Mint a 4. ábrán látható, a tudományos alkorpuszban a vizsgált *lent*-tel konstruált elemek száma a legalacsonyabb (1%, összesen 1621 előfordulás; a vizsgált elemekre lebontva: *lent*: 870, *lentebb*: 292, *lenti*: 437, *lentebbi*: 22), a *következő* elemmel konstruáltak (31%) összesen 54 005 esetben (a vizsgált elemekre lebontva: *következő*: 53 265, *következőben*: 51, *következőkben*: 689), a *később*-bel (69%) pedig 116 400 előfordulás (*később*: 88 574, *későbbi*: 24 110, *későbbiekben*: 3716). Izzalmasabbá válik a kép, ha a három elemmel konstruált 100-as véletlen listákat vizsgáljuk.

⁵Lehívás dátuma: 2020. 06. 01.

⁶ A *később*-bel és a *következő*-vel konstruált nyelvi alakok kiválasztása az előző vizsgálat alapján történt: a 3 leggyakoribb elem került elemzésre; a *lent* esetében – mivel az előző vizsgálati anyagban nem jelent meg – intuíción alapján kerültek kiválasztásra az alakok.

5. ábra

A *lent*-tel, a *következő*-vel és a *később*-bel konstruált nyelvi elemek funkciói az MNSZ2 (v2.0.5) véletlen mintáiban (%)

A *lent* csupán 2%-ban valósítja meg a diskurzusdeixis műveletét, de a konstruálási mód is jellemzővé válik rá: a véletlenszerű mintában (5. ábra) leginkább hivatkozásokban szerepel (pl. *l. lent, lentebb*). Ezekben az esetekben A DISKURZUS TÉR metafora lép működésbe. A *következő* esetében ez az arány megfordul: ezen nyelvi elemmel konstruált kifejezések 97%-ban a diskurzusdeixis műveletét valósítják meg, 3%-ban pedig idődeixisként funkcionálnak (pl. *a következő munkájában, a következő években*). Így itt a diskurzusdeixis alapja A DISKURZUS IDŐ lehet. A 'távolság'/'közelség' megállapításához a vizsgálat arra is kiterjedt, hogy megnézzék, milyen 'távolság'-ban levő elemekre mutatnak rá a *következő*-vel konstruált elemek: jellemzően egy tagmondatnyi a „rámutatás” távolsága (pl. *a következő; a következő példák* stb.), kivételt képez a *következőkben*, mely – a többes szám miatt – több tagmondatnyi távolságra (is) képes rámutatni. A *később* esetében pedig 11%-ban lehet diskurzusdeixisről beszélni, a többi esetben az ezzel konstruált nyelvi elemek idődeixist valósítanak meg (pl. *későbbi századok, a későbbi munkák, a későbbiekben született elméletek*). Kiemelkedővé válik az is, hogy a diskurzusdeixis megvalósítása itt is elsősorban a hivatkozások által megy végbe (az esetek 97%-ában valósult ez meg, pl. *l. később*). Ebben az esetben tehát ismét A DISKURZUS IDŐ válhat a diskurzusdeixis alapjává. A *lent*, illetve a *később* elemmel konstruált nyelvi kifejezések alkalmazása nagyobb 'távolság'-ot valósít meg, mint a *következő* esetében.

Az 5. ábrán szereplő elemek elsősorban A DISKURZUS TÉR metaforát használják fel. Ennek alapja az írott nyelvi diskurzus térbeli kiterjedése lehet, tehát a diskurzus mint tárgyiasított entitás jelenik meg. A diskurzusdeixis e lehetősége így a vizualitást helyezi előtérbe e deiktikus nyelvi elemek szerveződésekor és nem az IDŐ-t előtérbe állító befogadási folyamatot.

Itt szükséges arról szólni, hogy ezen nyelvi lehetőségek szintén erős kapcsolatot tartanak fenn a diskurzusjelölökkel. Nem csupán azért, mert az adott szövegtípusra jellemzővé válik az alkalmazásuk, hanem azért, mert itt is megfigyelhető

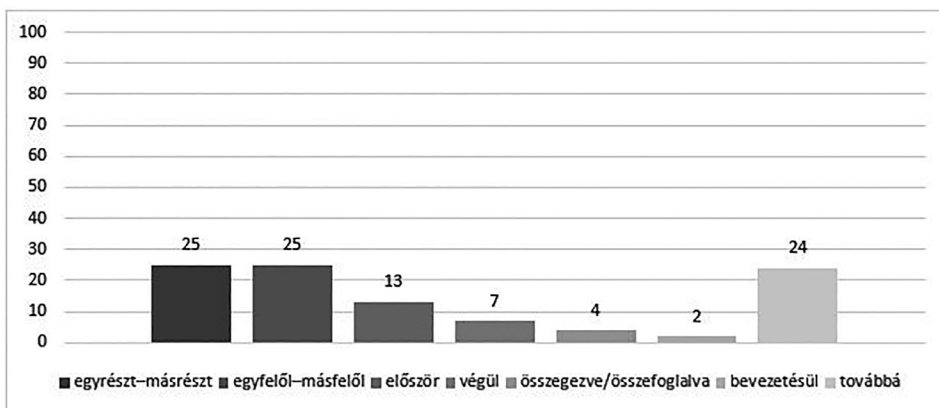
az a deszemantizáción alapuló vagy afelé haladó grammatikalizációs folyamat, mely a mutató névmásoknál észlelhető. Továbbá bizonyos, a szöveg szerveződésére utaló diskurzusjelölők e deiktikus nyelvi elemekkel mutatnak igen nagy hasonlóságot, például *először – másodszor*, *egyrészt – másrészt* stb.

A rámutatásnak és a diskurzus szerveződésének sajátos példájává válhat még további, a szövegeket nagyban jellemző két eset, ezek a *l.* ('lásd') és a *vö.* ('vesd össze'), melyek egy külső entitásra történő rámutatás megvalósítása során a szövegvilág részévé az intertextualitás lehetőségét kihasználva tehetnek az adott szövegtől „távolabb levő” szövegeket.

A mintában – mint az egyfelől az előzőekben is látható – a szöveg szerveződéséhez kapcsolódó elemek olyan *d i s k u r z u s j e l ö l ő k* et is tartalmaztak, melyek egyfelől a diskurzusdeixis jelenségével tartanak fenn erős kapcsolatot, másfelől azon kívül helyezkedhetnek el. Az elemzett mintában a diskurzusdeixissel kapcsolatot fenntartó, a szöveg szerveződését reflexió tárgyává tevő diskurzusjelölők a következők:

6. ábra

A szekvenciális funkciót megvalósító szövegszervező diskurzusjelölők a mintában (%)

A 6. ábra diskurzusjelölőinek elsődleges funkciója a szöveg szerveződésére való reflexiók megtétele. CRIBLE (2015) felosztását követve ezek a nyelvi elemek elsősorban a tagolás, a kezdő és a záró elem jelölése, a felsorolás funkcióit valósítják meg. A tipikussá váló elemek funkciójukon kívül hatókörükben térnek el egymástól. Kisebb hatókörrel jellemezhető például az *egyrészt – másrészt*, ennél nagyobb a *végül* vagy a *bevezetésül*, illetve a már a deixis témakörében tárgyalt, átmeneti kategóriába sorolható *alábbi fejezetben*, *későbbi részekben*. A *továbbá* némiképp kiemelkedik ebből a sorból, hiszen ez már egyéb textuális funkcióval is jellemezhető.

A diskurzusjelölők ezen csoportjához kapcsolódóan érdemes a fejezetcímekről, illetve azok közül is a kezdő- (*bevezetés*), illetve a záróformulákról (*összegzés*, *összefoglalás*, *konklúzió*) szólni. Ezek a tudományos szakszövegekben jellemzően

konvencionalizált címek – az egyéb (fejezet)címekhez hasonlóan – ismét a deixis és a diskurzusjelölők közötti kapcsolatot tehetik explicitté: egyszerre mutatnak rá egy adott szövegrészre, és egyszerre teszik reflexió tárgyává a szöveg szerveződését.

5. Konklúziók. A tanulmány a diskurzus szerveződését reflexió tárgyává tevő lehetőségeket a tudomány szakszövegeiben vizsgálta. Ekképp előtérbe a diskurzusdeixist prototipikusan megvalósító nyelvi elemek, a diskurzusjelölők, illetve e két nyelvi lehetőség közötti átmeneti kategóriák kerültek. E nyelvi lehetőségeket a tudomány szakszövegeire mint metadiskurzusokra jellemzővé váló metapragmatikai reflexivitás tartja össze. Ezen vizsgálati szempontból a szöveg szerveződésére reflektáló nyelvi elemek inkább összetartóknak, semmint szét-tartóknak tekinthetők: általuk a szövegalkotó a szöveg bizonyos részeire képes reflektálni, a tudáskonstruálás szempontjából előtérbe helyezve, újra mozgásba hozva, aktivizálva vagy éppen újrafogalmazva egy már említett vagy a szövegben a későbbiekben kifejtésre kerülő nyelvi elemet. Ezen két nyelvi lehetőség összetartozásának vagy hasonlóságának tehát a szövegszerveződés, illetve a tudomány szakszövegeiben zajló tudáskonstruálás felől nézve az az alapja, hogy a szövegalkotó a TUDÁS hozzáférhetővé tételének, illetve annak megosztásának, végső soron a szöveg megértésének és értelmezésének útvonalát jelöli ki, annak egy-egy összetevőjét előtérbe állítva. Ebből következően a szövegalkotónak a diskurzus szerveződésére történő metapragmatikai reflexiói a szubjektivizáció eszközeinek tekinthetők, mert a szövegalkotó úgy teszi reflexió tárgyává a szöveg elrendeződését, hogy saját perspektíváját közvetlen módon nem jelöli. A metapragmatikai tudatosság ezen jellemző kifejezőeszközei eltérő módon járulhatnak hozzá a TUDÁS megosztásának folyamatához, annak elérhetővé tételéhez. E nyelvi lehetőségek közös összetevőjének a 'rámutatás' tartható, de ezt eltérő mértékben és eltérő hatótávolságban valósíthatják meg. Mindezzel együtt a 'rámutatás' mellett képessé válhatnak más funkciót is megvalósítani.

Kulcsszók: tudomány szakszövegei, metadiskurzus, szövegszerveződésre irányuló metapragmatikai reflexiók, diskurzusdeixis, diskurzusjelölők.

Források

- MNSz2. = *Magyar Nemzeti Szövegár 2.* (v2.0.5.) <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>
 SZ1 = ANDÓ ÉVA 2006. A beszélt nyelvi történetmondások elemzésének kognitív és funkcionális szempontjai. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 81–114.
 SZ2 = DOBI EDIT 2006. A formális nyelvi elemzés lehetőségei a szövegek reprezentációjában. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 64–79.
 SZ3 = EÖRY VILMA 2006. A szöveg időszerkezete mint szövegtipológiai jellemző. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 173–194.
 SZ4 = FEHÉR ERZSÉBET 2006. Szövegtipológia a retorikai hagyományban. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 18–43.
 SZ5 = HÁMORI ÁGNES 2006. A társalgási műfajokról. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 115–133.

- SZ6 = KOCSÁNY PIROSKA 2006. A szövegtipológia eredményei és/vagy eredménytelenségei. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 11–17.
- SZ7 = TAKÁCS SZILVIA 2006. Folklorisztikai szövegtipológia – az epikus ráolvasó imádások. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 134–155.
- SZ8 = TÁTRAI SZILÁRD 2006. A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 157–172.
- SZ9 = TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 64–90.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2006. *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Hivatkozott irodalom

- CRIBLE, LUDIVINE 2015. *Discourse markers and (dis)fluency*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- CSONTOS NÓRA 2019a. A műszaki szöveg szövegtipológiai elemzése. A használati utasítás szövegtipológiai elemzése. In: FÓRIS ÁGOTA – BÖLCSKEI ANDREA szerk., *Dokumentáció, tartalomfejlesztés és szakírás*. KRE–L'Harmattan, Budapest. 147–168.
- CSONTOS NÓRA 2019b. Kontextualizáció, konstruálás, idézés. Az idézés adaptív tevékenysége a *mond*-dal alkotott idézésekben. In: LACZKÓ KRISZTINA –TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 113–135.
- CSONTOS NÓRA 2020. Az idézés működése az egyetemi tankönyvekben. In: LUDÁNYI ZSÓFIA – JÁNK ISTVÁN – DOMONKOSI ÁGNES szerk., *A nyelv perspektívája az oktatásban*. Líceum Kiadó, Eger. 209–224. <https://doi.org/10.17048/Pelikon2018.2020.209>
- DÉR CSILLA ILONA 2009. Mik is a diskurzusjelölők? In: KESZLER BORBÁLA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 293–303.
- DÉR CSILLA ILONA 2010. Diskurzusjelölők a tudományos nyelvhasználatban. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk., *A tudomány nyelve – a nyelv tudománya*. MANYE – Eszterházy Károly Főiskola, Székesfehérvár–Eger. 382–388.
- DÉR CSILLA ILONA 2019. Tudományos műfajok – szaknyelvi műfajok. In: FÓRIS ÁGOTA – BÖLCSKEI ANDREA szerk., *Dokumentáció, tartalomfejlesztés és szakírás*. KRE–L'Harmattan, Budapest. 131–146.
- FURKÓ B. PÉTER 2019. *Diskurzusjelölők és egyéb diskurzuspragmatikai eszközök forgatókönyvek, tankönyvek és irodalmi szövegek párbeszédeiben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- GRUBER, HELMUT – RHEINDORF, MARKUS – WETSCHANOW, KARIN – REISIGL, MARTIN – MUNTIGL, PETER – CZINGLAR, CHRISTINE 2006. *Genre, Habitus und wissenschaftliches Schreiben*. LIT, Münster.
- KERTES PATRÍCIA é. n. *A metapragmatikai tudatosság jelzései érvelő érrettségi szövegekben*. <http://www.nytud.hu/alknyelvdok11/proceedings11/kertes.pdf> (2020. 06. 01.)
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 2017. Megértés – történés – létesülés. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Megértés és megértetés. Magyarázat a bölcsészettudományokban*. Gondolat Kiadó, Budapest. 13–37.

- KUNA ÁGNES 2016. Az orvosi recept mint szövegtípus a 16–17. században. 1. rész. *Magyar Nyelv* 112: 385–400. <https://doi.org/10.18349/magyar nyelv.2016.4.385>
- KUNA ÁGNES – HÁMORI ÁGNES 2019. „Hallgatom, mi a panasz?”. A metapragmatikai reflexiók szerepei és mintázatai az orvos–beteg interakcióban. In: LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 215–240.
- KUNA ÁGNES – LUDÁNYI ZSÓFIA 2019. Terminológiai elvek az orvosi szaknyelvben és a gyógyító kommunikációban. Problémák, tendenciák, ideológiák. In: FÓRIS ÁGOTA – BÖLCSKEI ANDREA szerk., *Terminológiastratégiai kihívások a magyar nyelvterületen*. L'Harmattan – Offi Zrt., Budapest. 120–139.
- LACZKÓ KRISZTINA 2008. A mutató névmási deixisről. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LADÁNYI MÁRIA szerk., *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 309–347.
- LACZKÓ KRISZTINA 2010. Demonstrative pronouns in space deixis, discourse deixis, and anaphora. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 99–117. <https://doi.org/10.1556/aling.57.2010.1.5>
- LACZKÓ KRISZTINA 2019. A diskurzusdeixis mint a metapragmatikai tudatosság kifejezője. In: LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 241–264.
- LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD 2012. Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Konstrukció és jelentés, Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 231–257.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume 1. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- LEVINSON, STEPHEN C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LEVINSON, STEPHEN C. 2004. Deixis. In: HORN, LAURENCE R. – WARD, GREGORY eds., *The handbook of pragmatics*. Blackwell, Oxford. 97–121.
- MARMARIDOU, SOPHIA S. 2000. *Pragmatic meaning and cognition*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- PARODI, GIOVANNI 2009. Written genres in University Studies. Evidence from an Academic Corpus of Spanish in Four Disciplines. In: BAZERMAN, CHARLES et al. eds., *Genre in a changing world*. WAC Clearinghouse, Colorado. 483–502. <https://doi.org/10.37514/PER-B.2009.2324.2.24>
- ROELCKE, THORSTEN 2002. Fachsprache und Fachkommunikation. *Der Deutschunterricht* 54/5: 9–20.
- SANDERS, JOSÉ – SPOOREN, WILBERT 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: LIEBERT, WOLF-ANDREAS – REDEKER, GISELA – WAUGH, LINDA eds., *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 85–112. <https://doi.org/10.1075/cilt.151.08san>
- SCHIFFRIN, DEBORAH 1987. *Discourse Markers*. Cambridge University Press, Cambridge.

- SIEPMANN, DIRK 2005. *Discourse markers across languages. A contrastive study of second-level discourse markers in native and non-native text with implications for general and pedagogic lexicography*. Routledge, Abingdon – New York.
- TAAVITSAINEN, IRMA – JUCKER, ANDREAS H. 2010. Trends and developments in historical pragmatics. In: JUCKER, ANDREAS H. – TAAVITSAINEN, IRMA eds., *Historical pragmatics*. Handbooks of pragmatics 8. De Gruyter Mouton, Berlin – New York. 3–30. <https://doi.org/10.1515/9783110214284.1.3>
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2017. Pragmatika. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2017: 897–1058.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017a. A nyelv emberi lényege, A magyarázat látóköralkotó változatai a nyelvtudományban. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Megértés és megértetés. A magyarázat a bölcsészettudományokban*. Gondolat Kiadó, Budapest. 38–62.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017b. Bevezetés. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2017: 23–71.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017c. Jelentéstan. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2017: 207–466.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- VERSCHUEREN, JEF 1999. *Understanding pragmatics*. Arnold, London – New York – Sydney – Auckland.

Metapragmatic reflections on text organisation in science texts

The study interprets technical texts as specialized texts of science, with an emphasis on knowledge building and the way it is based on a combination of cognitive semantics and pragmatics. It also discusses ways in which knowledge is shared, a process essentially characterised by a reflexive attitude to sharing. It prioritises the metacomponent of texts that can be considered metadiscourses and examines the possibilities of metapragmatic reflections based on their direction. Among all these options, it focuses on the ones that help to organize the text. Qualitative analysis is offered of the language tools that implement the operation of discourse deixis and the functioning of discourse markers.

Keywords: texts of science, metadiscourse, metapragmatic reflections for text organization, discourse deixis, discourse markers.

CSONTOS NÓRA
Károli Gáspár Református Egyetem

A hiperbola és a litotész funkciói magyar nyelvű egyetemisták diskurzuskiegészítéssel tesztjeinek eredményeiben

1. rész. A hiperbola és a litotész meghatározásairól és a vizsgálat módszertanáról

1. Bevezetés. A társalgás során az egyén verbális és nem verbális viselkedését, a nyelvi elemek és nyelvhasználati módok közötti választást – többek között – meghatározza a benyomáskeltés motivációja (l. NEMESI 2000, 2011; VERSCHUEREN 1999). A benyomáskeltés univerzális törekvés, amelynek eszközei kultúránként változatosságot mutatnak (NEMESI 2011; VERSCHUEREN 1999).

A hiperbola és a litotész olyan nyelvi eszközöknek tekinthetők, amelyek a hétköznapi társalgásban rendszeresen előfordulnak, és a pragmatikai, kontextuális tényezőknek megfelelően különböző funkciókat töltenek be. Ezt az állítást alátámasztja egy, a nyelvi benyomáskeltést vizsgáló, általam létrehozott diskurzuskiegészítéssel teszt (Discourse Completion Test, rövidítve: DCT) eredménye.¹ A dolgozat létrejöttét azon megfigyelésem motiválta, hogy a DCT-eredmények elemzése közben számos válaszban szembetűnő volt, hogy az adatközlők a hiperbola vagy a litotész eszközzel éltek több benyomáskeltési stratégia esetében is. A diákok válaszaiból fakadóan felmerül a kérdés, hogy a hétköznapi nyelvhasználatban milyen funkcióval rendelkezik a hiperbola és a litotész, illetve alkalmazásuk milyen viszonyban van a benyomáskeltéssel. Emiatt a dolgozat fő célja a hiperbola és a litotész funkcióinak rendszerezése a benyomáskeltés szempontjából.

A dolgozat a következőképpen épül fel. Először röviden ismertetem a hiperbola és a litotész retorikai értelmezéseit, illetve a pragmatikai megközelítések szerint jellemzem őket (2. rész). Ezt követően bemutatom a vizsgálat módszertanát és a felhasznált korpuszt (3. rész), majd rendszerezem a hiperbola és a litotész funkcióját a benyomáskeltés szempontjából (4. rész), végül összegzem az eredményeket (5. rész).

2. A hiperbola és a litotész meghatározása

2.1. A hiperbolé² és a litotész jellemzői a retorika szerint. Az ókori görög retorika a szóbeli és írásbeli előadás művészetére és létrehozásának teoretizálására és tanítására vonatkozik, az előadás célja pedig a közönségre való hatás, ennek megvalósítója pedig a rétor (SCHIAPPA 2017). Ugyanakkor ARISZTOTELÉSZ olyan

¹ A teljes kérdőív elérhető a következő linken: https://docs.google.com/document/d/1JrHaY3vpLITu9qpxzmkimn3XNBQQ4cpu/edit?fbclid=IwAR3GMDmVRnQpYu3kKuRY50KdnLsHu9Ps_T82L9REc39rS7Gmr4GYmNbLN9U.

² Mivel a *hiperbola* görög eredetű szó, és a retorikai irodalomban a görögös változat alkalmazandó, így ebben a fejezetben a *hiperbolé* formát használom.

mesterséggként tekint a retorikára, melynek célja a meggyőzés módjainak feltárása (ARISZTOTELÉSZ /1999, Rétorika 1355b). A meggyőzésnek három formáját (*pisteis*) különítette el. A három mód – a beszélő erkölcsössége, hitelessége (*ethos*), a logikus argumentáció (*logos*) és a beszéd érzelmi hatása (*pathos*) – egyaránt a szónok eszközeinek tekinthetők, e három közül a *pathos* a legerősebb (ADAMIK – A. JÁSZÓ 2004: 161; SCHIAPPA 2017: 39). QUINTILIANUS a stílust jelöli meg a szónok legnehezebb és legfontosabb feladatának (ADAMIK – A. JÁSZÓ – ACZÉL 2004: 48), a retorikát a „jó beszéd” művészeteként jelöli. Az érzelmi hatás kiváltására alkalmasak a stílusesszók. QUINTILIANUS a kifejezőmódhoz (*elocutio*) sorolja az előadásmódot (*pronuntiatio*) és az emlékezetbevésést (*memoria*), a Szónoklattan (Institutio Oratoria, QUINTILIANUS /2008) 8–9. könyvében pedig ismerteti a stíluserevényeket és a stílusesszókot (ADAMIK – A. JÁSZÓ – ACZÉL 2004: 92–3). A klasszikus retorikákkal szemben PERELMAN (1977/1982), a modern retorika képviselője az érvelés vizsgálatához kapcsolja a stílusesszókot. A stílusesszókön belül elkülöníthetők az alakzatok, a trópusok és egyéb stílusesszók. Ezek meghatározására, rendszerezésére és leírására számos munka született mind a klasszikus, mind a modern retorika tárgyalása során (vö. A. JÁSZÓ 2019b; LANHAM 1991; LAUSBERG 1960/1998; SLOANE 2006; VÍGH 1981).

Az alakzatok (gör. *szkhéma*, lat. *figura*) jelentése figuratív, QUINTILIANUS (9.1.14) szerint a beszédnek megújított formája egy műfogás által (A. JÁSZÓ 2019a: 3; NEMESI 2009: 14). Az alakzat hatása az alaki, a szintaktikai, a szemantikai összefüggéseken alapul (SZABÓ 2008: 110), illetve a szokásos kifejezőmódtól csupán egy bizonyos fokig tér el (SZATHMÁRI 2010: 7). QUINTILIANUS a 9. könyvben elkülöníti egymástól a szó- és gondolatalakzatokat, az előbbin belül a grammatikai (a kifejezőmód megújítása) és a retorikai (a szavak elrendezése) alakzatokat jelöli. QUINTILIANUS a gondolatalakzatok esetében az egyszerű beszédmódtól eltérő alakzatokat részletezi, a nagyítás és a kicsinyítés eszközei az érzelmekre hatnak (ADAMIK – A. JÁSZÓ – ACZÉL 2004: 94–5; A. JÁSZÓ 2013: 349).³

A trópusok (gör. *troposz*, lat. *tropus*) átvitt jelentéssel bírnak, az utóbbi a jel, a jelölő és a jelölt közötti viszonyoknak a konvencionálistól való eltérésén nyugszik (A. JÁSZÓ 2019a: 3; NEMESI 2009: 14). A trópusok esetében négy mestertrópus határozható meg, azaz a metonímia, az ironia, a metafora és a szinekdoché, melyek az alapvető gondolkodási műveleteken/toposzokon (hasonlóság, összefüggés, ellentét) nyugszanak (A. JÁSZÓ 2013: 329–30; A. JÁSZÓ 2019a: 5). A. JÁSZÓ (2013: 330; 2019a: 6–7) munkáiban megjegyzi, hogy QUINTILIANUS tizenkét trópusának redukálása és a mestertrópusok négyes felosztása PETRUS RAMUSra,⁴ a 16. századi retorikusra vezethetők vissza. A rámista szemlélet az első magyar

³ A modern vagy neoretorika strukturális nyelvészeti alapokon nyugszik, és az alakzatok négy fajtáját különbözteti meg: 1. a metaplazmust (egy szó hangalakjának/írásképeinek módosítása), 2. a metataxist (a szónál szélesebb nyelvi egységek elrendezése), 3. a metaszemémát (a szavak lexikai jelentésének megváltoztatása) és 4. a metalogizmust (egy nyelvi kifejezés és az az által jelölt valóság közötti eltérés jelölése) (VÍGH 1981: 488). A neoretorikában az utóbbi kategóriába sorolják a hiperbolét és a litotészt is (VÍGH 1981: 498–502).

⁴ A. JÁSZÓ (2019a) ONG (1958) Ramus-monográfiájára hivatkozik.

retorikában, PÉCSELI KIRÁLY IMRE (1639/2017: 162) munkájában is megjelent,⁵ és a modern retorikában is jelen van ez a felosztás (vö. BURKE 1941). KEMÉNY (2005: 33) a metafora, a metonímia és a szinekdoché mellé az irónia helyett a szineszthéziát helyezi a mestertrópusok közé.

A hüperbolé (nagyítás, túlzás) azon retorikai-stilisztikai eszközök egyike, amelyik a helyettesítésen nyugszik. LAUSBERG (1960/1998: §402; §579) a klasszikus retorikákat áttekintő nagyszabású munkájában megjegyzi, hogy a hüperboléval fokozás valósul meg, előidéző, poétikai hatással bír, és más retorikai eszközök esetében is megjelenik. Továbbá a másik fél érdeklődésének felkeltésére vagy a képzelőerő serkentésére szolgál. NEMESI (2009: 14) a pragmatikai konvenció alapján az alakzatokra tágabb kategóriaként tekint, a terminológiai sokszínűséget összegezve ezen eszközöket szemantikailag elkülöníti; az iróniát, a metaforát, a hüperbolét is külön alakzatként jelöli. A. JÁSZÓ (2019b) a Stilisztikai kisszótárban a túlzást az Egyéb stíluszeszközök: a szóbőség (*copia*) különleges esetei című fejezetben tárgyalja. Itt kifejti, hogy a klasszikus retorikák – köztük QUINTILIANUS – a hüperbolét a trópusok közé sorolják, viszont más módon is megvalósulhat a túlzás, mind alakzattal, mind trópusal, ezért írói eszköznek vagy stilisztikai funkciónak tekinti azt (A. JÁSZÓ 2019b: 243). Emellett további meghatározott típusok (l. *overstatement* 'túlzás, túlzott állítás'; *exaggeration* 'túlzás, nagyítás') és formák gyakran a hüperbolé szinonimájaként vagy a hüperbolétól eltérő eszközként szerepelnek, ami megnehezíti a hüperbola leírását.

A hüperbolé kettős természetű, mivel egy tárgy, egy személy, egy esemény vagy egy tulajdonság jellemzőinek nagyítására vagy kicsinyítésére is szolgálhat (ADAMIK – A. JÁSZÓ 2010: 1238–1239; A. JÁSZÓ 2019b: 243; BLAIR 1787/1838: 293; CANO MORA 2006: 16–17; DUMARSAIS 1730: 119–122; RAVAZZOLI 1978: 86; SZABÓ G. – SZÖRÉNYI 2018; SZATHMÁRI 2008); a túlzott, felnagyított kifejezés nyomtatékosításra, hangsúlyozásra alkalmazható, a beszélő pedig nem szó szerinti jelentésben használja a felnagyított kifejezést (LANHAM 1991: 86). Az említett két funkciót a szakirodalom gyakran a hüperbolé két külön formájaként kezeli. A kicsinyítés (gör. *meiószisz*, lat. *minutio*) gyakran negatív irányú, a beszélők a használatával a valóságnál kisebbet, kevesebbet jeleznek, célja pedig az alábecsülés, az udvariaság, a kedveskedés és az enyhítés kifejezése lehet (ADAMIK – A. JÁSZÓ 2010: 617; SZATHMÁRI 2008: 288–289). A kicsinyítés ellentétének a nagyítás (gör. *auxészisz*, lat. *amplificatio*) tekinthető, amellyel a valóságoshoz képest a beszélők nagyobbat jeleznek; funkciói között szerepel a meggyőzés hatékonyságának fokozása, az érzelmi felindulás kifejezése, az ünnepélyesség érzékeltetése, illetve a humor eszközeként is szolgál (ADAMIK – A. JÁSZÓ 2010: 834). PLETT (2006) szerint a hüperbolé segítségével a beszélő állítása felülemelkedik az igazságon vagy a valóságon, viszont a hüperbolé nem tekinthető hazugságnak vagy megtévesztésnek, mivel a befogadó számára nyilvánvaló és látható, míg a hazugság rejtett, illetve társadalmilag elfogadhatatlan (BHAYA 1985) és kiemelkedik a kontextusból (NORRICK 1982).

⁵ A neoretorikában a szinkronikus nyelvi eltérések, azaz a metabolák egyik típusa a meta-szeméma, amely a szó szemantikai változásait jelöli, a klasszikus trópusoknak felel meg (VÍGH 1981: 504).

COLSTON (2015: 53–54) az egyszerre jelentkező, különböző alakzatok egymáshoz való viszonyát a következőképpen kategorizálja: 1. beágyazott alakzatok (*embedded figures*), miszerint néhány alakzat kiegészül más típusú alakzatokkal (*subfigures*) (idiómák, közmondások metaforával, metonimiával vagy hiperbolával egészülnek ki, például *He is a guiding star* 'ő egy vezérlő csillag, jó példa'); 2. elhomályosodott alakzatok (*blurred figures*), melyek esetében nem tisztázott, mikor fejeződik be egy alakzat és következik a másik (egyres metaforák inherensen hiperbolikusak, például *Te a nagy világnak / Legnagyobb gyémántja* sorok Petőfi versében); 3. ellenszegülő alakzatok (*renegade figures*), melyek látszólag egy adott alakzathoz sorolhatók, de használatukkor egy korlátozott kontextusban más pragmatikai hatással rendelkeznek. Az utóbbi típus kapcsán említjük meg a *Már csak ez hiányzott!* megnyilatkozást, amit iróniaként is kezelhetünk, viszont örömteli felkiáltásként is funkcionálhat, például egy nyaralás utolsó napján megtaláljuk a tökéletes szuvenírt, amit korábban kerestünk. COLSTON a hiperbolát mindhárom kategóriában példaként említi, ezzel is nyomatékosabbá válik a hüperbolé sokszínűsége, változatossága. Tehát a hüperbolé számos egyéb retorikai alakzattal együttesen jelenik meg – azaz stílusesszövekként viselkedik (vö. A. JÁSZÓ 2019b) –, sőt GIBBS (2000) és KOMLÓSI (2013) az ironia azonosítására szolgáló, lehetséges eszközként kezeli. Jelen dolgozatban viszont a hüperboléra stílusesszövekként tekintek, mely további retorikai trópusal vagy alakzattal is jelentkezik. Idesorolható az ironia (*Te aztán jól kiöltöztél!* felkiáltás, amit a beszélő akkor mond, amikor például a hallgató egy esküvőn farmerben és kockás ingben jelenik meg), a metafora (*Kati egy angyal*), a metonímia (*az egész falu kiment az ünnepségre*), a hasonlat (*olyan jól úszik, mint Phelps*), illetve az előbbi alakzatok mellett az idióma (*maga alatt van; madarat lehet fogatni vele*) jelenségével is kapcsolatban áll (BRDAR-SZABÓ–BRDAR 2010; COLSTON–KELLER 1998; KOMLÓSI 2013; NEMESI 2010). A hüperbolé felismerésében a paralingvisztikai és a szupraszegmentális jegyek is szerepet játszanak (FERRÉ 2014).

A litotész (lat. *exadversio*, *dimunitio*, ang. *understatement* 'alullicitálás') meghatározásai – a hiperbolához hasonlóan – változatosságot mutatnak. SZATHMÁRI (2008) Alakzatlexikonjában a litotészt a hiperbolán belül tárgyalja, annak ellentétéként tekint rá, amely egy fogalom ellentétét tagadás által jeleníti meg. GIBBS (1999: 393) szintén a hiperbolával állítja szembe a litotészt, úgy véli, hogy az előbbi optimizmussal, az utóbbi pedig a pesszimizmussal áll kapcsolatban. Egyes meghatározások szerint a kicsinyítés (*understatement*) a hüperbolé tükörképe, mivel egy, az állítások igazságértékét magában foglaló skála két különböző végén a nagyító, illetve kicsinyítő kifejezések helyezkednek el (GIBBS 1999: 392; DYNEL 2013: 414; idézi NEUHAUS 2016: 126). NEMESI (2009: 151–156) kifejti, hogy a kicsinyítő túlzásokat gyakran a litotészen vagy a meiózison belül tárgyalják, egyúttal előfordul, hogy a csökkentést/eufemizmust/alullicitálást (*understatement*) a litotésztől különálló eszközként kezelik, nem pedig egymás szinonimájaként. Az említett terminológiai különbségekből fakadóan nem könnyű a litotészt általánosan jellemezni. A litotész helyettesítéssel alapuló alakzatként szerepel az *Encyclopedia of Rhetoric* című kötetben, amely egy állítás szemantikai ellentétének

tagadását fejezi ki (PETERS 2006), célja a nyomatékosítás vagy kicsinyítés (SZATHMÁRI 2010: 76). A JÁSZÓ (2013: 329), ADAMIK és A. JÁSZÓ (2010: 1179–1180) a litotészt a *tagadva állítás* szócikken belül tárgyalják – LANHAM (1991: 95–96) definícióként az ellentét tagadását (*denial of a contrary*) adja –, amelyben a litotészt a négy mestertrópus egyikének, az ironia az egyik alfajának jelölik az enyelgés mellett, melynek funkciója pedig az enyhítve erősítés vagy az udvariasság kifejezése. LAUSBERG (1960/1988: §586–588) megjegyzi még, hogy a litotész az empfázis és az ironia együttese. UEDING (Hrsg. 2001: 378) a retorika történetének áttekintését követően a litotész három különböző értelmezését jelöli ki, miszerint a litotésszel 1. kettős tagadást, 2. tagadás nélküli enyhítést és 3. ellentétes jelentés tagadását fejezhetjük ki. A litotész célja a jelentés enyhítése vagy nyomatékosítása (idézi DOMONKOSI 2009: 117). A litotész a hüperbolé logikai ellentéte, amely csökkenti vagy növeli a valóságos esemény vagy jelenség néhány elemét, mindamelllett, hogy a kifejezés nem szélsőséges (NEMESI 2010: 385; CARSTON–WEARING 2015: 81).

COLSTON (2015: 18) a litotész funkciói közé sorolja a negatív érzelmek feltárását és a lebecsülés kifejezését. A litotész a hiperbolához és az ironiához hasonlóan szembeállító tulajdonsággal rendelkezik, egyúttal a három eszköz egyidejűleg is megjelenhet, illetve egy-egy megnyilatkozás, kifejezés mindhárom alakzat példajaként szolgálhat (FOGELIN 2011: 19). COLSTON és O'BRIAN (2000: 1557) szerint az ironia és a hüperbolé hasonló pragmatikai funkcióval bírnak, mert mindkét eszköz lehetséges ellentétet teremt a tapasztalt és a várt események között (vö. DYNEL 2016).

2.2. A hiperbola és a litotész a pragmatikai megközelítések szerint. A pragmatika mint a nyelvhasználat tanulmányozásának egyik diszciplínája kiterjedt a szóképek és az alakzatok vizsgálatára, különösképpen azon retorikai eszközökre, melyek a hétköznapi nyelvhasználatban is rendszerint megjelennek (DOMONKOSI 2009: 115). A hiperbola és a litotész pragmatikai megközelítésekor elengedhetetlen a grice-i (1975) modellre hivatkozni. GRICE (1975) az együttműködési alapelv meghatározása mellett a társalgás sikerességét meghatározó négy kategóriát (minőség, mennyiség, viszony, mód) különböztet meg, amelyek részletes bemutatásától közismertségükből fakadóan eltekintek. (A négy kategória és az azokhoz tartozó maximák megszegésével [*flout*] implikátúra jön létre, mivel a mondott jelentésen túl a beszélő további jelentéseket sugall.) Ugyanakkor kiemelem a minőség kategóriájának első maximáját, miszerint a beszélő ne mondjon olyat, amiről azt gondolja, hogy hamis (GRICE 1975/1991: 27). GRICE (1975/1991: 34) a minőség kategória első maximájának megszegéséhez sorolja a metaforát, az ironiát, a hiperbolát és a litotészt, melyek egyúttal társalgási implikátúrák. DOMONKOSI (2009: 118) szerint a beszélő a litotész használatával megszegi a mód kategóriáját (homályosság, kétértelműség), illetve a mennyiség kategóriáját is (az információ mennyisége kevesebb), ezáltal társalgási implikátúrát teremt. Ahogyan már korábban említettem, BHAYA (1985) szerint a hiperbola (egyúttal a többi alakzatot is idevehetjük) esetében a maximaszegés más, mint a hazugság esetében. Ezt azzal magyarázza, hogy az utóbbi a társadalom számára elfogadhatatlan, viszont a beszélői szándék és a hallgató interpretációja is teljes mértékben különbözik.

NEMESI (2009, 2013) és DOMONKOSI (2009) a retorika és a pragmatika közötti kapcsolat feltárása során kiemelik az udvariassági elméleteket. Az udvariassági elméletek közül hangsúlyozzák a leechi (1983) interperszonális retorikát, ami a grice-i (1975) együttműködési elvre épül. Míg a grice-i együttműködési elv a társalgás racionális oldalát ragadja meg, a leechi keret annak interperszonális jellegére is fókuszál (NEMESI 2009: 65; NÉMETH T. 2004). LEECH (1983) az udvariassági alapelv mellett GRICE-hoz hasonlóan maximákat (tapintat-, jóváhagyás-, szerénység-, nagylelkűség-, rokonszenv-, egyetértés és fatikus maximákat) nevez meg, illetve meghatároz magasabb rendű elveket (ugratás-, irónia-elv) és egyéb elveket (Pollyanna-elv, érdekesség-elv). DOMONKOSI (2009: 116) kiemeli, hogy mind a magasabb rendű, mind az egyéb elveknek kiemelt szerepük van egyes alakzatok kommunikatív funkciójának interpretálásában. LEECH (1983) maximaelvű megközelítésével szemben BROWN és LEVINSON (1978, 1987) arculatvédő tevékenységként tekintenek az udvariasságra, pragmatikai keretük szociálpszichológiai alapokon nyugszik. Udvariassági keretük stratégiákon alapszik, a szerzőpáros megkülönbözteti egymástól 1. a mikrofonba arculatfenyegető aktusokat és 2. a mikrofon mellé arculatfenyegető aktusokat felölelő fő stratégiákat. Az előbbin belül a) az arculatfenyegetés pőrén, b) az orvoslás közelítő udvariassággal és c) az orvoslás távolító udvariassággal stratégiák különíthetők el. Mindegyik említett stratégia megvalósulásában előfordulhat a túlzás.

A verschuereni (1999) adaptációs pragmatika alapelve, hogy a nyelv használata állandó nyelvi választásokon keresztül valósul meg, emiatt a pragmatika a nyelv funkcionális vizsgálata, feladata pedig a választások mögötti mechanizmus, valamint motivációk és azok hatásának feltárása. A nyelvi elemek közti választást az alkalmazhatóság, a változatosság és az egyezkedés határozza meg (VERSCHUEREN 1999: 116). Az adaptáció hozzáférhetősége a szinkrón mikroeljárással közeli a figuratív jelentések, implikaturák és előfeltevések vizsgálatát jelöli, míg az adaptációs stratégiák közé sorolja a benyomáskeltési és udvariassági stratégiákat. Az adaptáció arra utal, hogy a beszélő megfelelteti a megnyilatkozásait és a körülményeket egymásnak, tehát a nyelvhasználók a körülményeknek megfelelően alkalmaznak litotézist vagy hiperbolát.

Ugyancsak megemlítendő még SPERBER és WILSON (1986/1995) relevanciaelmélete, amely a grice-i interakciós modellből kiindulva a kommunikációt osztrénv-következtetési folyamatként kezeli. A relevancia azon inputok tulajdonsága, amelyek a kognitív folyamatokhoz vezetnek. Egy egyén számára abban az esetben releváns egy információhalmaz, ha elérhető kontextuális feltevésekhez tudja csatolni, ami pozitív kognitív hatást vált ki. Minél nagyobb pozitív kognitív hatáshoz vezet egy-egy bemenet feldolgozása, annál relevánsabb lehet az egyén számára, figyelembe véve a feldolgozáshoz szükséges műveleti erőfeszítést is. A relevanciára vonatkozó két alapelv a kognitív relevancia elve és a kommunikatív relevancia elve. Az előbbi szerint az emberi kogníció a relevancia maximalizálására törekszik, míg az utóbbi szerint minden osztrénv kommunikációs cselekedet a saját optimális relevanciáját kommunikálja (SPERBER–WILSON 1995: 260–272). Mivel a beszélő egy megnyilatkozással egy gondolatát kívánja nyilvánvalóvá tenni, így igyekszik a számára legrelevánsabbat használni a szó szerinti és a nem

szó szerinti kifejezések közül, amelyet a hallgató a kontextuális tényezőket figyelembe véve azonosít (SPERBER–WILSON 1995: 224–226). A grice-i (1975) kerettel ellentétben a relevanciaelmélet szerint nincs egyértelmű elkülönülés a szó szerinti és a nem szó szerinti használatok esetében, hanem e jelenség egy kontinuumon helyezkedik el (WILSON 2016). SPERBER és WILSON (1986/1995) szerint a laza beszéd (*loose talk*), a metafora és a hiperbola nem szegi meg a grice-i értelemben vett igazmondás maximáját, hanem e nyelvi eszközök az optimális relevancia elérésére szolgáló ösvényként tekinthetők. A szerzőpáros szerint a hiperbola alkalmazásával a beszélő az attitűdjét fejezi ki, illetve a kontextuális hatást fokozhatja, egyúttal igazságértékkel rendelkezik (SPERBER–WILSON 1995: 109–11).

A mindennapi nyelvhasználatban a hiperbola segítségével a beszélők elsősorban az elvart, számított és a valóságos események közötti kontrasztot fejezik ki (l. 2.1.; COLSTON–KELLER 1998; GIBBS–COLSTON 2012; COLSTON 2015). A hiperbola célja egy állítás tisztázása vagy hangsúlyozása, illetve a humor, a megleptség kifejezése (MCCARTHY–CARTER 2004; COLSTON 2015: 18). A hiperbola és a litotész mint gyakori udvariassági formulák formális és informális stílusban, írott vagy szóbeli formában egyaránt jelentkezhettek (BRDAR–SZABÓ–BRDAR 2010: 402), tehát e nyelvi jelenségek a kommunikáció minden szintjén előfordulhatnak. NEMESI (2010: 387) a hiperbola szerepét leírva a hétköznapi társalgásban három fő funkciót különböztet meg: 1. a hiperbola az attitűd kifejezésére, 2. a meggyőzésre és 3. az énmegjelenítésre szolgál. NORRICK (1982) szerint a hiperbolikus megnyilatkozások lexikogrammatikus szinten jól formáltak. BRDAR–SZABÓ és BRDAR (2010: 391–399) a hiperbolikus kifejezéseket elemezve tovább szűkítik a hiperbola eszköztárát, kiemelik a kifejezésekben szereplő nagy számokat (*ezerszer hallottam már*), az indirekt kondicionális mellékmondatokat (*ha ő az igazgató, én vagyok a Robert Redford*), a felsőfokú mellékneveket (*a legszebb nő, akit valaha láttam*), a negatív és pozitív skaláris elemeket (*soha, semmi, mindig*), a gyakori kollokációkat (*tökéletesen megértem*) és egyes prefixumokat, szuffixumokat (ang. *hyper-, over-, mega-*) stb. Korábban SPITZBARDT (1963) még megemlíti a térbeli kiterjedést kifejező elemeket (*az Univerzum legjobb írója*),⁶ az összehasonlító szerkezeteket (*okosabb, mint bárki más*), a hasonlatokat (*olyan szép, mint egy hollywoodi színésznő*), fokozó, felerősítő mellékneveket (*rettenetes, iszonyatos*) és határozószókat (*egyszerűen csodálatos*) (MCCARTHY–CARTER 2004: 156).

A különböző terminológiát, megoldáskeresési módokat alkalmazó, a nyelvhasználatot vizsgáló diszciplínák egymást kiegészítve szélesebb képet mutathatnak e nyelvi jelenségekről. NEMESI (2000) a benyomáskeltésre alkalmazott nyelvi és nyelvhasználati eszközök között kiemeli a hiperbolát és a litotészt. Az előbbit az érdeklődéskeltő nyelvi jelenségcsoporthoz és az érzelmi azonosulás kifejezésére szolgáló eszközökhöz sorolja, míg az utóbbit a hízélgés és egyúttal a leszólás egyik eszközének tekinti.

A hiperbola és a litotész a hétköznapi társalgásban gyakran előfordulnak, hatással vannak a társalgás menetére és az interperszonális kapcsolatok alakítására, ezért szükségesnek tartottam a grice-i interakciós elmélet és az udvariassági

⁶ A zárójelekben olvasható példák a szerző példái a spitzbardi taxonómia alapján.

elméletek bevonását a vizsgálatba, másfelől ezek a keretek alkalmasak az említett alakzatok funkcióinak meghatározására különböző kontextusokban. Noha a hiperbola és a litotész funkcióiban (pl. udvariasság kifejezése) és viselkedésükben (pl. társalgási implikátúra létrejötte) átfedés érzékelhető, a hiperbola (l. 2.1.) számos retorikai eszközzel együttesen jelentkezhethet, tehát stíluseszköznek tekinthető (vö. A JÁSZÓ 2019b), a kommunikáció minden szintjén előfordulhat, széles morfológiai és lexikai eszköztárral is bír, továbbá alkalmazásának célja széles spektrumon mozog (pl. humor, meglepettség kifejezése, érdeklődéskeltés). A litotész ezzel szemben az ironia alfaja és a kontraszt megteremtése mellett elsősorban a tagadáson nyugszik, illetve a társalgásban főként mint enyhítő, azaz udvariassági, illetve nyomatékosító eszközként szolgál (l. 2.2.). A hiperbola és a litotész e tulajdonságaiból fakadóan a két eszközt külön kategóriaként kezeltem, amelyek a benyomáskeltésre (humor, érdeklődéskeltés stb.) és az udvariasság kifejezésére egyaránt alkalmasak. Most térjünk át a vizsgálatra!

3. A vizsgálat módszertana. A kutatásom középpontjában a benyomáskeltési stratégiák állnak. Vizsgálatukra létrehoztam egy nyílt végű diskurzuskiegészítéssel tesztet (*discourse completion test, DCT*), amelyben a szituációk a LEARY-féle (1995) énmegjelenítési stratégiák⁷ kiváltására törekedtek. A diskurzuskiegészítéssel teszt 21 szituációt tartalmaz. Az adatközlők a Szegedi Tudományegyetem Bevezetés a nyelvtudományba című kurzusának hallgatói voltak. Összesen 72 egyetemista hallgató vett részt a vizsgálatban, 55 nő és 17 férfi, a 18–23 éves korosztályból. A teszt jellegéből fakadóan az adatközlők szabadon alkalmazhatták az általuk legalkalmasabbnak ítélt nyelvi és nyelvhasználati elemet, illetve benyomáskeltési stratégiát. A szituációk a LEARY-féle (1995) szociálpszichológiai értelemben meghatározott énmegjelenítési stratégiák köré csoportosíthatóak. Az adatközlők válaszaik értékelésekor a NEMESI-féle (2000: 426, 2011: 114) definícióra és taktikákra támaszkodtam, mivel NEMESI taxonómiája a szociálpszichológiai – elsősorban a LEARY-féle kategorizáció – és a pragmatikai keretek ötvözésével összetett képet nyújt a nyelvi benyomáskeltésről. A nyelvi benyomáskeltési stratégia szerint „az emberek általában olyannak igyekeznek mutatni magukat a társalgásban, amilyenek szeretnék, ha mások látnák őket”. NEMESI (2011: 114–128) szerint a vágyott kép eléréséhez egy-egy szituációban az egyének különböző taktikákat követnek, amelyek a következők: 1. érdeklődéskeltés, az érdekesség képzetének megteremtése, 2. érzelmi azonosulás a partnerrel, 3. társadalmilag elismert értékek (műveltség, tájékozottság, szellemesség, játékoság, a társalgás fenntartására való hajlandóság, udvariasság, szerénység) előtérbe helyezése, 4. az én fölényének és védelmének biztosítása, 5. a) orvoslás felelősségvállalással (jóvátétel felajánlása, zavar kifejezése, bocsánatkérés, szándék hiányának jelzése, partner igazolása, önvád, ígéret a hasonló tettektől való tartózkodásra), illetve 5. b) felelősségelhárítás

⁷ A LEARY-féle (1995) énmegjelenítési stratégiák a következők: 1. énlírás, 2. attitűd kinyilvánítása, 3. attribúciós számadás, 4. társas asszociáció, 5. konformitás és engedelmesség, 6. találatkony emlékezet, 7. nem verbális viselkedés, 8. kellékek, díszletek, megvilágítás kiválasztása, 9. egyéb stratégiák (sport, agresszió stb.). A tesztben szereplő szituációk az első hat stratégia köré csoportosultak.

(a tény elismerése felelősségvállalás nélkül, ok kifejezése, a vétesség el nem ismerése). NEMESI (2011: 114) leszögezi, hogy míg a nyelvi benyomáskeltési stratégia univerzális konverzációs törekvésnek tekinthető, addig a taktikák, a nyelvi és nyelvhasználati eszközök kultúrafüggők.

A létrehozott DCT⁸ elsődleges célja a nyelvi és nyelvhasználati eszközök közötti választások és a benyomáskeltési stratégiák között fennálló viszony vizsgálata volt. A DCT-eredmények rendszerezése során minden egyes szituációhoz több mintát rendeltem, hiszen a válaszok változatosak voltak, mivel az adatközlők az adott szituációhoz a számukra legmegfelelőbbnek ítélt forgatókönyvet és nyelvi benyomáskeltési taktikát alkalmazták (I. GOFFMAN 1959; NEMESI 2011). Az elemzés során egyes válaszokat nem lehetett besorolni NEMESI kategóriáiba, így a NEMESI-féle (2011) taxonómia taktikáin kívül további nyelvi benyomáskeltési taktikákat különítettem el, amelyek az alábbiak.

3.1. Az egyén hibájának, hiányosságának elhallgatása, minimalizálása.

Az interlokútorok számára feltehetőleg a legszembetűnőbb benyomáskeltési stratégiának az éleírás, a pozitív tulajdonságok, értékek, eredmények hangsúlyozása minősül. Ugyanakkor előfordulnak olyan szituációk, ahol a beszélő elsősorban arra törekszik, hogy az adott helyzetben kevésbé vágyott kép kialakítását elkerülje. Erre alkalmas taktikának tekinthető az egyén hibájának, hiányosságának elhallgatása vagy minimalizálása. Tekintsük a következő példákat.

(1) *Elnézést, tanár úr/-nő, de az előadásom még nem prezentációképes. Kérhetnék egy kevés haladékot?*

Az (1) példa⁹ a XXI. szituációra kapott válasz, amelyben a beszélő nem készül referátummal az órára, viszont ebben az esetben az adatközlő a grice-i keret alapján megszegi a minőség kategóriáját, mivel azt sugallja, hogy már elkezdett foglalkozni a referátummal, de az még nem alkalmas bemutatásra. A brown–levinson-i modellben e megnyilatkozás defenzív gyakorlatnak minősül, tehát az egyén saját arculatának védelmére szolgál, mivel nem tárja fel a saját hibáit, míg a verschuereni pragmatikában a beszélő az adaptációs stratégiák alapján a számára legmegfelelőbb eszközöket alkalmazza a sikeres benyomáskeltés érdekében.

(2) *Nincs érzékem a nyelvekhez. Ez az én balszerencsém. Minden másból jó vagyok. De kitartóan próbálkozom megszerezni a nyelvvizsgát.*

A fenti példa a VIII. szituációra adott válasz, miszerint a beszélőnek többszöri próbálkozás után sem sikerült megszereznie a nyelvvizsga-bizonyítványt. A (2)-ben az adatközlő beismeri, hogy nem erőssége a nyelvtanulás, viszont a saját arculatának védelmében ezt balszerencseként tünteni fel, nem egyéni hiányosságként. Emellett az adatközlő a pozitív benyomáskeltés érdekében hangsúlyozza, hogy minden más tantárgyból jó eredményeket ér el, tehát ezzel a megnyilatkozással minimalizálja a hiányosságait, amely kompenzációs stratégiának minősül.

⁸ A teljes DCT megtalálható a Függelékben.

⁹ A DCT-vel nyert példákban javítottam a helyesírási hibákat.

- (3) *Egyszerűen elfelejtettem, nem írtam be a naptáramba! Elsőévesként anynyi új dologgal szembesültem, hogy ez teljesen kiment a fejből! Esetleg a következő órára hozhatom, vagy egy teljesen más alkalomra? Mindenképpen szeretném helyrehozni a hibámat!*

A (3) példa szintén a XXI. szituációra adott válasz. A (3)-ban az adatközlő nem szegi meg a minőség kategóriáját, mivel beismeri, hogy elfelejtett készülni az órára, ugyanakkor az *egyszerűen* határozószó segítségével minimalizálja a saját hibáját. Egyúttal a hiányosságait azzal magyarázza és minimalizálja, hogy elsőéves hallgatóként számos új jelenséggel kell szembesülnie. E tevékenység szintén arculatvédőként kezelhető, amelynek célja az egyén saját benyomásának alakítása.

3.2. Hazugság. A hazugság taktikája hasonlóságot mutat az egyén hibájának elhallgatása, minimalizálása taktikájával, viszont az egyén hiányosságának csökkentése helyett az egyén a saját, hamis értékeit hangsúlyozza.

- (4) *Igen, a középiskolámban rengeteg élménydús rendezvényt szerveztek.*
- (5) *Nagyon tetszett a produkciója, azóta is visszaemlékszem arra a rendezvényre, kivétel nélkül jó produkciók voltak.*

A (4) és (5) példát a VII. szituációra adott válaszok közül emeltem ki. Mindkét esetben a beszélő hamis állítással igyekszik pozitív benyomást kelteni a hallgatóban, különösképpen, hogy a szociális távolság és a hatalmi viszonyok nem kiegyensúlyozottak, a beszélő erősen motivált a sikeres benyomáskeltés megteremtésére. A leechi (1983) megközelítés szerint a jóváhagyás maximával („maximalizáld a partner dicséretét”) élnek a beszélők, míg BROWN és LEVINSON (1978, 1987) kerete szerint a beszélők az „orvoslás közelítő udvariassággal” stratégia alstratégiáit valószínűsítik meg, miszerint túloznak, és egy közös platform, tudás jelenlétét sugallják a hallgatónak.

3.3. A partner hiányosságának elhallgatása, enyhítése. E taktika az udvariassági alapelvekkel áll szoros kapcsolatban, mivel az arculatvédésre utal, viszont a taktika alkalmazása jelentős mértékben védi az egyén saját arculatát, ugyanis elsősorban azon szituációkban alkalmazzák a beszélők, melyekben a felek közötti hatalmi viszony a hallgatónak kedvez.

- (6) *Azt hiszem, rossz jegy került fel a Neptunba.*
- (7) *Bocsánatot kérek, hogy zavarok, és lehet, hogy én tévedek, de ma megnéztem a Neptunban a vizsgára kapott jegyemet, és azt vettem észre, hogy eggyel rosszabb, mint amit a vizsgán kaptam. De mondom, lehet, én emlékszem rosszul.*

A fenti két példa a XVI. szituációra adott válaszok. Mindkettő esetében a beszélők enyhítik a partner hibáit, sőt a saját bizonytalanságukat is kifejezik, ezzel csökkentik a partner számára az arculatfenyegetettséget. E taktika alkalmazásával

a beszélő minimalizálja a nézeteltérést (l. LEECH 1983), ugyanakkor a saját tévedésének lehetőségét is magában hordozza, így a saját benyomásának későbbi megóvására is szolgál.

3.4. Érzelmi eltávolodás a partner állításától, attitűdjétől. Az interlokútorok gyakran törekednek az érzelmi azonosulásra, az együttérzés kifejezésére, viszont az alábbi két példa az említett törekvés ellentétét fejezi ki.

(8) *Idióta, aki vegán, én nem tudnék úgy élni. Persze ez a saját döntésetek, ahány ember, annyi szokás.*

(9) *Nekem speciál nem szimpatikus, vagyis én nem tudnék vegán lenni, de az nyilván tök oké, hogy ti úgy éltek, ahogy szeretnétek. Amúgy meg nyitott vagyok, szívesen kipróbálnék 1-2 vegán receptet.*

A (8) és a (9) példákat a XIV. szituációra adott válaszok közül emeltem ki. A két példa esetében a beszélők egy csoport adott jellemzőjétől való eltávolodását fejezik ki. Mindkét esetben negatív jellemzést adnak (*idióta, aki vegán; nekem speciál nem szimpatikus*), amelyet kiegészítenek egy magyarázattal (*én nem tudnék úgy élni; vagyis én nem tudnék vegán lenni*), viszont a partner leszólását is enyhítik (*persze ez a saját döntésetek, ahány ember annyi szokás; az nyilván tök oké, hogy ti úgy éltek, ahogy szeretnétek*). A (8)-ban az *idióta, aki vegán* megnyilatkozás azt implikálja, hogy a beszélő nem vegán, és egyúttal nem idióta, amivel a saját értékeit, tulajdonságait ismerteti, a partner csoportjától való eltávolodás benyomáskeltésnek minősül.

A folytatásban áttérek a hiperbola és a litotész pragmatikai funkcióira a diszkurzuskiegészítőes teszt eredményei alapján.

(Folytatjuk.)

SZABÓ ÉVA
SZTE NYDI – MTA–DE–SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport,
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

A románok nevei Anonymus gesztájában és ami körülöttük van

3. rész*

6. adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum (c. 44). Az írásom végére hagytam azon kifejezés szemrevételezését, amelyben a három népnév egymás mellett együttesen szerepel. Először nézzük meg a gesztáíró idevágó elbeszélését. A 11. fejezetben olvassuk, hogy „A Maros folyótól Orsova váráig terjedő földet pedig bizonyos Glad nevű fejedelem Bodony várából kiindulva komán segítséggel foglalt el” (*quidam dux nomine Glad de Bundyn castro egressus adiutorio Cumanorum...*; Anon. 1999: 18; Anon. 1932: 10; Anon. 1937/1999: 49–50). A 44. fejezet szerint a magyar hadvezérek, Zuardu, Cadusa és Boyta amikor éppen át akartak kelni a Temes folyón, megjelent velük szemben a vidék fejedelme, Glad gyalogosok és lovasok nagy seregével, komán, bolgár és vlach segédcsoportokkal (*uenit obuiam eis Glad [...] dux illius patrie cum magno exercitu equitum et peditum adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum*; Anon. 1999: 38; Anon. 1932: 29; Anon. 1937/1999: 90).

6.1. A három népnév együttes említése az Anonymus szövegére vonatkozó datálási érvek egyikeként is helyet kapott a szakirodalomban. 1883-ban PAULER GYULA (1883: 113; Anon. 1900: 442, 4. jegyz.; l. még SEBESTYÉN 1898. 2: 21) – aki szerint Anonymus műve a 12. század végén vagy a 13. század elején íródott – megjegyezte, hogy Glad hadainak soraiban a vlachok, a bolgárok és a kománok úgy szerepelnek együtt, mintha csak Anonymus szeme előtt Kalojan bolgár fejedelem seregei lebegtek volna. MACARTNEY (1940a: 147–148; l. még I. TÓTH 1945/1946: 56) szerint is nehéz elképzelni, hogy a Névtelen 1185 előtt használhatta volna a frázist, és valószínűleg maga vezette be művébe. ERDÉLYI LÁSZLÓ (1943: 7) a véleményét, miszerint Anonymus III. Béla jegyzője volt, és 1202 és 1204 között írta meg művét, arra alapozza, hogy a kérdéses passzus szerint az 1204-ben létrejött latin császárságot nem ismeri a gesztáíró, de tudja azt, hogy Rácföld Magyarország határán van, miután Imre király 1202-ben felvette a Szerbia királya címet. GYÖRFFY (1993: 125; l. még GYÖRFFY 1965: 424, 1970: 4–5) – aki szerint a frázis a 12. század végi állapotokat tükrözi – 1948-as könyvében megerősítette MACARTNEY véleményét Henrik konstantinápolyi latin császár III. Ince pápához 1205-ben intézett levelére való hivatkozással, miszerint Kalojan bolgár cár *Blach* és *Commann* népe megtámadta a keresztéseket (l. a fenti 3.1. szakaszt). Érdekes módon GYÖRFFY az utóbbi híradásról már nem szól későbbi tanulmányaiban, valószínűleg azért, mert a Geszta szerinte 1200 körül készült. HORVÁTH JÁNOS (1974: 97) úgy vélekedik, hogy a kérdéses együttes említésben szereplő három nép „egymással szövetkezve vívta ki a bolgár cárság függetlenségét a bizánci fennhatóság alól 1186-ban”, és ezek „nem a Temes vidékén uralkodó

* Az 1. és 2. részt l. MNy. 2021: 10–22, 144–157.

Glad fejedelem népei voltak, s nem is a Temes vidékén volt a hazájuk, hanem az ország határain kívül”. Azt írja továbbá, hogy ezek a kománok (nála kumánok) „már valóban a balkáni–fekete-tengeri kumánok, akik a XIII. század elején háborgatni kezdték az ország déli-délkeleti határvidékeit”. KRISTÓ (1978: 657) a szóban forgó frázissal kapcsolatban hasonlóan vélekedik, és leszögezi azt is, hogy „Anonymus ismerte a második bolgár állam etnikai összetételét, tudta, hogy benne a bolgárok és kumánok mellet a blakoknak volt nagy szerepük” (l. még VÁSÁRY 2005: 26).

A kérdéses szóösszetételről tehát nagy vonalakban egyetértés figyelhető meg a szakirodalomban, amely ezt a Második Bolgár Cárság korai szakaszára, a 12–13. század fordulójára vonatkoztatható kifejezésnek tartja. Az Anonymus művének különböző nyelvű, újabb fordításaihoz készített kommentárokban is gyakran olvassuk ezt.²⁷ Azon vélemény, hogy a három népnév együttes említése kormeghatározó jeggyel rendelkezik, amely a Második Bolgár Cárság idejére, mégpedig Kaloján korára vonatkoztatható, első pillantásra meggyőzőnek hangzik. Azonban kétséges, hogy Anonymusnak tudomása lett volna arról, hogy a Bolgár Cárság e három népből tevődött össze, és ezért tudta volna összekötni a hármat. 1967-ben megjelent könyvében CSÓKA LAJOS (1967: 430–431) – aki szerint Anonymus az 1150-es években készítette el művét – nem tartja bizonyíthatónak azt a véleményt, miszerint Anonymus a szóban forgó kifejezést az 1186-ban létrejött komán–bolgár–vlach (román) szövetség hatására és analógiájára írta volna. Úgy véli, hogy ha a Névtelen a három népet külön-külön ismételtelen szerepeltethette, akkor egyszer szövetségesekként is említhette őket. Kevésbé valószínű azonban az is, hogy a három népnév együttes említése az ilyen véletlennek lenne köszönhető, és Anonymus maga komponálta volna, vagy valamiféle szóbeli hagyományból merítette volna a szóban forgó frázist.

A kérdéses passzussal kapcsolatban ezenkívül szólni kell még egy különleges irányzatról, amely a gesztairónak részlegesen hitelt adva a vlachoknak a 9. századi történetét képzeli el a Kárpát-medencében. Ízelítőül csak IOAN-AUREL POP és ALEXANDRU MADGEARU nézetére utalok, akik könyvükben külön-külön több oldalt szenteltek a Glad-kérdésnek, és akikéhez hasonló nézetet vall több kutató is napjainkban. Csupán a három népnév együttes említésére szorítkozva nézzük meg röviden, hogy az említett két kutató hogyan vélekedik a kérdésről. POP azt gondolja, hogy kabarok értendők az Anonymusnál szereplő *Cumani* alatt, de a kérdéses kifejezésben levő *Cumani* a besenyők jelölésére szolgált (POP 1996: 126; kritikájára l. KRISTÓ 2002: 12–13). Ezzel az eljárással lehetne visszavinni a kérdéses frázist is a gesztairó koránál több évszázaddal korábbi állapotra utalóan, történeti tényként. MADGEARU (2005: 34–36; l. még Anon. 1996: 30, 7. jegyz.; SÁLÁGEAN 2006: 13) szerint a kománok szerepeltetése nem feltétlenül anakronizmus, hiszen e népnév egy másik török népet jelölhet, kabarokat vagy besenyőket, és Glad – bolgár vagy román eredetű – valódi történeti személy lehetett.²⁸

²⁷ Anon. 1991: 171, 256. jegyz.; Anon. 2006: 145, 276. jegyz. Érdekes módon a bolgár fordítás jegyzetében erről nem esik szó, hanem arról, hogy a kománok és a vlachok említése anakronizmus, amelyben Anonymus kora, a 12. század vége tükröződik (Anon. 2001: 48, 226. jegyz.).

²⁸ KRISTÓ (2003b) joggal cáfolta MADGEARU először 2001-ben románul megjelent monográfiájának mondanivalóját a Geszta románokkal kapcsolatos részeiről, bár a 2005-ös angol változatát

Az efféle vélekedésből az következik, hogy a kabar vagy a besenyő időkből származnak a velük együtt említett *Blac*-ok (vagyis románok) is.²⁹ A kománoknak a kabarokkal való azonosságát valló nézet (l. többek között GYÖRFFY 1965: 4) – amely régen kapott hangot a szakirodalomban (vö. SPINEI 2009: 75) – már, komoly alapok nélkül született, túlhaladott hipotézisnek tekintendő. BENKŐ LORÁND (1998: 40–57) meggyőzően rámutatott arra, hogy az Anonymusnál kománnak mondott személynevek nem bizonyítanak közvetlen török kapcsolatokat. Viselőiknek akár kabar, akár besenyő volta szóba sem jöhet. Anonymus az utóbbiakról név szerint tesz említést, az előbbirekől pedig talán fogalma sem volt.

6.2. Valószínűbbnek tartom, hogy a gesztáíró valamely írásbeli dokumentumból kölcsönözte a szóban forgó frázist. Az eddigi kutatás arra a kérdésre is sort kerített, hogy Anonymus írásművére milyen külföldi forrásadatok – közvetve vagy közvetlenül – voltak hatással. Az ez irányú kutatások (Anonymus latin nyelvű külföldi forrásainak kérdéséről historiográfiai áttekintést ad THOROCZKAY 2009) közül témánk szempontjából kiemelendő DEÉR JÓZSEFnek a munkája, aki egyebek mellett az Ansbertus neve alatt fennmaradt forrásműben, a *Historia de expeditione Friderici imperatoris* című munkában vélt felfedezni szövegpárhuzamot a Névtelen krónikás írásművének bennünket érdeklő frázisával (DEÉR 1971: 56; l. még KAPITÁNYFY 2003: 97, 34. jegyz.). A szöveghely Barbarossa Frigyes német-római császár 1189. évi kereszties hadjáratának leírása során bukkan fel, amikor Kalopetrus (Péter) segítséget ígér a császárnak a görögök ellen. A DEÉR által a két írásműből idézett szöveghelypárhuzamokban tulajdonképpen nincsenek hosszabb egyezések. Ansbertusnál a három népnév (*Bulgari, Blaci, Cumani*) szerepel ugyan, de a három nem együtt, egymás mellett áll, hanem csak kettő jelenik meg így: a *Blacorum et Cumanorum*, akik íjjal és nyíllal harcolnak (KKF. 58, 63; LIBI. 3: 279, 283–284). Anonymus szerint pedig a *Blasii et Sclau*i fegyverzete íjból és nyilakból áll. DEÉR nyomán GYÖRFFY (1990: 121) is arra következtetett, hogy Anonymus olvasta Ansbertus leírását Frigyes császárnak Magyarországon és a Balkánon átvezető útjáról. Egyes kutatók a DEÉR javasolta szöveghelypárhuzamokat nem tartják meggyőzőnek (Anon. 1991: 169, 232. jegyz.; MADGEARU 2005: 17). Megjegyzendő, hogy Ansbertus a vlachokra nem csak a *Blac*, hanem a *Flach* alakot is használja (KKF. 28, 33, 35; LIBI. 3: 253,

RICHARD GRZESIK (2016: 30, 15. jegyz.) – aki a Geszta lengyel fordításához (Anon. 2006) jegyzeteket készített – briliánsnak tartja. Ezt az angol változatot MADGEARU maga készítette javítással és kiegészítéssel, bár az idevágó részt illetően nincs lényeges változás. A 2019-ben megjelent új könyvében – amely az *Expansiunea maghiară în Transilvania* (Magyar expanzió Erdélyben) címet viseli – szintén elismétli ugyanazt a témánkkal kapcsolatos részben (MADGEARU 2019: 104–109). A történeész figyelmét nem keltette fel KRISTÓ 1978-as idevágó alapvető tanulmánya, sőt az ennek 2001-ben megjelent angol változata (KRISTÓ 2001a) sem, amelyet az angol nyelvű Anon. 2010. sem említ.

²⁹ Régebben az ehhez hasonló szemlélet nem ment ritkaságszámba. Például MELICH (1925–1929: 308–309), hivatkozáva a gesztának a három nép együttes említését tartalmazó passzusára, és megjegyezvén azt, hogy Glad seregében oláhok is voltak, felteszi magának a kérdést, hogy vajon milyen nemzetiségű volt és mikor is élt Glad. Felelete: Glad magyar nemzetiségű volt, és a 9. század végén vagy a 10. század első felében élhetett.

257, 259).³⁰ Vajon Anonymus tudása a Bolgár–Vlach Cárság etnikai összetételét illetően nem tűnik-e túl szakszerűnek vagy tudományosnak a korabeli tollforgatókéhoz képest? Anonymus felfogása a Balkánon létrejött új politikai képződményről nem térhetett el nagyban a III. Ince pápától, miszerint ott *Bulgaria et Blachia* fekszik, a bolgárok és vlachok uralkodója (*dominus Bulgarorum et Blachorum*) uralma alatt. Ansbertus művében a három nép ugyan egy szöveghelyen szerepel, de a szó szóros értelmében nem egymás mellett, sőt a vlachok (*Blaci*) és a bolgárok (*Bulgari*) együttes szerepeltetése uralkodói címben (*Kalopetrus, Blacorum [...] Bulgarorum dominus*) fordul elő, a vlachok és a kománok együttes említése pedig hadi eseménnyel, a sereg összetételével kapcsolatban. Ansbertus írásának hatására a Névtelen – saját képzelőerejének köszönhetően – vajon egymás mellé tudta-e rakni a három népnevet Glad seregének összetevőiként?

6.3. Véleményem szerint van még egy írott dokumentum, amely hatást gyakorolhatott a Névtelen gesztájára. Igaz ugyan, hogy Villehardouin (GV. 1961. 2: 160–163, §352; GV. 1985: 129) említést tesz arról, hogy Kalojan, Blachia királya (*Johannisse, le roi de Blaquie*) hadserege vlachokból, bolgárokból és 14 000 kománból áll (*Blas et Bogres et bien XIII^m Cumains*), de nehéz elképzelni, hogy Anonymus erről a hírről tudomást szerzett volna, aki különben sem ebben a sorrendben s névalakban sorolta fel a három népet. Hasonlóképpen nem jöhet szóba az a passzus sem, amely III. Ince 1205 júliusában kelt levelében fordul elő, és amely szerint a vlachok és bolgárok cárja a kománokkal, a törökökkel és a görögökkel együtt a latinok ellen harcolt (*Rex quoque Blachorum et Bulgarorum cum Cumanis, Turcis et Grecis adversus Latinos pugnantes*; RI. 8: 228–229, 126. sz.; LIBI. 3: 362–363, 34. sz.).

Az 1210-es évek elején zajlott balkáni hadi eseményekről becses információval szolgál azon levél, amelyet a Konstantinápolyi Latin Császárság uralkodója, Flandriai Henrik (1206–1216) intézett minden barátjához (*universis amicis*) szólva négy ellensége (Boril, Theodor Laszkarisz, Mihály epiruszi despota és Strez [*nepos Johannicii*]) fölött aratott győzelméről. A számunkra érdekes frázis a levél azon a szakaszában bukkan fel, amelyben a Henrik és Boril közötti hadakozásokról esik szó. Eszerint amikor Henrik Rossa (Rhusion/Rousion, amely valahol a híres Via Egnatián található) vidékén tartózkodott, megbízható hírnöktől értesült arról, hogy Boril a közelben van kománokból, bolgárokból és vlachokból álló nagy seregével. 1973-ban GÜNTER PRINZING (1973: 397–401, 405–406, 418) – aki szintén 1212-ben keletkezettnek vélte ezen körlevelet, ahogy a korábbi kutatás tette – közzétette ennek a kritikai kiadását három kézirat alapján, amelyeket röviden B, C és D-nek nevezett.³¹ A legjobbnak a B másolatot tartotta, megjegyezvén, hogy a B szöveg adja a legteljesebb változatát a tulajdon-

³⁰ VÁCZY (1974: 35., 101. jegyz.) szerint a hadjáratban részt vevő Ansbertus a népnevet szláv közvetítéssel *vlach* alakban vette át, amelyet bajor módra írt le (*Flach-ra*), de 1189 decembere óta, amint a sereg görög környezetbe jutott, a görög alakot (*Blac, Blach*) használja.

³¹ B = Bibliothèque royale, Brüssel (II. 1146, f. 100r–101v.); C = Bibliothèque municipale Valencienne, Franciaország (482, f. 140v–143r.); Bibliothèque royale, Brüssel (21.887, f. 191v–194v.)

neveknek és időrendi adatoknak is, így szövegváltozatok kíséretében ezen B vezérkézirat szövegét közölte, amelynek végén ez áll: „Datum Pergamis in octavis Epyphanie anno dominice incarnationis MCCXI”. A kutató megjegyzi, hogy a levél dátuma húsvéti évkezdetben (Osterstil-ben, *stilus paschalis*-ban) van megadva, tehát 1212. január 13-ának felel meg. A C-ben pedig az „Apud Pergamum in octavis Epyphanie anno Domini MCCXII” szerepel, amely PRINZING szerint januári évkezdetben van megjelölve, így a két kézirat közti ellenmondás eltűnik. Ezzel szemben 2001-ben FILIP VAN TRICHT (2001: 221–222) felhívta a figyelmet arra, hogy a lacuna a B-hez képest nem nagy a C-ben, lefeljebb két sor hiányzik, és még többek között arra is, hogy a B-ben *Blascorum*, a C-ben pedig helyesen a *Blacorum* alak fordul elő. Ami a kronológiai kérdést illeti, a történész felfigyelt arra, hogy a levél dátumhelyén a D-ben évszám nélküli január 13. áll, és mivel a B-s datálási formula (*anno dominice incarnationis*) Henrik császár más levelei ben – szemben a C-s formulával (*anno Domini*) – nem fordul elő, arra következtetett, hogy a C a legjobb a ránk maradt másolatok közül. Szólt arról is, hogy az 1212-es évszám a C-ben húsvéti évkezdetben van megadva, következésképpen szerinte a levél nem 1212., hanem 1213. január 13-án kelt. Ezt a nézetet – amelynek elfogadása esetén néhány balkáni esemény eddigi kronológiája (vö. BÁRÁNY 2012: 136–140) revízióra szorul – magunkévá tehetjük.³²

A számunkra fontos rész a B kézirat szerint – amelyet PRINZING vezérkéziratként tett közzé – a következőképpen hangzik: „...quod Burillus ibidem prope ante nos erat cum maximo Comanorum et Blascorum et Bulgarorum exercitu et nostro insidias adventui...”. A C kéziratban, amelyet VAN TRICHT minősített a legjobbnak, a kérdéses szövegrész következőképpen áll: „...quod Burillus ibidem prope nos erat cum maximo Commanorum et Bulgarorum et Blacorum exercitu et nostro insidias adventui...”.³³ Sőt, hozzátehetjük, hogy a népek felsorolási sorrendje a D-ben is ugyanez: „...Commanorum et Gulgarorum et Blacorum...”. Következésképpen az eredeti levélben is a három népcsoport neve minden bizsonnyal a következő sorrendben állhatott: kománok, bolgárok és vlachok, ami összhangban van azzal, ahogyan Béla király jegyzője említette őket: „...uenit obuiam eis Glad [...] dux illius patrie cum magno exercitu equitum et peditum adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum”.

³² Egyúttal említést teszünk arról is, hogy a levélnek – amelynek tartalma a bolgár történet szemponjtól sem hagyható figyelmen kívül – bilingvis kiadása 1981-ben megjelent Szófiában. Azonban a levél közlésénél BORISLAV PRIMOV – aki egyben a bolgár fordítását is elkészítette jegyzetekkel ellátva – ugyan hivatkozott, de nem támaszkodott PRINZING szövegközlésére, és „főleg” (*главно*) J. A. C. BUCHON 1840-es szövegkiadását vette alapul. A levél dátumhelye a bolgár kiadásban: „Datum apud Pergamum, die octavis Epiphantie, anno Domini 1212” – amely megegyezik BUCHON (1840: 213) szövegközlésével –, de arról nincs megjegyzés, hogy ez a dátum húsvéti évkezdettel van-e megjelölve vagy sem (LIBI. 18–23; l. még BOŽILOV 2017: 334).

³³ KAPITÁNYFVY ISTVÁN (2003: 97–98, 34. jegyz.) – utalva az Anonymusnál szereplő három nép együttes említésére – azt írja, hogy az 1200 körüli forrásokban ugyanezek a népek szerepelnek az ekkor születő Második Bolgár Cárság említésekor, és lábjegyzetben hivatkozik Henrik császár levelének kérdéses passzusára is, amelyet a bolgár kiadványból (LIBI. 4: 19) vett át, de ebből további következtetést nem vont le.

(Egyúttal megemlíjtük, hogy Henrik császár ezen levelében a következő szöveg-hely is megtalálható: „quod Burillus illuc supervenisset cum magno exercitu damna nobis plurima inferendo”. A ritkítás tölem: S. T.). A három népnév együttes szerepeltetése Henrik császár levelében – amelyben a császárnak a Thesszalonikéi Latin Királyságban az annak védelmében tett hadviseléséről is esik szó – figyelemreméltó, hiszen a felsorolási sorrendje teljesen megegyezik az Anonymus Gesztájában előfordulóéval. Nem könnyű elképzelni, hogy a Névtelen csupán az ún. Ansbertus munkájából szerzett ismeretei alapján hat lehetséges variáció közül – véletlenül – éppen ebben a sorrendben rakta a három népnevet egymás mellé, például nem a **Bulgararorum et Blacorum atque Cumanorum* vagy **Blacorum et Cumanorum atque Bulgarorum* stb. sorrendben. Bizonyosra vehető, hogy Henrik császár 1213. január 13-i levelének címzettjei között II. András magyar király is ott volt, aki néhány évvel később feleségül vette a császár sógorának, Courtenay Péternek a lányát, Jolántát, és akinek testvére, Margit a Thesszalonikéi Latin Királyság régense volt. Okunk van feltételezni, hogy a gesztaszerző írott információs csatornával rendelkezett a Balkánon folyó hadi eseményekről is, és – még ha ezekben az időkben már nem is volt az udvari kancellária tagja – valamikor 1213 januárja után Henrik császár szóban forgó levelét valamilyen módon megismerhette, keze ügyében lehetett, s ez pedig Glad dux hadakozásának megrajzolásához mintául szolgálhatott a szerző számára.

7. A balkáni hadjáratok leírása Anonymusnál. Eddig az Anonymus Gesztájában említett vlachok neveit vettük szemügyre, különös tekintettel névalakjaikra. Mielőtt sorainkat zárnánk, talán nem haszontalan Glad további hadakozásaira is sort keríteni, amelyekről Anonymus a három népnév együttes említése után szól: „A harc során elveszett a kománok két vezére, a bolgárok három knéze (*duo duces Cumanorum et tres kenezu Bulgarorum*). Maga Glad fejedelem is megfutott...” A győzelem után a magyar vezérek „továbbindultak és a bolgár határ közelébe (*uersus fines Bulgarorum*) értek, ahol a Panyóca vize mellett (*iuxta fluuium Panoucea*) vertek tábor.” Glad Keve várába vette be magát (*castrum Keuee ingressus est*), amelyet azután békét kérve önként átadott (c. 44; Anon. 1999: 38–39; Anon. 1932: 29–30; Anon. 1937/1999: 91).

Az Anonymus által említett Keve vára (*castrum Keuee*) – ahova Glad dux vette be magát – III. Ince pápa Imre királyhoz 1204 szeptembere táján intézett levelében is előfordul, amelyben a pápa megróttá a királyt amiatt, hogy megakadályozta a pápai legátus, Leo utazását, akit Bulgáriába és Blachiába küldött a Magyar Királyságon keresztül (*in Bulgariam et Blachiam per regnum tuum*). A levél szerint Leo a Magyar Királyság határához közeledvén Keve várába (*ad castrum, que vocatur Keue*) érkezett, ahol csak a Duna választja el a királyságot a bolgár területtől; egy nappal később a király követei hirtelen megjelentek és útját állták, majd a várispántól (*a comite castru*) is parancs jött, hogy ne nyújtsanak támogatást a legátusnak. (Magyar fordítás: ÍF. 418; RI. 7: 199–200, 126. sz.; LIBI. 3: 348–349; vö. GI. 119–121, c. 78; l. még PAULER 1899. 2: 34–35, 488., 22. jegyz.; HINTNER 1976: 124–140; Gy. 3: 307, 317. Az első ismert kevei ispán, Achilles

1201-ből, a kövekező Miklós pedig 1208-ból adatolt; ZSOLDOS 2011: 161; vö. RI. 7: 201, 14. jegyz.) Anonymusnak erről is, valamint feltehetően a fentebb említett vidini hadieseményről³⁴ is tudomása volt. Ezen katonai esemény során Iwachin ispán a három Komániából való vezérrel (*tres duces de Cumania*) csatázott – közülük kettőt megöltek –, majd Vidin várába (*ad castrum Budin*) érkezett, és a lázadó bolgárok lekaszabták négy rokonát és más vitézeit (RA. 1: 277, 976. sz.; román fordítás: DIR. 338–339; vö. részleges magyar fordítás: KHO. 60–61). BENKŐ (2002: 86–87), jelezve, hogy Glad duxot többen élő, történeti személynek tartják, joggal szögezte le, hogy erre nincs komoly bizonyíték, és Glad személye és neve Anonymus szokványos kitalációja. A Névtelen munkamódszerének ismeretében ezzel csak egyet lehet érteni. Az előadottak fényében – BENKŐ névtani vizsgálatai mellett – vajon van-e még a szakirodalomban azon elképzelésnek helye, miszerint a három népnév együttes említésében szereplő *Cumani*-n a kabarokat vagy esetleg a besenyőket értjük? Azon törni a fejünket szintén hiába való, hogy a kománokkal együtt említett vlachok (*Blaci*) hol és mikor éltek, ha tudjuk, hogy Anonymus a Balkán déli részén – valahol a Via Egnatia közelében – harcoló Boril három népcsoportból álló seregét északra hozta mint Glad seregét.

7.1. Anonymusnál zavart okozhatott az a körülmény, hogy létrejött a Bolgár–Vlach Cárság, majd a Konstantinápolyi Latin Császárság és a Thesszalonikéi Latin Királyság, aminek következtében a Bizánc fennhatósága alatt élt népek függetlenedtek a Balkánon. Anonymus leírása a magyar seregek hadjáratairól a Balkánon – amely a Geszta következő, 45. fejezetében olvasható – motívumokban tulajdonképpen nem áll távol III. Ince pápa óhajától, hogy az egyházi unió nevében a római Szentszék befolyása alá kerítse nemcsak Bulgáriát s Blachiát, hanem Rácföldet (Szerbiát) is, sőt a Balkán más területeit, beleértve Durazzót (ma Durrës, Albánia) is. Ahhoz, hogy a bolgár–vlach uralkodó küldöttségei az akkori Bulgária fővárosától, Tirmovótól (ma Велико Търново) eljussanak a római Szentszékhez, két útvonal kínálkozott: Szófiától tovább délnyugatra haladva Durazzóig jutnak, és onnan hajóval érik el az Appennini-félszigetet (SWEENEY 1973a: 122), vagy szárazföldön Szófiától északnyugatra veszik útjukat, s a Magyar Királyságon át jutnak el Rómáig. III. Ince 1207. május 25-én kelt levelében közölte Kalojannal, hogy megbízta a magyar királyt (II. Andrást) és a velencei dogét (Pietro Zianit) azzal, hogy a követeket szabadon és biztonságban utazzassák át Magyarországon, illetve Durazzón keresztül (RI. 10: 112, 65. sz.; LIBI. 3: 371, 39. sz.; l. még HINTNER 1976: 218–219). Durazzo a velenceiek rövid uralma után 1213 táján az Epiruszi Despotátus kezébe került (DUCELLIER 1981: 150–151).

³⁴ A katonai esemény ideje szerintem 1213/1214 telére tehető; ezekben az időkben II. András fiának, Bélának hozatott feleséget Bulgáriából (vö. ÉRSZEGI 1975: 96–97). Most csak annyit jegyzek meg, hogy II. András és Boril közeledése csak 1213 januárja volt után lehetséges, amikor Henrik latin császár fenti levele kelt. (Az idevágó időrendi kérdés külön tárgyalást igényel, itt csak néhány újabb tanulmányra utalnék: DIMITROV 1998: 122–125; VÁSÁRY 2005: 59–60; BÁRÁNY 2012: 136–138; NINOV 2013/2014: 139; MADGEARU 2017: 191–192; GEORGIEVA 2015: 340–343. IV. Béla 1250-es oklevele Erdély 13. századi története szempontjából is igen fontos; vö. KRISTÓ 2002: 180–181, 192–193.)

A gesztairó további elmesélése szerint a magyar seregek átkeltek a Dunán, bevették Barancs (*Borons*)³⁵ várát, majd Szófia (*Scereducy*, Szeredóc) vára alá vonultak. Azután pedig „továbblovagoltak a Bazil kapun túlra és bevették Fülöp király városát (*castrum Philippi regis*, blg. Пловдив),³⁶ majd Neopatrasz városáig (*ad Cleopatram ciuitatem*; I. Anon. 1900: 444–445, 4. jegyz.; HOLLER 2012) az egész területet meghódították, és hatalmuk alá vették a Durazzo városától (*a ciuitate Durasu*) a Rác földig (*usque ad terram Rachy*) terjedő vidéket”. (C. 45; Anon. 1999: 39; vö. Anon. 1932: 30–31; Anon. 1937/1999: 92. Az Anonymus említette balkáni helynevekről I. MELICH 1925–1929: 166–168, 195–205. Érdekes módon *Borons*, *Scereducy*, *Durasu*, *Rachy* meg *Bundyn* [*Budyn*] mind magyar nyelvi alakban vannak, holott ezek mind a Magyar Királyságon kívül feküdtek).

Az Anonymus említette Neopatrasszal (*Cleopatras*-szal) kapcsolatban HOLLER LÁSZLÓ (2012: 71–73; I. még MALALAT 2018: 224–226) felhívta a figyelmet arra, hogy II. András nővérének, Margitnak, a Thesszalonikéi Latin Királyság régensének története – aki korábban bizánci császárné volt, és szimpátiát táplált a görög alattvalói iránt – a neopatraszi érsekséggel kapcsolódik össze. Fülöp király városáért pedig, amely a korabeli forrásokban *Philippopolis* néven volt ismert, a latinok és a bolgárok küzdöttek egymással, és ez a 13. század elején olyan események színtere volt, amelyek felkelthették a magyar király figyelmét. Flandriai Henrik latin császár – akire támaszkodott az említett Margit a férje 1207-ben bekövetkezett halála után – 1208-ban Philippopolisnál győzelmet aratott Boril, „az Isten egyházának legellenségesebb üldözője” fölött (RI. 11: 333, 202. sz.; LIBI. 3: 372, 40. sz.; I. még HV. 1948: 34–37; HV. 31–32, § 514–521; KOVÁCS 2014: 212), bár úgy tűnik, hogy a város a továbbiakban is a bolgárok kezében maradt (DANČEVA-VASILEVA 2009: 130–131; vö. BOŽILOV 2016: 337).

Talán nem érdektelen arról az epizódról is szólni, hogy Villehardouin szerint 1205-ben Kalojan (*Johannis li rois de Blakie et de Bougrie*) Henrik latin császár ellen vonulva Szerresz városát is hatalmába kerítette, és megígérte a várvédőknek, hogy épségben távozhatnak Thesszalonikébe, Konstantinápolyba vagy Magyarországra, majd ígérését megszegve összes javaikat elvétette, köztük a kevésbé értékes szegényeket Magyarországra küldte (GV. 1961. 2: 202–203; GV. 1985: 143–144, § 392–394). Figyelmet érdemel, hogy itt nemcsak a Thesszalonikéi Latin Királyságról és a Konstantinápolyi Latin Császárságról, hanem a Magyar Királyságról is szó esett. Ami Szerbiát illeti, Imre király, aki küzdött azért, hogy ezt

³⁵ Braničevo (szb.). Valószínű, hogy Barancs vára, amelyet 1204 táján még a bolgárok uraltak (I. fentebb 20. jegyz.), Anonymus gesztája keletkezésekor sem tartozott magyar fennhatóság alá, és a Geszta 44. fejezete szerint a Panyóca vize közelében – bizonyára a Duna – volt a bolgár határ. II. András 1217-es oklevelében (RA. 1: 111, 336. sz.) említés történik arról, hogy Vruz kitüntette magát többek között Boronch vára mellett (*tam in regno quam extra regnum specialterque iuxta castrum Boronch*; HO. 7: 7, 5. sz.). Az, hogy 1217-re Barancs már magyar kézre került-e (ÉRSZEGI 1975: 95, 23. jegyz.) vagy sem (DMITROV 1998: 123, vö. 131, 103. jegyz.), ebből nem tűnik ki egyértelműen.

³⁶ BENKŐ (2009: 37; I. még BENKŐ 2003: 165) szerint Anonymus leírása a balkáni hadjárat útvonaláról Fülöp király városáig „pontosan azonos a Magyarországról Bizánca vivő középkori hadi, kereskedelmi, követjáró útvonallal, fontos állomásainak abszolút sorrendbeli megnevezése aligha eshetett neheze a Magiszternek, aki ezt az utat jó néhányszor megjárhatta”.

uralma alá vonja, 1202-ben felvette a Szerbia királya címet is, de 1204 táján a pápához intézett levelében – amely nem maradt ránk, és amelynek tartalmáról a pápa fentebb idézett válaszleveléből értesülünk – említést tesz arról is, hogy Kalojan (*Iannitius*) kegyetlenül elpusztította Szerbiát, amely a magyar koronához tartozik (magyar fordítás: ÍF. 422; RI. 7: 204, 126. sz.; LIBI. 3: 352, 29. sz.; GI. 123, c. 79; RA. 68, 212. sz.). Az anonymusi *terra Rachy* (a névről l. MELICH 1909: 387–389, 1925–1929: 166–168; BENKŐ 1998: 73–74) azonban nem lehet teljes mértékben azonos a magyar koronához akkoriban tartozó Szerbiával, hanem vélhetőleg az ettől még délebbre eső, a magyar fennhatóság alá gyakorlatilag még nem került Ras nagyobb területe értendő,³⁷ amely az ortodox egyház kebelébe tartozott. Ras (Стари Рас) – amely a mai Novi Pazar közelében fekszik, és a bizánci uralom alatt csupán egy fontos közigazgatási és egyházi központ volt – Stefan Nemanja uralkodása idejétől politikai és vallási központtá vált, és ennek eredményeképpen a név a szerb állam jelölésére is szolgálni kezdett (KALIC 1995: 149), és feltehető, hogy az Anonymus említette *terra Rachy*, vagyis Rácföld ebben az értelemben értendő.³⁸ Befejezésül annyit kell még megjegyezni, hogy II. András 1215 vagy 1216 húsvétja idején indított támadást (II.) Stefan Nemanjić ellen (KOMATINA 2014: 128; vö. HARDI 2019: 238–239, 244, 248), 1217-ben pedig az utóbbit III. Honorius pápa megkoronáztatta, ami talán Anonymus tollára is lehetett volna befolyással a magyar seregek balkáni hadjáratának megrajzolásában.

8. Záró gondolat. Az Anonymus által a vlachokra alkalmazott háromféle névalak (plur. *Blachii*, *Blasii*, *Blaci*) alatt a latin képzők elvonásával tulajdonképpen a *Blach* (nem *Blachi*), a *Blas* (nem *Blasi*) és a *Blac* etnonimák értendők. Közülük egyik sem magyar nyelvi alak, és egyik sem hozható közvetlen kapcsolatba egy szláv *vlach* (plur. *vlasi*) névalakkal. A források, amelyekből Anonymus merített ebben a vonatkozásban, két csoportra oszthatók.

1. Egyikük a magyar királyi (Imre király, de főleg II. András korabeli) kancellária írásbeliségével hozható összefüggésbe – amennyiben Anonymus ennek közelében volt –, és azon belül háromféle forrásanyag figyelhető meg. 1. a) A *Blach* névalak

³⁷ A DEO. szerzője körülbelül egy évszázaddal később a *Rác* (< *Ras*) Királyságról (*Regnum [...] Rascie*) szólva írja, hogy ennek két része van, a legfőbb részt *Rasia*-nak mondják, amelyet a *Rasia* nevű folyóról hívnak így, és amely három tartományt: Kelmíát, Diokleíát és tengermelléki területet foglalja magába; a másik rész neve pedig Szerbia, amely Magyarország közelében helyezkedik el, és három tartományt: Boszniát, Macsót és Marciát foglalja magába (DEO. 1987–1988: 19–20; DEO. 2013: 120–122; a helynevekről l. DEO. 2013: 162–164). Bizony a leírás nem felel meg pontosan a 13. század eleji állapotnak, de az elnevezés földrajzi fogalmának kettőségre – még ha hozzátétőlegesen is – jól rávilágít.

³⁸ JOVANKA KALIC (1995: 148) azt gondolja, hogy a Geszta III. Béla (1172–1196) idején íródott, így az Anonymusnál szereplő *terra Racy*-t korai előfordulásnak tekinti, amely Szerbiával egyenértékű elnevezés. Ansbertus művében Stefan Nemanja még úgy bukkan fel, mint *magni comitis de Seruigia et Crassia* (KKF. 29, 31, 33; LIBI. 3: 254, 255, 257), III. Ince pápa 1204-es levelében pedig (II.) Stefan Nemanjić *megatupannus Seruie*-ként szerepel (RI. 7: 199, 126. sz., 205. 127. sz.; LIBI. 3: 348, 28. sz., 354, 29. sz.), ami arra mutat, hogy ezekben az időkben a *Ras* (lat. *Rascia/Rasia*) elnevezés tágabb értelemben még nem igen volt elterjedve a külföldi forrásokban. (Vö. a Spalatói Tamás használta passzust: *per regnum Servie que Rasia nuncupatur*; HS. 300–301.)

a *Bulgarii et Blachii* frázis második elemében szerepel. A III. Ince pápa leveleiben gyakran előforduló ország- és népnév együttese (*Bulgaria et Blachia, Bulgarorum et Blachorum* stb.) adhatott ihletett Anonymusnak arra, hogy a pápaság által a rómaiak nemzetségéből származóknak tartott bolgárokat és vlachokat Pannóniában szerepeltesse, ahol a rómaiak legelője volt. 1. b) Ami a *Blac* névformát illeti, amely egybeesett a *Blas* többes számú alakjával az ófranciában, a Névtelen az erdélyi vlachokra alkalmazta, tudván azt, hogy ez a magyar királyi kancelláriában használatos, mégpedig a dél-erdélyi vlachok jelölésére. 1. c) A három népnév együttes említését Henrik latin császár leveléből kölcsönözte, amelyet II. András udvarába is elküldtek. Anonymus műve írásakor felhasználhatta mindazokat az információkat e névalakokkal és szóösszetételekkel kapcsolatban, amelyek jegyzői szolgálata idején és az azt követő időkben a tudomására jutottak.

2. A másik csoport a *Blas* névalakra vonatkozik, amely a negyedik keresztes hadjáratról szóló francia írásművekben a balkáni vlachok jelöléséül használt névformával egyezik meg. A gesztairó, aki francia műveltséggel is rendelkezett, közvetlenül is megismerkedhetett ezzel az elnevezéssel azon magyarországi valon és francia ajkúakkal való érintkezések során, akiket magyarul *olaszok*-nak, latinul *latini*-nak neveztek. Úgy összegezzük, hogy a románok háromféle neve a Névtelen egyfajta fércmunkájának köszönhető, és ugyanakkor arra mutatnak, hogy a románok magyar neve a 13. század elején még csak kialakulófélben volt, különben a gesztairó rájuk a magyar nyelvi alakot, *Olaci/Olachi*-t is használta volna,³⁹ mint a besenyőkre a magyar nyelvi *Bisseni* névformát, ahogy az II. András kancelláriájának írásbeliségében is megfigyelhető.

A háromféle névalak (*Blach, Blas, Blac*) együttesen egy bizonyos korjelző jegyet hordoz magában: olyan korszakra – a 13. század első évtizedeire – utal közvetve, amikor a negyedik keresztes hadjárat után egymás után létrejött a Balkánon a Konstantinápolyi Latin Császárság és a Thesszalonikéi Latin Királyság. Anonymus kevés információval rendelkezett a vlachok 12–13. század fordulójánál korábbi történetéről. Ezt a vélekedést alátámasztani látszik az *adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum* (c. 44) kifejezés is, amely Boril bolgár–vlach cár idejére mutat, és ugyanakkor azt sugallja, hogy a Geszta keletkezési ideje legkorábban az 1213 januárja utáni időkre tehető.⁴⁰

³⁹ BREZEANU (1996: 30–31) szerint a románokat jelölő népies magyar forma (*olachi*) azért hiányzik a gesztából, mert Anonymus a népi hagyománytól tartózkodott. A kérdés nem ilyen természetű, hanem a Geszta írásbafoglalásának időbeli vonatkozásaival és a magyar nyelv hangtörténetével van összefüggésben.

⁴⁰ HORVÁTH JÁNOS (1966: 276), aki Péter győri püspökben látta a Geszta szerzőjét, arra gondolt, hogy az írásmű 1215 és 1217 között keletkezett. KRISTÓ (1994: 36), aki szerint a *Romani*-n a Gertrúd királynéval Magyarországra érkezett német-római alattvalók köre értendő, úgy véli, hogy a Geszta 1210 körül keletkezett, de 1213-ban készen kellett lennie. HOLLER (2012: 75) KRISTÓ érvelésére is támaszkodva írja, hogy 1212 áprilisa és 1213 márciusa közötti egy év a Geszta befejezésének legvalószínűbb időszaka. FONT MÁRTA (1999: 218) Anonymus Ruszra vonatkozó részeit elemezve megjegyzi, hogy a Gesztának – amelyből a halicsi királyság és az egyházi uniós törekvések tükröződése hiányzik – 1214 előtt kellett készen állnia, amikor II. András ez irányú elképzelései körvonalazódhattak. BENKŐ (2003: 165) futólag megemlíti, hogy a Geszta létrejöttének ideje az

Abból, hogy a II. András korabeli oklevelekben *Blac*, a IV. Béla korabeliekben pedig *Olac/Olach* névalak volt használatos a dél-erdélyi vlachok jelölésére, nem következik az, hogy a magyar nyelvben rövid időn belül az elnevezés hangalakja hirtelen megváltozott, hanem csupán a kancelláriai névhasználat változásával van dolgunk. Az előbbi formában ugyanis idegen nyelvi névalak, az utóbbiban a magyar nyelvi alak tükröződik, amely IV. Béla idejében minden bizonnyal a mai *oláh* kiejtéséhez hasonló lehetett, és ami már II. András idejében is elkezdődhetett. (GÁLDI [1941: xlv] szerint az *oláh* szó a 13. század közepén öltött testet.) Noha a források kevés száma miatt nem dönthető el egyértelműen, hogy az *olasz* és az *oláh* szavak közül melyik került be korábban a magyar szókészletbe, valószínű, hogy az *olasz* lehetett az. Összehasonlításképpen megemlíthető, hogy az *olasz* szó helynévként 1181-ből *Uloz* alakban (Gy. 1: 352; Adatok 31; TESz. 2: 1073), személynévként 1138/1329-ből *Vlos ~ Vlas* formában (Gy. 1: 892; ÁSzt. 822; Adatok 30) bukkan fel (TESz. 2: 1073; EWUng. 1058; RÁCZ 2016: 74–75). Az *oláh* szóval kapcsolatba hozható személy- és helynévi adatok a 12. századból nincsenek, és csak a 13. század közepén, IV. Béla okleveleiben jelenik meg először a mondott magyar nyelvi alak. Mindenesetre az EWUng. adatsorából ki kellene törölni az Anonymustól vett *Blac(us)*-t – amely nem magyar nyelvi alak – mint az *oláh* szó első előfordulási adatát. Mellékesen egyúttal megjegyzném, hogy a kérdéses magyar szónak második jelentéseként említett adat („1596 kroatischer Hirt in Westungarn”) kiegészítésre szorul (l. BOLLÓK 2013: 512; RÁCZ 2016: 70).

Kulcsszavak: Béla király egykori jegyzője, Gesta Hungarorum, románok, etnonimák, *vlach*, *oláh*, *olasz*.

Hivatkozott irodalom

- Adatok = KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEGFÜ LÁSZLÓ, Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 44. 1973.
- Antapodosis = BECKER, JOSEPH Hrsg., *Die Werke Liudprands von Cremona*. 3. Aufl. MGH SS rer. Ger. 41. Hahnsche Buchhandlung, Hannover–Leipzig, 1915: 1–158.
- Anon. 1849. = Anonymi Belæ regis notarii de gestis Hungarorum liber. In: *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Ed. ENDLICHER STEPHANUS LADISLAUS. Scheitlin & Zollikofer, Sangalli, 1849: 1–54.
- Anon. 1898. = *Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről*. Ford. SZABÓ KÁROLY, a fordítást javította és bevezetéssel ellátta MIKA SÁNDOR. Magyar könyvtár 30. Lampel Róbert, Budapest, 1898.
- Anon. 1900 = I. Béla király Névtelen jegyzőjének műve. Közli FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ, jegyzetekkel ellátta PAULER GYULA. In: *A magyar honfoglalás kútfői a honfoglalás ezredéves emlékére*. Szerk. PAULER GYULA – SZILÁGYI SÁNDOR. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1900: 381–463. [Reprint kiadás: Nap Kiadó, Budapest, 2000.]

1210-es évekre tehető. Ha az 1213/1214-es vidini hadjárat is tükröződik Glad hadakozásainak leírásában, feltehető, hogy a Geszta 1214 után készült.

- Anon. 1932. = P. magister quondam Bele regis Hvingarie notarivs, *Gesta Hvingarorum*. Ed. LADISLAUS JUHÁSZ. Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum saec. XII-XIII. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1932.
- Anon. 1934/2010. = *Faptele ungurilor de secretarul anonim al regelui Bela*. Izvoarele istoriei românilor I. Traducere de G. POPA-LISSEANU, ediție îngrijită și prefață de IONEL OPRÎȘAN. Editura Saeculum I. O., București, 2010.
- Anon. 1937/1999. = P. magistri, qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum*. Praefatus est textumque recensuit AEMILIUS JAKUBOVICH. Annotationes exegeticas adiecit DESIDERIUS PAIS. In: SRH. 1: 13–117.
- Anon. 1943. = *Anonymus 1203*. In: ERDÉLYI 1943: 9–57.
- Anon. 1975. = *Anonymus Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Ford. és jegyzetekkel ell. PAIS DEZSŐ. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kieg. és a térképet tervezte GYÖRFFY GYÖRGY. Hasonmás kiadásban megjelentette a Magyar Helikon, Budapest, 1975.
- Anon. 1988. = Děje Uhrů mistra P., řečeného Anonymus. In: *Legendy a kroniky koruny uherské*. Texty z latinských originálů přeložily DAGMAR BARTOŇKOVÁ a JANA NECHUTOVÁ. Výbor uspořádal, úvodní studii, úvody k jednotlivým dílům, komentáře a poznámky napsal, bibliografii a rejstřík sestavil RICHARD PRAŽÁK. Vyšehrad, Praha, 1988: 169–260.
- Anon. 1991. = *Die Gesta Hungarorum des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte*. Hrsg. von GABRIEL SILAGI unter Mitarb. von LÁSZLÓ VESZPRÉMY. Ungarns Geschichtsschreiber 4. Thorbecke, Sigmaringen, 1991.
- Anon. 1996. = *Cronica Notarului Anonymus, Faptele Ungurilor* (traducere de pe fotocopia originalului de la Viena), traducere și comentariu de PAUL LAZĂR TONCIULESCU. Editura Miracol, București, 1996.
- Anon. 1999. = Anonymus, A magyarok cselekedetei. In: *Anonymus, A magyarok cselekedetei. Kézai Simon, A magyarok cselekedetei*. Anonymus művét VESZPRÉMY LÁSZLÓ, Kézai Simon művét BOLLÓK JÁNOS ford., az utószót és a jegyzeteket VESZPRÉMY LÁSZLÓ írta. Osiris, Budapest, 1999: 7–86.
- Anon. 2000. = *Kronika anonymného notára kráľa Bela. Gesta Hungarorum*. Prelož., poznámkami a registrom doplnil a úvod. štúdiu napísal VINCENT MÚCSKA. Rak, Budmerice, 2000.
- Anon. 2001. = *Анонимен автор. Деяния на унгарците*. Увод и бележки: Хр. ДИМИТРОВ и Ил. ИЛИЕВ, текст и превод: Ил. ИЛИЕВ. In: LIBI. 5/1: 13–62.
- Anon. 2006. = *Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*. Tł. ALEKSANDRA KULBICKA – KRZYSZTOF PAWŁOWSKI – GRAŻYNA WODZINOWSKA-TAKLIŃSKA. Wstęp i przypisy RYSZARD GRZESIK. Societas Vistulana, Kraków, 2006.
- Anon. 2010. = *Anonymi Bele regis notarii Gesta Hungarorum*. Ed., transl. and annot. by MARTYN RADY and LÁSZLÓ VESZPRÉMY. Central European medieval texts 5. Central European University Press, Budapest, 2010.
- ARMBRUSTER, ADOLF 1990. *Der Donau-Karpatenraum in den mittel- und westeuropäischen Quellen des 10.-16. Jahrhunderts. Eine historiographische Imagologie*. Studia Transylvanica 17. Böhlau, Köln–Wien, 1990.
- ÁSzt. = Fehértói Katalin, *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

- AUNER MIHÁLY 1916. *Latinus. Századok* 50: 28–41.
- BÁRÁNY ATTILA 2012. II. András balkáni külpolitikája. In: KERNY TERÉZIA – SMOHAY ANDRÁS szerk., *II. András és Székesfehérvár*. Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár. 129–173.
- BÁRCZI GÉZA 1958a. *A magyar szókincs eredete*. 2., bőv. kiad. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1958b. *Magyar hangtörténet*. 2., bőv. kiad. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 29. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2009. *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BINDER PÁL 1995. Havaselve vajdaság megalakulásának dél-erdélyi előzményei és következményei (13–14. század). *Századok* 129: 1123–1153.
- BOBA, IMRE 1991. Commentationes ad Anonymi Belae regis Gesta Hungarum. In: *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*. [Szerk. nélkül.] Department of Altaic Studies, Szeged. 13–21.
- BOBA, IMRE 1995. Vlachs in the history of Central Europe. A „Problemstellung”. In: KOSZTA LÁSZLÓ szerk., *Kelet és Nyugat között. Tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 95–102.
- BODOR GYÖRGY 1976. Egy krónikás adat helyes értelmezése. *Magyar Nyelv* 72: 268–271.
- BOLLÓK JÁNOS 2013. Az *oláh* szó etimológiája. In: MÉSZÁROS TAMÁS szerk., *Philologia Nostra. Bollók János összegyűjtött tanulmányai*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 505–514.
- BOŽILOV, I. [БОЖИЛОВ, ИВАН] 2017. *История на средновековна България 2. Християнска България*. Фондация Българско историческо наследство, Пловдив.
- BREZEANU, STELIAN 1996. „Romans” and „Blachi” with „Anonymus”. *Transylvanian Review* 6/2: 15–43.
- BREZEANU, STELIAN 1999. „Români” și „Blachi” la Anonymus. Istorie și ideologie politică. In: BREZEANU, STELIAN, *Romanitatea orientală în evul mediu. De la cetățenii romani la națiunea medievală*. All Educational, București.
- BUCHON, J.-A.-C. 1840. *Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles dans les provinces démembrées de l'Empire grec à la suite de la quatrième croisade*. Deuxième partie. Auguste Desrez, Libraire-Éditeur, Paris.
- BUJÁK GÁBOR 2019. Keresztény magyarok gesztája. In: BODA ATTILA szerk., *Interdisciplinaritás a Kárpát-medencében I. Külhoni magyar doktorandusz hallgatók konferencia előadásaiból. Debrecen, 2018. április 6.* ELTE Márton Áron Szakkollégium, Budapest. 407–424.
- BUSUIOC VON HASSELBACH, DAN NICOLAE 2000. *Țara Făgărașului în secolul al XIII-lea. Mănăstirea cisterciană Cârța 1–2*. Bibliotheca Rerum Transsilvaniae 26. Centrul de Studii Transilvane – Editura Fundației Culturale Române, Cluj-Napoca.

- CAMARA, IOSIF 2019. „Blachii ac pastores romanorum”. De nouveau sur le destin du latin à l'est. *Swedish Journal of Romanian Studies* 2/1: 109–123. <https://doi.org/10.35824/sjrs.v2i1.18962>
- CDES. = *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* 1. Ed. RICHARD MARSINA. SAV., Bratislavae, 1971.
- ЧЕКИН, Л. С. [Л. С. ЧЕКИН] 1993. Текст воспроизведен по изданию: „Описание земель“. Анонимный географический трактат второй половины XIII в. *Средние века* 56: 206–225.
- CIOCÎLTAN, VIRGIL 1996. Observations concernant les Roumains dans la Chronique du Notaire Anonyme du roi Bela. *Transylvanian Review* 6/2: 3–14.
- COLKER, MARVIN L. 1979. America rediscovered in the thirteenth century? *Speculum* 54: 712–726.
- CURTA, FLORIN 2016. Constantinople and the Echo Chamber. The Vlachs in the French Crusade Chronicles. *Medieval encounters* 22: 427–461. <https://doi.org/10.1163/15700674-12342232>
- СВЕТКОВИЋ, МИЛОШ [ЦВЕТКОВИЋ, МИЛОШ] 2018. О статусу Влаха Хеладе у тематском систему. *Зборник радова Византолошког института* 55: 45–64.
- CSÁKÓ JUDIT 2019–2020. A rómaiak pannóniai legelője. Megjegyzések egy hagyomány keletkezéséhez (I–II. rész). *Fons. Forráskutatás és történeti segéd tudományok* 26: 147–192; 27: 119–156.
- CSAPODI CSABA 1978. *Az Anonymus-kérdés története*. Gyorsuló idő. Magvető, Budapest.
- CSÓKA J. LAJOS 1967. *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Irodalomtörténeti könyvtár 20. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DALL'AGLIO, FRANCESCO 2019. Rex or Imperator? Kalojan's Royal Title in the Correspondence with Innocent III. *Studia Ceranea* 9: 171–185. <https://doi.org/10.18778/2084-140x.09.10>
- DANČEVA-VASILEVA, A. [ДАНЧЕВА-ВАСИЛЕВА, АНИ] 2009. *Пловдив през средновековieto (IV–XIV век)*. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София.
- DARKÓ JENŐ 2002. „Pascua Romanorum”. Adalékok a honfoglalás előtti Pannónia településföldrajzához. In: NOVÁK LÁSZLÓ FERENC szerk., *Gazdálkodás az Alföldön*. Acta Musei de János Arany nominati 9. Arany János Múzeum, Nagykovács. 33–41.
- DASKALOV, ROUMEN 2015. Feud over the Middle Ages. Bulgarian-Romanian Historical Debates. In: DASKALOV, ROUMEN –VEZENKOV, ALEXANDER ed., *Entangled Histories of the Balkans. Volume Three. Shared Pasts, Disputed Legacies*. Balkan Studies Library 16. Brill, Leiden–Boston. 274–354. https://doi.org/10.1163/9789004290365_005
- DEÉR, JOSEF 1931. Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 45: 1–22. <https://doi.org/10.7767/miog.1931.45.jg.1>
- DEÉR JÓZSEF 1943. A románság eredetének kérdése a középkori magyar történetírásban. In: DEÉR JÓZSEF – GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok* 1. Budapest. 94–110.
- DEÉR, JOSEF 1971. Aachen und die Herrschersitze der Arpaden. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 79: 1–56. <https://doi.org/10.7767/miog.1971.79.12.1>

- DELETANT, DENNIS 1991. Ethnos and mythos in the history of Transylvania. The case of the chronicler Anonymus. In: DELETANT, DENNIS, *Studies in Romanian history*. Editura Enciclopedică, București. 332–351.
- DEO. 1913. = *Anonymi descriptio Europae orientalis. Imperium Constantinopolonum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia – anno MCCCVIII exarata*. Ed., praef. et adnotationibus instruxit OLGIERD GÓRKA. Sumptibus Academiae Litterarum, Kraków, 1913.
- DEO. 1934/2010. = Geograful anonim, *Descrierea Europei Orientale*. Traducere de G. POPA-LISSEANU, ediție îngrijită și prefață de IONEL OPRÎȘAN. Izvoarele istoriei românilor 2. Editura Saeculum I. O., București, 2010.
- DEO. 1987–1988. = BORZÁKNÉ NACSA MÁRIA – SZEGFŰ LÁSZLÓ, Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről. (Descriptio Europae Orientalis.) *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a marxizmus-leninizmus és a történettudomány köréből* 1987–1988: 13–27.
- DEO. 2013. = *Anonymi descriptio Europae Orientalis. Anonymov opis istochnje Evrope*. TIBOR ŽIVKOVIĆ – VLADETA PETROVIĆ – ALEKSANDAR UDELAC. Kritično izdanje teksta na latinskom jeziku prevod i filološka analiza DRAGANA KUNČER, urednik SRĐAN RUDIĆ. Istorijski Institut, Beograd, 2013.
- DHV. = *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum* curante Emerico Lukinich etadiuvante LADISLAO GÁLDI; ed. ANTONIUS FEKETE NAGY, LADISLAUS MAKKA. Ostmitteleuropäische Bibliothek 29. Instituti Historici Europae Centro-Orientalis in Univ. Scientiarum Budapestinensis, Budapest, 1941.
- ДИМИТРОВ, СН. [ДИМИТРОВ, ХРИСТО] 1998. *Българо-унгарски отношения през Средновековието*. Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, София.
- DIR. = *Documente privind istoria României: veacul XI, XII și XIII: C. Transilvania Vol. I (1075–1250)* comit. de red. ION IONASCU et al. Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1951.
- DUCELLIER, ALAIN 1981. *La façade maritime de l’Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVIe siècle*. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki.
- ECKHARDT SÁNDOR 1927. Vallon-francia írásjelek emlékeinkben. *Magyar Nyelv* 23: 571–572.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1943. *Krónikáink magyarul*. Városi Nyomda és Könyvkiadó, Szeged.
- ÉRSZEGI, GÉZA 1975. Eine neue Quelle zur bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. *Bulgarian Historical Review* 3/2: 91–97.
- EO. = *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez* 1–[4]. Szerk. JAKÓ ZSIGMOND, [4.] HEGYI GÉZA – W. KOVÁCS ANDRÁS. Akadémiai Kiadó etc., Budapest, 1997–[2015].
- ESz. = *Etimológiai szótár*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. A Magyar Nyelv Kézikönyvei 12. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. + *Register*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- FONT MÁRTA 1999. Anonymus „Ruscia”-képeinek alapjai és forrásértéke. In: KLANICZAY GÁBOR – NAGY BALÁZS szerk., *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás*

- Ilona tiszteletére*. ELTE BTK Közép- és Koraiújkori Történeti Tanszék, Budapest. 207–218.
- FREIBERGS, GUNAR 1999. The „Descriptiones Terrarum”. Its date, sources, author and purpose. In: KLOCZOWSKI, JERZY– KRAS, PAWEŁ– POLAK, WOJCIECH ed., *Christianity in East Central Europe. Late Middle Ages*. Proceedings of the Commission Internationale d’Histoire Ecclésiastique Comparée, Lublin 1996. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej Lublin, Lublin, 2: 180–201.
- GÁLDI, LADISLAUS 1941. Le nom des Roumains dans les chartes latines de Hongrie. In: DHV. xli–xlvi.
- GEORGIEVA, SASHKA 2015. Bulgarian-Hungarian marital diplomacy during the first half of the thirteenth century. *Bulgaria Mediaevalis* 6: 339–355.
- GI. = *The Deeds of Pope Innocent III by an Anonymous*. Translated with an introduction and notes by JAMES M. POWELL. Catholic University of America Press, Washington D. C., 2004.
- GRZESIK, RYSZARD 2016. Blasi and Pastores Romanorum in the Gesta Hungarorum by an Anonymous Notary. *Res Historica* 41: 25–34. <https://doi.org/10.17951/rh.2016.0.25>
- GV. 1961. = Geoffroi de Villehardouin, *La conquête de Constantinople* 1–2. Éditée et traduite par EDMOND FARAL. 2e éd. rev. et corr. Les classiques de l’histoire de France au moyen âge 18–19. Les Belles lettres, Paris, 1961.
- GV. 1985. = Geoffroy de Villehardouin, *Bizánc megvétele*. Ford. és a jegyzeteket írta SZABICS IMRE, az utószót KOZMA BÉLA írta. Európa, Budapest, 1985.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- GYÓNI MÁTYÁS 1989. A kievi ősevkönyv volochjai. *Századok* 123: 298–342.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1964. Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez 1–2. *Történelmi szemle* 7: 1–25, 537–568.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1965. Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus *Gesta Hungarorum*ában. *Ethnographia* 76: 411–431.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. Anonymus *Gesta Hungarorum*ának kora és hitelessége. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74: 1–13.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1990. *A magyarság keleti elemei*. Gondolat, Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1993. *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések új válaszok*. Balassi, Budapest.
- GYÖRY JÁNOS 1948. *Gesta regum – gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájából*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 29. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- HARDI, ĐURA [Харди, Ђура] 2019. О дипломатској мисији Светог Саве код угарског краља Андрије II. *Crkvene studije* 16: 235–248.
- P. HIDVÉGI ANDREA 1951. A magánhangzók labializációja Anonymus magyar szórványában. *Magyar Nyelvjárások* 1: 95–117.
- HINTNER, DIETMAR 1976. *Die Ungarn und das byzantinische Christentum der Bulgaren im Spiegel der Register Papst Innozenz’ III*. St. Benno-Verlag, Leipzig.
- HO. = *Hazai okmánytár / Codex diplomaticus patrius* 1–8. Kiadják: 1–5. NAGY IMRE – PAUR IVÁN – RÁTH KÁROLY – VÉGHELY DEZSŐ. Sauerwein, Győr, 1865–1873. 6–8.

- IPOLYI ARNOLD – NAGY IMRE – VÉGHÉLY DEZSŐ. Franklin, Budapest, 1876–1891. [Hasonmás kiadás: Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 2004.]
- HOLLER LÁSZLÓ 2012. Anonymus és „Kleopátra városa”. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 61–80.
- HÓMAN BÁLINT 1917–1918. A magyar nép neve és a magyar király címe. *Történeti Szemle* 6: 129–158, 240–258; 7: 1–22.
- HORGER ANTAL 1925. Oláh és olasz. *Magyar Nyelv* 21: 175–180.
- HORVÁTH JÁNOS 1966. P. mester és műve. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70: 1–53, 261–282.
- HORVÁTH JÁNOS 1974. Anonymus és a Kassai Kódex. In: HORVÁTH JÁNOS – SZÉKELY GYÖRGY szerk., *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Memoria saeculorum Hungariae 1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 81–110.
- HS. = *Thomae Spalatensis Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*. Ed., transl. and annot. by DAMIR KARBIC – MIRJANA MATIJEVIC SOKOL – JAMES ROSS SWEENEY. Latin text by OLGA PERIĆ. Central European medieval texts 4. Central European University Press, Budapest – New York, 2006.
- HV. 1948. Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*. Publié par JEAN LONGNON. Documents relatifs à l'histoire des croisades 2. Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1948.
- HV. 2009. Анри дьо Валансиен, *История на император Анри*. Превод от старофренски ИВАЙЛО БУРОВ, Предговор КРАСИМИР ГАГОВА. Полис, София.
- ÍF. = *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*. Az előszót írta, a szövegeket vál., a kötetet szerk. THOROCZKAY GÁBOR. Szegedi középkortörténeti könyvtár 28. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 2018.
- IORGA, NICOLAE 1921. Les plus anciennes chroniques honnoises et le passé des Roumains 1. *Bulletin de la Section Historique. Académie Roumaine* 9/3–4: 193–223.
- KALIĆ, JOVANKA 1995. Rascia. The Nucleus of the Medieval Serbian State. In: *The Serbian question in the Balkans*. Ed. and transl. by DUŠANKA HADŽI-JOVANČIĆ. Faculty of Geography. University of Belgrade, Belgrade. 147–155.
- KAPITÁNYFV ISTVÁN 2003. *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*. Typotex, Budapest.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban: a helynevek hangtörténeti forrásértéke*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 28. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KESZLER BORBÁLA 1969. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevény-szavainkban*. Nyelvtudományi Értekezések 63. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KHO. = *Középkori históriák oklevelekben. 1002–1410*. A szöveget vál., az előszót és jegyzeteket írta KRISTÓ GYULA 2., átd. kiad. Szegedi középkortörténeti könyvtár 1. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2000.
- KIRÁLY PÉTER 1987. A VIII–IX. századi *Ungraus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger* személynevek. *Magyar Nyelv* 83: 162–180, 314–331.
- KISS GERGELY 2013. 11–13. századi magyar főpapok francia kapcsolatai. In: GYÖRKÖS ATTILA – KISS GERGELY szerk., *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 341–350.

- KKF. = CHROUST, ANTON Hrsg., *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.* MGH SS rer. Germ. N. S. 5. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1928.
- KLEIN, KARL KURT 1963. Latini in Siebenbürgen. In: KLEIN, KARL KURT, *Transsylvania. Gesammelte Abhandlungen und Aussätze zur Sprach- und Siedlungsforschung der Deutschen in Siebenbürgen.* Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 12. Verlag R. Oldenbourg, München. 226–255.
- KNEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Nyelvészeti tanulmányok 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOMATINA, I. [КОМАТИНА, ИВАНА] 2014. Историјска подлога чудâ Светог Симеона у Житију Симеоновом од Стефана Првовенчаног. *Зборник радова Византолошког института* 51: 111–134.
- KONOVALOVA, IRINA 2020. Images of countries in the anonymous Description of Eastern Europe. In: СВАКА, ДЮЛЫ общ. ред., *Россия и Венгрия в мировой культуре: источник и его интерпретация. Материалы двенадцатой международной научной конференции будапештского Центра русистики. 20–21 мая 2019 г.* Russica Pannonicana – Аквилон, Будапешт–Москва. 101–109.
- KORAĆ, DUŠAN – RADIĆ, RADIVOJ [КОРАЋ, ДУЧШАН –РАДИЋ, РАДИВОЈ] 1998. Из Каракорума у Бар. Србија у делу анонимног европског географа XIII века. *Зборник радова Византолошког института* 37: 247–257.
- KOVÁCS SZILVIA 2014. *A kunok története a mongol hódításig.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 24. Balassi, Budapest.
- KRISTÓ GYULA 1978. Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál. *Századok* 112: 623–661.
- KRISTÓ GYULA 1994. *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig.* Irodalomtörténeti Füzetek 135. Argumentum, Budapest.
- KRISTÓ, GYULA 2001a. Romans and Vlachs in the works by Nestor and Anonymus. *Specimina nova. Pars prim., Sectio mediaevalis* 1: 15–57.
- KRISTÓ GYULA 2001b. Anonymus a 9. századi Kárpát-medence bolgár fejedelmeiről. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica* 113: 11–19.
- KRISTÓ GYULA 2002. *A korai Erdély. 895–1324.* Szegedi középkortörténeti könyvtár 18. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
- KRISTÓ GYULA 2003a. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Lucidus, Budapest.
- KRISTÓ GYULA 2003b. Románok (újra) Pannóniában? *Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica* 117: 17–25.
- KS. 1999a. = Kézai Simon, A magyarok cselekedetei. In: *Anonymus, A magyarok cselekedetei.* Kézai Simon, A magyarok cselekedetei. Anonymus művét VESZPRÉMY LÁSZLÓ, Kézai Simon művét BOLLÓK JÁNOS ford. Az utószót és a jegyzeteket VESZPRÉMY LÁSZLÓ írta. Osiris, Budapest. 87–173.
- KS. 1999b. = *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum.* Ed. and transl. by LÁSZLÓ VESZPRÉMY and FRANK SCHAER. With a study by JENŐ SZÜCS. Central European University Press, Budapest.
- LEUMANN, MANU 1977. *Lateinische Laut- und Formenlehre.* Lateinische Grammatik von MANU LEUMANN –JOHANN BAPTIST HOFMANN – ANTON SZANTYR. Bd. 1. Handbuch der Altertumswissenschaft Abt. 2. T. 2. C.H. Beck, München.

- LIVI. = *Латински извори за българската история* 3, 4, 5/1. Българската академия на науките, София 1965, 1981, 2001.
- MACARTNEY, CARLILE AYLMEYER 1940a. *Studies on the Early Hungarian Historical Sources* III. Études sur l'Europe Centre-Orientale 21. Sárkány Nyomda, Budapest.
- MACARTNEY, CARLILE AYLMEYER 1940b. „Pascua Romanorum”. *Századok* 74: 1–11.
- MADGEARU, ALEXANDRU 2001. *Românii în opera Notarului Anonim*. Bibliotheca Rerum Transsilvaniae 27. Centrul de Studii Transilvane – Editura Fundației Culturale Române, Cluj-Napoca.
- MADGEARU, ALEXANDRU 2005. *The Romanians in the Anonymous Gesta Hungarorum. Truth and Fiction*. Center for Transylvanian Studies – Romanian Cultural Institute, Cluj-Napoca.
- MADGEARU, ALEXANDRU 2017. *The Asanids. The political and military history of the second Bulgarian Empire (1185–1280)*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 41. Brill, Leiden–Boston. <https://doi.org/10.1163/9789004333192>
- MADGEARU, ALEXANDRU 2019. *Expansiunea maghiară în Transilvania*. Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște.
- MALAMUT, ÉLISABETH 2018. Marguerite-Marie de Hongrie, impératrice byzantine et reine latine de Salonique (1185–1223). *Byzantinoslavica* 76: 213–229.
- MÁLYUSZ ELEMÉR 1973. *Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon*. Irodalomtörténeti Füzetek 79. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MARKOV, N. [МАРКОВ НИКОЛАЙ] 2016. Бележки за някои недобре решени проблеми в книгата на Александру Маджяру „Asăneștii. Istoria politico-militară a statului dinastiei Asan (1185–1280) Târgoviște”. In: ПАВЛОВ, ПЛАМЕН – КЪНЕВ, НИКОЛАЙ – ХРИСИМОВ, НИКОЛАЙ *Съст., Великите Асеневици*. Абагар, Велико Търново. 114–121.
- MELICH JÁNOS 1909. Néhány magyar néprnévről. *Magyar Nyelv* 5: 292–303, 337–344.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarországnak. A magyar nyelvtudomány kézikönyve* 1. köt., 6. füz. MTA, Budapest.
- MELICH JÁNOS 1963. *Dolgozatok* 2. Nyelvtudományi Értekezések 41. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MIRDITA, ZEF 2004. *Vlasi u historiografiji*. Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- NINOV, V. [НИНОВ, ВАСИЛ] 2013–2014. Сведения за бунта във Видин срещу цар Борил (1207–1218) в унгарски кралски грамоти. *Bulgaria Mediaevalis* 4–5: 131–139.
- PALIGA, SORIN 2015. Sclavi, Bulgari, Blachi [sic!] ac pastores Romanorum. In: *Omagiu profesorului Ioan Rebușarpă la 80 de ani. Volum coordonat de Constantin Geambașu*. Editura RCR Editorial, București. 467–476.
- PAPACOSTEA, ȘERBAN 1998. *Between the Crusade and the Mongol Empire. The Romanians in the 13th century*. Bibliotheca rerum Transsilvaniae 22. Center for Transylvanian Studies – Romanian Cultural Foundation, Cluj-Napoca.
- PAULER GYULA 1883. Anonymus külföldi vonatkozásai. *Századok* 17: 97–116.
- PAULER GYULA 1899. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* 1–2. Athenaeum, Budapest. [Reprint: ÁKV, Budapest, 1984.]
- PETRUCHIN, V. JA. [ПЕТРУХИН, ВЛАДИМИР ЯКОБЛЕВИЧ] 2011. „Русь и вси языци” *Аспекти исторических взаимосвязей. Историко-археологические очерки. Языки славянских культур*, Москва.

- PILLON, MICHEL 2005. Les Daces, Trajan et les origines du peuple roumain. Aspects et étapes d'une controverse européenne. *Anabases. Traditions et réceptions de l'Antiquité* 1: 75–106. <https://doi.org/10.4000/anabases.1303>
- POHL, WALTER 2017. Walchen, Römer und 'Romanen'. Einleitung. In: POHL, WALTER – HARTL, INGRID – HAUBRICH, WOLFGANG Hrsg., *Walchen, Romani und Latini. Variationen einer nachrömischen Gruppenbezeichnung. Variationen einer nachrömischen Gruppenbezeichnung zwischen Britannien und dem Balkan*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 21. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien. 9–26.
- POKORNY, RUDOLF 1985. Zwei unedierte Briefe aus der Frühzeit des Lateinischen Kaiserreichs von Konstantinopel. *Byzantion* 55: 180–209.
- POP, IOAN-AUREL 1996. *Romanians and Hungarians from the 9th to the 14th century. The genesis of the Transylvanian medieval state*. Bibliotheca rerum Transsylvaniae 13. Centrul de Studii Transilvane – Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca.
- POP, IOAN-AUREL – ȘIROȘ, SORIN 2012. *Silviu Dragomir et le dossier du Diplôme des chevaliers de St. Jean*. Académie Roumaine, Cluj-Napoca.
- PRINZING, GÜNTER 1973. Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13. Januar 1212. *Byzantina* 43: 395–431.
- PVL. 2007. = *Повесть временных лет*. Подгот. текста, пер., статьи Д. С. ЛИХАЧЕВА, под. ред. В. П. АДРИАНОВОЙ-ПЕРЕПЕЦ. 3-е изд. Наука, Санкт-Петербург, 2007.
- PVL. 2015. = *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Ford. FERINCZ ISTVÁN. Szerk. BALOGH LÁSZLÓ – KOVÁCS SZILVIA. Magyar Östörténeti Könyvtár 30. Balassi, Budapest, 2015.
- RA. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* 1–2. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE – BORSA ISTVÁN. MTA – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1923–1987.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névérték Kiadványai 37. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RAYNAUD DE LAGE, GUY 1975. *Introduction a l'ancien français*. 9e éd. Société d'édition d'enseignement supérieur, Paris.
- RI. = *Die Register Innocenz' III*. 1–[13]. Bearb. von OTHMAR HAGENEDER et al. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien. 1964–[2015].
- RICKARD, PETER 1989. *A history of the French language*. 2nd rev. ed. Unwin Hyman, London–Boston.
- ŠACHMATOV, A. A. [ШАХМАТОВ, АЛЕКСЕЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ] 1919. Древнейшие судьбы русского племени. Издание Русского исторического журнала, Петроград.
- SĂLĂGEAN, TUDOR 2006. *Țara lui Gelou. Contribuții la istoria Transilvaniei de Nord în secolele IX–XI*. Argonaut, Cluj-Napoca.
- SCHÜNEMANN, KONRAD 1926. Die „Römer“ des anonymen Notars. *Ungarische Jahrbücher* 6: 448–457.
- SEBESTYÉN GYULA 1898. *Ki volt Anonymus?* 1–2. Szerzői kiadás, Budapest.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1997. A pápai kancellária hatása a magyarországi oklevéladásra a 13. század közepéig. *Történelmi Szemle* 39: 335–334.
- SOULIS, GEORGE C. 1963. The Thessalian Vlachia. *Зборник радова Византолошког института* 8: 271–273.

- SPINEI, VICTOR 2009. *The Romanians and the Turkic nomads north of the Danube Delta from the tenth to the mid-thirteenth century*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450. Vol. 6. Brill, Leiden–Boston.
- SRH. = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* 1–2. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. Az utószót és a bibliográfiát összeáll., valamint a függelékben közölt írásokat az 1. kiad. anyagához illesztette és gond. SZOVÁK KORNÉL és VESZPRÉMY LÁSZLÓ. 2., bőv. repr. kiad. Nap Kiadó, Budapest, 1999.
- STABILE, GIUSEPPE 2010. *Valacchi e Valacchie nella letteratura francese medievale*. Esercizi di lettura 14. Edizione Nuova Cultura, Roma.
- SULYOK, HEDVIG 1994. Quasi Latini, In: OLAJOS, THÉRÈSE réd., *Byzance et ses voisins. Mélanges à la mémoire de Gyula Moravcsik à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Opuscula byzantina 9. JATE, Szeged. 93–108.
- SWEENEY, JAMES ROSS 1973a. Basil of Trnovo's journey to Durazzo. A note on Balkan travel at the beginning of the 13th century. *The Slavonic and East European review* 51: 118–123.
- SWEENEY, JAMES ROSS 1973b. Innocent III, Hungary and the Bulgarian coronation. A study in medieval papal diplomacy. *Church History* 42: 320–334. <https://doi.org/10.2307/3164389>
- SZABADOS GYÖRGY 2003. Kalojan, egy „román nemzeti hős”. Birodalmi tudat a formálódó Második Bolgár Cárságban. In: WEISZ BOGLÁRKA szerk., *Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8–9.) előadásai*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 139–150.
- SZÉKELY GYÖRGY 1972. A székesfehérvári latinok és vallonok a középkori Magyarországon. In: KRALOVÁNSZKY ALÁN szerk., *Székesfehérvár évszázadai* 2. Az István Király Múzeum Közleményei 14. Székesfehérvár. 45–72.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, 1941. [Hasonmás kiadás: Trezor Kiadó, Budapest, 1994.]
- TAMÁS LAJOS 1935. *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- TAUTU, LOUIS 1964. Le conflit entre Johanitsa Asen et Eméric roi de Hongrie (1202–1204). (Contribution à l'étude du problème du second empire valaque-bulgare.) In: *Mélanges Eugène Tisserant Vol. 3. Orient Chrétien*. Studi e testi 233. Biblioteca apostolica vaticana, Città del Vaticano. 367–393.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- THOROCZKAY GÁBOR 1994–1996. Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993) 1–2. *Fons. Forráskutatás és történeti segédtudományok* 1: 93–149, 2: 117–173.
- THOROCZKAY GÁBOR 1999. Anonymus latin nyelvű külföldi forrásai. Historiográfiai áttekintés. *Turul* 72/3–4: 108–117.

- C. TÓTH NORBERT 2001. A Győr-nemzetség az Árpád-korban. In: NEUMANN TIBOR szerk., *Analecta Mediaevalia 1. Tanulmányok a középkorról*. Argumentum Kiadó – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest–Pilisscsaba. 53–72.
- I. TÓTH ZOLTÁN 1945–1946. Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében. *Századok* 79–80: 21–84.
- VÁCZY PÉTER 1974. Anonymus és kora. In: HORVÁTH JÁNOS – SZÉKELY GYÖRGY szerk., *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Memoria saeculorum Hungariae 1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 13–37.
- VAN TRICHT, FILIP 2001. La politique étrangère de l'empire de Constantinople, de 1210 à 1216. Sa position en Méditerranée orientale: problèmes de chronologie et d'interprétation. *Le Moyen Âge* 107: 219–238, 409–438. <https://doi.org/10.3917/rma.073.0409>
- VÁSÁRY ISTVÁN 2001. Népnév és néptörténet (kun/kuman, kipcak, kangli, tatár). In: MÁRTON ALFRÉD szerk., *A Kárpát-medence és a steppe*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Balassi, Budapest. 186–195.
- VÁSÁRY, ISTVÁN 2005. *Cumans and Tatars. Oriental military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*. Cambridge University Press, Cambridge.
- VERES KRISTÓF GYÖRGY 2019. A magyar királyi kancellária okleveles gyakorlata 1172 és 1235 között. *Turul* 92: 1–26.
- VEZSPRÉMY LÁSZLÓ 1992. Anonymus Gestájának kézírata (tizenöt ábrával). *Magyar Könyvszemle* 108: 44–52.
- VEZSPRÉMY LÁSZLÓ 2019. *Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe)*. Line Design Kiadó, Budapest.
- ZIMMERMANN, HARALD 2000. *Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung*. Studia Transylvanica 26. Böhlau, Köln–Weimar–Wien.
- ZOLNAY LÁSZLÓ 1960. Az esztergomi latinusokról. *Esztergom évlapjai* 1: 155–167.
- ZSOLDOS ATTILA 2011. *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

The names for the Romanians in *Gesta Hungarorum* and what surrounds them

The three names for Vlachs (plur. *Blachii*, *Blasii*, *Blaci*) used by Anonymus (the anonymous notary of King Béla III), by removing the Latin endings, are actually the ethnonyms *Blach* (not *Blachi*), *Blas* (not *Blasi*) and *Blac*. None of them is a Hungarian language form (>*oláh*), and none of them can be directly related to the Slavic form, *vlach* (plur. *vlasí* > *olasz*). The author of the *Gesta Hungarorum*, who acted in official affairs not only when he was a notary but also in later times, could use his information in writing his chronicle. Anonymus refers to the lord of Transylvania, Gelou, as the prince of the Vlachs (*dux Blacorum*), which is in harmony with the fact that the form *Blaci* was used to denote the Vlachs of southern Transylvania in the charters of King Andrew II. Considering that the Latin literacy of Hungary was influenced by the papal chancellery, it is not surprising that the phrase *Bulgarii et Blachii* was modelled on the terms used in the papal chancellery, especially in the letters of Pope Innocent III, in which Bulgarians and Vlachs appear together (*Bulgaria et Blachia*, *Bulgarorum et Blachorum*, etc.). Anonymus borrowed the phrase *Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum* from a circular letter of the Latin emperor Henry of Flanders, which

was also sent to the court of King Andrew II in 1213. The name *Blas*, which corresponds to the name used in French writings on the Fourth Crusade to denote Balkan Vlachs, was used for the Transylvanian Vlachs by Anonymus, who was in contact with the Walloon and French-speaking settlers in Hungary. The chronicler probably drew the three names in question from the sources of the first two decades of the 13th century.

Keywords: *Gesta Hungarorum*, Romanians, ethnonyms, xenonyms, *vlach*, *oláh*, *olasz*.

SENGA TORU

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Szegek és torkok

– avagy ismét a *feze*

1. „*Ez a szeg az a szeg is lehetne*”. Ezzel a Pilinszky-idézettel¹ nyitottam és zártam azt a tanulmányt, amely a Halotti beszéd *feze* szavának egy fajta magyarázatát nyújtja. A cikk végén, a mottó megismétlése előtt ez áll: „Megoldásomat igyekeztem minden oldalról megvizsgálni és alátámasztani, koherensnek és igen valószínűnek gondolom [...]”. A Halotti beszéd szövege azonban **abszolút** biztonságot nem nyújt” (HAADER 2015: 307). Ezért hangsúlyos a mottó-keret.

A Magyar Nyelv múlt évi 2. számának Szó- és szólásmagyarázatok rovatában HEGEDŰS ATTILA foglalkozik e sok vitát kiváltó szóval olyan módon, hogy számba veszi az eddigi megoldásokat, majd voksát a ’fészek’ értelmezésre adja (HEGEDŰS 2020). Nyilván kellő mérlegelés és átgondolás alapján találta az e mellett felhozott érveket a leghitelesebb megoldás kulcsának, és ez rendben is van így. Ami viszont tanulmánya olvasásakor szembeötlött, az az, milyen leegyszerűsítően bánik (mondhatnám: bánik el) az általam javasolt megoldással. Anélkül, hogy a mögéje tett több szempontú érvrendszert akár csak érintené, sommásan a másolási hibát feltételezők kategóriájába sorolja be, nem rejtve véka alá le-sújtó véleményét bármely ilyesfajta alapú magyarázattal kapcsolatban: „A másolási hiba feltételezése azonban nem más, mint beismerése annak, hogy az adott, leírt szóval nem tudunk mit kezdeni. Az ilyen kísérletekre felrémlik bennem a BENKŐ LORÁNDTÓL többször hallott megjegyzés: »véres a torkuk.«” (HEGEDŰS 2020: 205). Majd speciálisan az ajánlott magyarázati lehetőségről: „A *feze* tehát másolási folyamat következtében jött létre a *veze* (’vésze’) helyett »egy német kontaktushatással rendelkező másoló hagyományozta így tovább« (HAADER 2015: 305). Ez az értelmezés új jelentést ad a mondatnak: a bűn következményeként megjelent a pokol és a halál. Csak egy baj van: az értelmezésben a szerző másolási folyamat következtében felcserélődött grafémával számol. A »véres torok« érzete tehát ezt a próbálkozást is átlengi” (HEGEDŰS 2020: 205–206). Ha pedig „nem kívánunk a másolási hiba csalogató útvesztőjébe kerülni” (uo.), marad az általa preferált megoldás.

Kezdetben nem szándékoztam reagálni a tanulmányra, két dolog miatt azonban most mégis megteszem. Részben maga HEGEDŰS ATTILA biztatott erre egy magánlevélben, részben pedig egy viszonylag friss „véres torok” internetes látványa vitt rá. Íme: „A Dél-pesti Centrumkórház osztályvezető infektológusa, Szlávik János tapasztalatai szerint a koronavírus-fertőzöttek többsége azokból került ki, akik minden felszólítás ellenére nem kerültk a tömegrendezvényeket, és zsúfolt helyen tartózkodtak. Úgy *féli*, hogy továbbra is az egyéni felelősségvállalás a legfontosabb, viseljünk maszkot.”²

¹ A mélypont ünnepélye (1. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 342).

² https://index.hu/belfold/2020/10/28/szlavik_azok_kerultek_korhazba_koronavirussal_akik_tomegrendezvényeken_jartak (2021. 05. 30.) – A kiemelt adat lehet az újságíró részéről szándékos is, ez azonban a lényegen nem változtat.

2. Maga BENKŐ LORÁND írja az Árpád-kori szövegekkel foglalkozó könyvének bevezetőjében, hogy „látszólag kidolgozott, megoldott kérdésekben is időről időre szükség van újra való mérlegre tevésre, újabb nézőpontokhoz való igazításra” (BENKŐ 1980: 11). Ilyen újabb nézőpontnak éreztem az ómagyar hibatipológia eredményeit, megkísérelvén egy olyan bizonyosságot alkalmazni a *feze* szóval kapcsolatban, amelyet ómagyar szövegekben rendszerszerűen előforduló javított hibák hoztak felszínre. Ezek új távlatot nyitottak, mindazzal együtt, hogy a *feze* ügyét nem hibának, hanem interferenciájelenségnek tartom, s amely véleményemben több megállapítás is megerősített. Most csak BENKŐ tanár úrét említem, aki megjegyzi: nem lehet kizárni, hogy elsősorban hangállapotokra nézve a korai szövegek – igaz, nem nagy számban – a másolók nyelvállapotát tükröző jelenségeket is tartalmazhatnak (BENKŐ 1980: 25; vö. még JAKAB 1991: 59, valamint a hangzó és írott nyelv viszonyára LENGYEL 2001: 195). De mindemellett: a hibázásnak mint számba jöhető magyarázatnak a teljes elutasítását és véres torkúvá nyilvánítását nem érzem jogosnak. A scriptorok igenis – szerencsére – hibáztak, számos, a kutatás számára értékes nyomot hagyva, amelyeket valatni lehet. A hibatipológia elméleti kérdéseinek kidolgozásakor a módszertani egzaktság kedvéért csakis a sajátkezűleg javított esetekre voltam tekintettel (HAADER 2014); ami azonban nem zárja ki, hogy ezek pszicholingvisztikai tanulságait – kellő körülmétekintéssel – a scriptorok által érintetlenül hagyott szóalakok esetében is számba lehessen venni. Ilyenkor – módszertanilag – a javított esetek verifikálják a javítatlanokat.

És most a *vésze* értelmezés melletti érvrendszeréről.

3. A szóra vonatkozóan:

3.1. Hibatipológiai analógiák zöngés–zöngétlen javításokra olyan scriptoroknál, akiknél a hangjelölés német kontaktushatást mutat (jelen esetben példák csak a $v \sim f$ változtatásokra).

$v \rightarrow f$ irányban: *voġlalia* \rightarrow *foġlalia* (LobkK. 94/7–8); *vogadkozás* \rightarrow *fogadkozás* (LobkK. 79/5);

[!] $f \rightarrow v$ irányban: $\langle fe \rangle$ *velagi* [*gonpesegek*] (DebrK. 292/17–18).

Még az is lehet, hogy a javított alakok esetében nem véletlen a $v \sim f$ után következő magánhangzó minősége; vö. a német *ver-*, *vor-* igei előtagok helyesírását, illetve kiejtését.

3.2. Magyar szöveg német anyanyelvű személy (Johannes von Grafing bencés szerzetes) lejegyzésében hallás alapján a 16. sz. elején: *vr wagion tefalet* (részlet az Ave Mariából: *Ūr magyon te veled*; MünchEml.; vö. HAADER 2005).

3.3. Német, többnyire bajor-osztrák területről származó történeti szöveglejegyzések ingadozásai. Látható, hogy a $v \sim f$, illetve $f \sim v$ hang–betű leképezés „zavarai” közönségesek lehetnek: *daz büchlin daz do heist von dem nach volgen christi* (idézi LÁZS 2016: 89), *Under solche ... Merdter bin ich auch gevallen; Ich sahe mich fohr* (idézi ÁGEL 2006: 40); stb.

3.4. A máig használatos ún. „Vogel F” ejtés (jórészt délnémet nyelvjárásokban)³.

3.5. A zonos korból származó párhuzam: *binnece vefe* vagy *več[e]* (KTSz. hátlapja). Ez a birtokos szerkezet a Szalagok (és fényképük) állapotából következő olvasati

³<https://dict.leo.org/forum/viewGeneraldiscussion.php?idForum=4&idThread=1371077&lp=ende&lang=de> (2021. 05. 30.)

bizonytalanságok (BENKŐ 1980: 326) ellenére is megfelelő párhuzamnak tekinthető.⁴ A két forrás viszonyára l. MÉSZÖLY megjegyzését: „A KT. kora és nyelve oly közel áll a HB.-éhez, hogy a KT. nyelvéből [...] lehet következtetnünk a HB. korának és írójának nyelvére” (1956: 150; vö. még BENKŐ 1980: 24).

3.6. A *vész* okleveles adatainak koraisága, etimológia. A TESz. első adata egy többszörösen átírt oklevél: †1015/†1158/1228/1274/1323/1403: *Voduez*. A szó nomenverbum ’elpusztul’, ’pusztulás’ alapjelentéssel. Ősi örökség lehet a finnugor korból.

4. A *ta g m o n d a t r a*, annak szerkezetére vonatkozóan:

4.1. A *lőn* javasolt főigéi státusára, ’et factum est’ jelentésére számos analógia korai bibliafordításokból: „S *lōn* vrnac igeie Ionaſhoz” ’Et factum est verbum Domini ad Ionam’; „Es *lōn* igē nag v ē z a · tēngerē” (mindkét adat BécsiK. 240); „Es im *lōn* nag föld indolas” (MünchK. 35va), Es *lōn* ſo a kōdbōl (MünchK. 66ra); stb.⁵

4.2. Megfelelések a tagmondatban szereplő *es* ’is’ jelentésére és szórendi pozíciójára (*ef mend w nemenece*): Hug *es tiv* latiatuc szumtuchel. isa *es num* igg ember mulchotia ez vermut (HB.); „mikeppen *es mü* eggęc vagonc (MünchK. 103vb), „Ira ke-*es cymezt* pilato” (MünchK. 105va), „nē Lac labaimat / de *es kezaimēt* (MünchK. 99vb); továbbá: „mikepen *es mi* magboczatunk veteteknek”. (Wie *auch wir* vergeben...; sicut *et nos* dimittimus; – a német bencéstől származó MünchEml. Pater nostere).

5. A forrásra és a társadalmi, egyházi háttérre vonatkozóan (a feltett német hatás jogosságának alátámasztásához):

5.1. Távlabbi előzményként: az István király által szorgalmazott egyházszerkezési munkában a német papságnak döntő szerepe volt. A magyar keresztény egyház megszületése tekintetében Sankt-Gallen, Salzburg-Passau, Mainz-Magdeburg, Regensburg liturgikus hatásával lehet számolni (TÖRÖK 2000: 23).

5.2. A Pray-kódex eredeti mintapéldánya egy elveszett Karoling-rajnai sacramentarium. Feltételezhetően erről íródott egy váci kézirat, a Pray-kódex mintapéldánya, amelyben a világiak temetése és a Halotti beszéd is benne lehetett már (MEZEY 1971; MADAS 2002: 116).

5.3. Az anyanyelvű temetési prédikáció szokása német nyelvterületről, feltehetően német közvetítőkkal érkezett (MADAS 2002: 84), mint ahogy írásban a foglalt temetési sermo-mintákkal is csak német nyelvterületen lehet a 12. században találkozni (i. m. 110).

5.4. Magában a Pray-kódexben öt salzburgi hatást mutató színezett tollrajz van (MADAS 2009: 220).

5.5. A Halotti beszéd hangjelölésében az *sz* megjelenése ebben a korban egészen meglepő, KNEIENZA szerint „egyéni sajátosság”, mégpedig német eredetű (KNEIENZA 1952: 85; KOROMPAY 2003: 582).

⁴ Az olvasati bizonytalanságok lényegében a sorvégi *vésze* utáni részből adódnak. Ha a következő sortörődék eleje olvasatának függvényében ezekből a *veszély* szót rekonstruáljuk is (BENKŐ 1980: 43, 51, 58, 59), az alapszó–származékszó és a jelentésbeli viszony alapján a szerkezetileg egyébként biztos párhuzamot ez nem ingatja meg.

⁵ É. KISS KATALIN egy előadásában (2016. nov.) említette, hogy a Halotti beszéd mondatainak fele igekezdetű, ide esik a főhangsúly. Ez jól illik a történetmondáshoz: *haragudott...*, *belevetette...*, *és lőn (elkövetkezett)...*

5.6. A korai széles körű német–magyar nyelvi érintkezéseknek jelentős befolyása volt a magyar szókinccsállományra is (MOLLAY 1982).

5.7. Végül: beszédes analógiák Münchenben őrzött Horatius-kódexek szövegéből: *averrere* helyett *aferrere*; *venerantur* helyett *fenerantur* [!] stb. A hozzájuk tartozó megállapítás: „... ex Germania superiore oriundus est” (vö. BORZSÁK 1976: 82–83).

6. Ez lenne tehát – csak a megpendítés szintjén – az a több oldalú érvrendszer, amellyel a *vésze* értelmezést megtámogatni gondoltam, és amelyet HEGEDŰS ATTILA a megoldás lesöprésekor szemlátomást nem vett számításba. Két pontot külön is érdemes hangsúlyozni: az egyik a KT. Szalagjainak korabeli párhuzama, amely ajándék. A másik, hogy ez a megfejtés eleget tesz a BENKŐ LORÁND megszabta követelményeknek: a szó jelentésének *n e g a t í v n a k* kell lennie, továbbá hogy ugyanaz a szó *n e m v o n a t k o z h a t* a szöveg három *-nak* ragos főnévére egyaránt (*halálnak, pokolnak, nemének*), mert az első kettő jelentésmező szempontjából jelentősen különbözik a harmadiktól (BENKŐ 1980: 300, 304).

A javasolt értelmezés immár a szövegbe illesztve: Nemcsak magának, de mind az ő fajtájának halált evett. Megharagudott az Isten, és vetette őt e munkás (gyötrelmes) világba, és lőn (elkövetkezett) a halálnak és pokolnak *vésze* (veszedelme, pusztítása) mind az ő neme (fajtája) számára is. Kik azok? Mi vagyunk. Ahogy ti is látjátok szemetekkel, egy ember sem múlhatja ezt a vermet, bizony mind ahhoz járó vagyunk.

A mondat szerkezete világos, az alany egyértelmű, a kérdéses rész pedig természetesen simul bele a szöveg történetmondáson alapuló folyásába, teljes mértékben megfelel a beszéd retorikájának.

Megjegyzésként még csak annyit, hogy a HEGEDŰS által preferált ’fészek’ értelmezéssel nemcsak az a baj, hogy a szó léte a HB.-ben előttünk álló, képző nélküli formájában nem igazolható⁶, hanem BENKŐ másik két kritériumát sem teljesíti. Ezért talán érdemes eltekinteni a torkok emlegetésétől.

Kulcsszók: Halotti beszéd, hibatipológia, interferencia, német kontaktusok.

Hivatkozott irodalom

- ÁGEL VILMOS 2006. *Grammatik aus Nähe und Distanz. Theorie und Praxis am Beispiel von Nähetexten 1650–2000*. Hrsg. VILMOS ÁGEL und MATHILDE HENNIG. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- A. MOLNÁR FERENC 1994. Lehet-e iráshibát feltenni a Halotti Beszéd *feze* szavában? *Folia Uralica Debreceniensia* 3: 79–83.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BORZSÁK ISTVÁN 1976: A nyelvi szubsztrátum nyomai a horatiusi szöveghagyományban. *Antik Tanulmányok* 23: 82–90.
- HAADER LEA 2005. A Müncheneri emlék. *Magyar Nyelv* 101: 161–178.
- HAADER LEA 2014. A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In: LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Eötvös Collegium, Budapest. 87–103.
- HAADER LEA 2015. Régi bor, új tömlő: Sokadszor a Halotti beszéd *feze* szaváról. *Magyar Nyelvőr* 139: 300–308.

⁶A cáfolatot I. A. MOLNÁR 1994: 82.

- HEGEDŰS ATTILA 2020. *feze*. *Magyar Nyelv* 116: 204–207. <http://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2020.2.204>
- JAKAB LÁSZLÓ 1991: Ómagyar szövegek íráshibát feltételező értelmezései. *Folia Uralica Debreceniensia* 2: 55–61.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 281–300, 580–595.
- LÁZS SÁNDOR 2016. *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Balassi Kiadó, Budapest.
- LENGYEL ZSOLT 2001. Az írott nyelvi belső (mentális) lexikon kérdéséhez. *Beszédkutatás* 186–198.
- MADAS EDIT 2002. *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Debrecen.
- MADAS EDIT 2009. Pray-kódex. In: MADAS EDIT szerk., „*Látjátok feleim...*”. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 220.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MEZEY LÁSZLÓ 1971. A Pray-kódex keletkezésének problémái. *Magyar Könyvszemle* 87: 109–123.
- MOLLAY KÁROLY 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Once more on the word *feze* in the Funeral Sermon

The study gives a summary of a multilateral argumentation based on which the author assumes that the word *feze* in the Funeral Sermon should be interpreted as *vésze* 'its danger, its doom' and occurs there as a result of interference. The paper is a reply to a criticism which, in a simplifying fashion, rejected such an interpretation in *Magyar Nyelv* 2020/2 (see HEGEDŰS 2020).

Keywords: Funeral Sermon, error typology, interference, German contacts.

HAADER LEA

A *séd* és ami körülötte folyik

A *séd* földrajzi köznévi etimológiai és történeti vizsgálata

1. rész

1. Bevezetés

A földrajzi köznevek – melyek már legkorábbi okleveles forrásainkban is gazdagon adathozhatóak – adatbőségük és lokalizálhatóságuk révén jó lehetőséget nyújtanak nyelvtörténeti vizsgálatokhoz. A földrajzi köznévi állomány analitikus, egyes szavakra irányuló történeti szempontú feldolgozása fontos feladata a nyelvtörténeten belül a szókinccstörténeti, helynévtörténeti, nyelvjárástörténeti kutatásoknak, de adalékul szolgálhat a történeti földrajzi vizsgálatokhoz is. A tanulmány tárgya a *séd* vízrajzi köznévi, mely a 11. századtól kezdve jelen volt a nyelvemlékeinkben, mára jórészt elavult köznévként, és csak nyelvjárási szóként, igen szűk területen ismert. A szó etimológiáját szótáraink ismeretlen eredetűnek

tartják, de az etimológiáján kívül a jelentését és szóföldrajzi jellegzetességeit illetően is időről időre merülnek föl kérdések a szakirodalomban. Úgy gondolom, hogy helynévtáraink közelmúltbeli örvendetes gyarapodásával és a földrajzi köznevekhez kapcsolódó elméleti munkák születésével érdemes lehet újra áttekinteni, összefoglalni, és akár felül is vizsgálni a szóról való eddigi ismereteinket.

Szótörténeti elemzésem elméleti keretét alapvetően meghatározza az a megközelítésmód, melyet BÁBA BARBARA *Földrajzi köznevek térben és időben* (2016) című könyvében foglalt össze. Ennek a komplex szemléleti módnak az egyik összetevője a funkcionális-szerkezeti helynévleírás (l. HOFFMANN 2007), mely a földrajzi köznevek vizsgálatá során is alkalmazható, hiszen a korai ómagyar korban a földrajzi köznevek többnyire helynevek részeként dokumentálhatók, így a vizsgálatuk is egybekapcsolódik. A másik összetevője a kognitív nyelvészeti szemlélet, mely elsősorban a szemantikai elemzés során érvényesíthető. Ezekon kívül a földrajzi köznevek történeti vizsgálata során nélkülözhetetlen a dimenzionális nyelvészeti szemlélet, mely a nyelvi jelenségeket térbeli elterjedésükben és időbeli változásaiban egyaránt vizsgálja.

2. A szó alakváltozatai

2.1. Az etimológiai és a jelentéstörténeti vizsgálat is akkor áll szilárd lábakon, ha először tisztázzuk a szó hangalaki változásait, alakvariánsait, ezek időbeli és területi megjelenését és eloszlását. Mivel a korai forrásokban a szónak a *ség* szótól való elkülönítése olykor nehézséget jelent, ezért ez különösen fontos feladat. Az elemzéshez az ómagyar korból összesen 70 adat áll rendelkezésünkre a *séd* szóról, 68 helynévi és 2 köznévi említés. Az adatállomány összeállításához a következő forrásokat használtam: történeti földrajzi munkákat (Cs.; Gy.), az erre épülő helynévtárakat (HA. 1–4; KMHSz.), oklevéltárakat (ÁÚO.; AO.; HO.; DHA.) és nyelvtörténeti szótárakat (NySz.; OklSz.; Gl.). A mai megyei gyűjtések (BMFN.; SMFN.; VeMFN. 4.) és a tájszótárak (Tsz.; MTsz.; ÜMTsz.) anyaga meglehetősen tarka képet mutat az alakváltozatok tekintetében: *séd* ~ *síd* (*sid*) ~ *sét* ~ *sít* (*sit*) ~ *ség* ~ *síg* alakokkal találkozhatunk, a 19. századi források pedig még *sé* változatot is említenek (pl. KRESZNERICS 1831–1832). Az ómagyar kori forrásokat nézve a kép azonban egyszerűsödik: a szónak *t* végű és magánhangzóra végződő alakjai nincsenek.

2.2. Az *é* ~ *í* váltakozást mutató alakok. A szó egy 11. század végi oklevélben fordult elő először (1086: Tuhut *sedu*, DHA. 1: 250, Veszprém vm.), itt [*sédü* ~ *sédü*] olvasatot feltételezhetünk. A *séd* ~ *síd* váltakozásra SZABÓ T. ATTILA figyelt fel elsőként (1936, 1939). A Kolozs vármegyei *Aszójó-séd* név elemzése során – mely a szó legrégebbi *í*-ző változata – arra a következtetésre jutott, hogy ennek az alaknak a keletkezése egyrészt az adatok, másrészt az *í*-zés történetének alapján a 12–13. századra tehető (1939: 51). A legkorábbi, zárt magánhangzót tartalmazó alak – a mai források ismeretében is – ez a név (1228/1378: Osoio *syd*, Gy. 3: 373). Ezen a néven kívül a 13. századból még 2 *sid* adatunk van (1274: *Hydegysyd*, Sopron vm., Cs. 3: 610; 1294/1367: *Syd*, Veszprém vm., OklSz.). A 70 ómagyar kori adat közül pedig mindössze 13-ban van *í*. A következő változási sort feltételezhetjük az adatok tanúsága alapján: *sédü* > *séd* > *síd* (l. még SZABÓ T. 1939: 51). Ugyanazon helyek névváltozatai is jól illusztrálják a jelenséget, 1261: *Melsed* (ÁÚO. 8: 10) > 1325: *Mylsid* (FNESz. *Alsóoroszfalu*); 1285: *Nyirsed* (Cs. 1: 561) > 1411: *Nyrsyd* (Cs. 1: 561). A *séd* és a *síd* a legtöbb név esetében akár több évszázadon keresztül is váltakozást mutat, mint például a Sopron megyei *Hidegség* (Cs. 3: 610) vagy a Szilágy megyei *Nyirsid* (Cs. 1: 561, SZABÓ T. 1936: 47) települések adatsorában.

A kisszámú *i*-ző alak területi eloszlását vizsgálva azt láthatjuk, hogy azok egy része a nyugati (Sopron vm., Veszprém vm., Baranya vm.), másik részük a keleti (Szolnok-Doboka vm., Szilágy vm., Kolozs vm.) megyékben jelenik meg, nem koncentrálnak egyetlen területre. Ezekon kívül egy-egy Gömör és Csongrád vármegyei adat is van. Mindez egybevéggé azzal – a nyelvjárástörténeti szakirodalomban BENKŐ LORÁND óta hagyományozódó – megállapítással is, hogy az *i*-zés a nyelvterület középső részén nem terjedt el, góca a keleti (nyírségi-szamosháti) és a nyugat-dunántúli régiókban volt (1957: 75). Egy korai ómagyar kori helynévi adabázisra támaszkodó jelenkori vizsgálat viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy több okból is óvatosan kell bánnunk az *i* ~ *é* szembenállás kialakulására vonatkozó következtetések levonásával (BÁBA 2020). Például korántsem tekinthető minden kétséget kizáróan bizonyosnak a fenti két gócpont feltételezése: egyrészt a nyírségi-szamosháti területen csak a 14. század második felétől találunk ilyen kettősséget mutató példákat (míg a nyugat-dunántúli régióban már a 13. századtól), másrészt a 14. században a nyelvterület északi és déli részein is bőséggel idézhetünk példákat a jelenségre (BÁBA 2020: 68).

2.3. A *d* ~ *t* váltakozást mutató alakok. Az ómagyar korban *t* végű alakok egyáltalán nincsenek, egyetlen bizonytalan adatot nem számítva, melyet egy másolati példányban fennmaradt oklevél tartalmaz, másrészt az oklevél 1522–26-os keletkezésű, ami már a vizsgált korszak határa (l. HOLLER 2009-es tanulmányait az *Idegsyt* helynévről). A *t* végű formák csak a 19. századtól jelentkeznek (l. Tsz.; ÚMTsz.; PAPP 1954: 170; PESTI 1987).

2.4. A *g*-re végződő alakok. Az ómagyar korban mindössze 3 helynévi adatban fordul elő szó végén *g*, mindhárom – feltételezhetően pataknévből metonimikusan alakult – településnév: 1306: *Hydegsy*, Sopron m. (Cs. 3: 610); 1370: *Nyrsegy*, Szilágy m. (FNESz. *Nyírsid*); 1427: *Hydegseeg*, Vas m. (Cs. 2: 756). Közös a három gazdagon adathozható névben, hogy mindegyiknek vannak *d*-re végződő alakjai is, melyek megelőzik a *d*-re végződőket vagy – a *Nyírsid* esetében – egyidősek azokkal: 1274: *Hydegsyd*, 1281: *Hydegse*d, Sopron m. (Cs. 3: 610); 1385: *Nyirsed*, Szilágy m. (Cs. 1: 561); 1291: *Hydegse*d, Vas m. (Cs. 2: 756). A Sopron megyei település neve később *Hidegség*, a Szilágy megyeié *Nyírsid*, míg a Vas megyeié *Hidegkút* formában rögzült. A szó két ómagyar kori köznévi említése közül az egyik *g* végű: fons : *seg*, fonticulus : kis *seg* (Gl. *séd*).

A *g* ~ *d* váltakozás hangtörténeti alapon nemigen magyarázható. Ezekben a nevekben a TESz. és az EWUng a *ség* 'domb', esetleg a *-ség* képző analógiás hatását feltételezi. A *-ség* képző hatása tulajdonképpen elvethető, mivel ez a helynevek közül csak tájnevekben jelenik meg (*Szilágyság*, *Nyírség*, *Mezőség*, *Órség* stb.), másrészt inkább a középmagyar kortól mutat nagyfokú termékenységet (vö. BÉNYEI 2012: 118–119). Éppen ezért megkérdőjelezhető a TESz.-nek az a megállapítása is, hogy a Sopron megyei 1306-os *Hydegsy* adat esetleg *-ség* képzős alakulat lenne, ugyanígy a *ség* címszó alatt való adatközlése is kétséges a névnek. A név nagyszámú és korai *d* végű adatai, továbbá 1539-ből adatolt német *Khalltenprunn* 'hideg kút' neve (vö. FNESz. *Hidegség*) is a vízrajzi köznévvél való összetartozását erősíti. A *ség* 'domb' szó hatása ezekre a nevekre azonban nem zárható ki, mivel régi, korai forrásokban megjelenő szavunk, mely helynévalkotó funkcióval is bírt (a szó történeti előfordulásairól l. LŐRINCZE 1950: 53; RESZEGI 2011: 93). Közszoói adatunk nincsen rá, csak helynevekből ismerjük, periferikus jellegű szó volt, mely korán, esetleg már az ómagyar korban elavulhatott. Helynevek alkotóelemeként sem volt túlzottan gyakori, ráadásul jelző + *ség* szerkezetből alakult településnév történeti helynévszótárainkban (OkI Sz.; KMHSz.; FNESz.) nem is szerepel, ami persze az elvi lehetőségét nem zárja ki

egy ilyen névnek. Mindenesetre nagyobb számban nem lehetnek ilyen településnevek, így analógiás hatást feltételezni is talán túlzás volna. Inkább azzal számolhatunk, hogy a két, egyaránt nem túl gyakori, nem általános használatú, inkább csak regionális elterjedtséget mutató szó keveredett egymással. Akár csak a lejegyzés során.

A *ség* az ómagyar korban megvolt azokban a megyékben (Győr, Moson, Veszprém, Somogy, Baranya; Erdélyi Fehér, Bodrog; l. RESZEGI 2011: 93), ahol a *séd* 3 ómagyar kori *ség* változata megjelent, azaz a (Nyugat-)Dunántúlon és Erdélyben, tehát feltételezhetjük, hogy ezeken a területeken mindkét szó ismert volt. PESTI JÁNOS mai dél-dunántúli helynévanyagon végzett vizsgálata is hasonló egybeesést állapított meg (1987).

A *ség* 'domb'szónak viszont nincs *síg* 'domb' variánsa (l. OklSz.; KMHSz.), illet csak a *séd* ~ *síd* lexéma alakvariánsai között láthatunk.

Ezen a ponton érdemes kitérőt tenni HOLLER LÁSZLÓ két 2009-es cikkére, melyben azt a véleményét fejt ki, hogy a *seg* önálló szóként is létezhetett 'forrás', illetve másodlagosan 'patak' jelentésben, és nem a *séd* szóból alakult „népetimológiával”, ahogyan azt a nyelvészek több generációja is vélte (2009). Érvelése elsősorban az ország különböző területein meglévő *Hidegség* helyneveken alapul. Ám okfejtése – véleményem szerint – kérdéseket vet fel a következő okok miatt. Nem veszi figyelembe az egyes nevek szótörténeti tanulságait és kronológiáját, melyekből világosan látszik, hogy a *seg* (*ség*) ~ *séd* ugyanazon denotátumok jelölésében (és nemcsak a *Hidegség*-féle nevekben) mindig felváltva jelenik meg, és időben a *séd* megelőzi a *g* végű változatokat. A *seg* (*ség*) – a Besztercei szójegyzékben való előfordulásától eltekintve – önmagában, azaz *séd*-változat nélkül 'forrás, patak' jelentésben nem jelentkezik. Mindez igenis inkább a *ség*-nek a *séd*-re való valamiféle hatását valószínűsíti, semmint a *ség*-nek önállóan meglévő 'vízfolyás' jelentését. A régebbi „népetimológia” terminus használata valóban nem teljesen pontos a jelenség leírására, mivel a *séd* nem avult el mindegyik területen közszóként, ahol a *séd* > *ség* változás végbement, tehát nem feltétlenül a szó értelmesítése lehetett a változás oka. Az az érv is bizonytalan, hogy mivel több egymástól távol eső helyen ment végbe azonos módon a a *séd* > *ség* változás, ez teszi erősen kétségessé a népetimológiás változást, ugyanis a *ség* mint domborzati név és mint képző is elterjedt volt a kérdéses területeken, tehát a folyamat bárhol lejátszódhatott. HOLLER elsősorban a *Hidegség*-féle nevekre alapozva érvel, de általában a *séd* és *ség* földrajzi közneveket tartalmazó helynevekre nem terjesztette ki a vizsgálatát, így nem láthatja elég pontosan a szavaknak a helynévalkotásban játszott szerepét.

2.5. Az ómagyar kori alakvariánsok elemzése azt mutatja, hogy a kiinduló alak a *sédü* forma lehetett, majd a tövéghangzó eltűnésével a *séd* forma vált általánossá. A 13. századra tehető a *síd* változat keletkezése a Dunántúlon és a nyelvterület keleti részén, mely azonban továbbra is váltakozást mutat a *séd* formával, és nem válik egyeduralkodóvá. Csak kis számú esetben, a 14. század elejétől jelentkezik a *ség* ~ *síg* változat. Ez a variáns nem hangtani változással magyarázható, hanem talán a *ség* 'domb' lexéma hatásával? A *séd* és a *ség* egyaránt nyelvjárási szavak, de földrajzi elterjedésük megengedi ezt a feltételezést.

3. A szó ómagyar kori köznévi és helynévi előfordulása

A *séd* az ómagyar kori oklevelekben leggyakrabban helynévként vagy annak részeként jelenik meg, a helynévalkotásban játszott szerepe produktívnak mondható. Nemcsak vízfolyásra vonatkozó adatai vannak, hanem másodlagosan (metonimikus névátvitellel)

települések (pl. 1261: *Quendam fluuium Melsed uocatum*, ÁÚO. 8: 10 → 1325: *Mylsid*, FNESz. *Mélysed* mint település) és különböző természeti objektumok (pl. völgy, 1304: *Ad vallem Kutseed dictam*, OklSz.) nevévé is vált. Minden lehetséges helynévszerkezetben előfordul: önmagában, elő- és utótagként is. Önmagában víz és település nevéként találkozunk a szóval: *Séd* víznév (1294/1367: *Venit ad Ryuum qui vocatur Syd*, OklSz.); *Sédi* településnév (+1015/+158//403/PR.: *Sedy*, Gy. 1: 248, 344). Előtagként fordul elő a *Sédfeje* ~ *Séd-fő* (+1015/+158//403/PR.: ab Austro *Sedfey*, Gy. 1: 318; 1341: ad *Sedfeu*, Gy. 1: 891) és a *Séd-tő* (1295/1423: *Sedthwy*, Gy. 2: 208) nevekben. Leggyakoribb azonban jelzős szerkezetű helynevek alaptagjaként: például *Koszorú-séd* (1347: *In loco kuzurused vocato*, OklSz.), néhány esetben birtokos személyraggal is ellátva, például *Mitár séde* (+1015/+158//403/PR.: ad *Mitar sede*, KMHSz.). Továbbá *séd* alaptagú víznevek néhány esetben kiegészültek újabb földrajzi köznévi taggal: például *Méh-séd pataka* (1256/1284//1572: *Mehsedpothoka*, Gy. 1: 570), *Koszorú-séd-fő* (1347: *kuzurusedfey*, OklSz.).

Egyértelműen köznévként az ómagyar korban csak a Besztercei szójegyzékben (1395 k.: *fontis : seg*, *fonticulus : kis seg*, Gl.) és a Budapesti glosszákbán (1456 k.: *desiderat cervus ad fontes aquarum viz sidre*, Gl.) azonosítható.

4. A szó jelentése

4.1. A földrajzi köznevek jelentésének a meghatározása több problémát is felvet, ráadásul az ómagyar kori anyagban jóval többet, mint a mai névanyagban. A *séd* jelentésének a meghatározása elsőre nem tűnik nehéz feladatnak: egy vízrajzi köznévvvel van dolgunk. A szónak azonban több jelentése is regisztrálható az ómagyar korban, ezért az ezek közötti szemantikai és kronológiai kapcsolatot is meg kell vizsgálni. Mivel mindig is csak nyelvjárási szóként élt, és az adott területeken más vízrajzi nevekkel is számolhatunk, tisztázásra szorul, hogy a *séd* milyen viszonyban állhatott egyéb 'vízfolyás' jelentésű szavakkal, más-e a *séd* jelentésköre mint a *patak* vagy az *ér* stb. szavaké. Összefügghet-e a jelentése azzal a földrajzi környezettel, ahol a szó elterjedt? Vagy megfigyelhető-e területi jelentésdifferenciáció? A *séd* jelentésének a meghatározását poliszém és szinonim viszonyainak a tükrében igyekszem elvégezni, a területiség és a földrajzi környezet szempontjainak a figyelembevételével.

A földrajzi köznevek korai jelentésének a feltárásában a következő fogódzóink vannak: 1. az oklevelekben a helynév mellett megjelenő latin földrajzi köznevek; 2. szójegyzékek, szótárak értelmezései; 3. a jelzőként előtte álló szó szemantikai jegyei; 4. az egész szövező vizsgálata; 5. a szó előfordulásának a földrajzi környezete; 6. mai nyelvjárási adatok (vö. BABA 2016: 95–107).

4.2. Az oklevelekben a helynév mellett megjelenő latin földrajzi köznevek támpontot adhatnak a szó jelentésének a meghatározásában. E szempont felhasználhatóságának a problémáit BABA BARBARA összefoglalóan tárgyalta a földrajzi köznevekről szóló könyvében (2016: 96–98). A szórványhelynevek egy jelentős része mellett nem áll latin fajtajelölő szó. Vannak olyan latin fajtajelölő kifejezések, melyek csak általánosan utalnak az objektum fajtájára, mint például a *locus* 'hely' (pl. 1270: „ad unum locum *Egressed* vocatum”, OklSz.), ezek sem használhatók az elemzés során. Ha a *séd* jelentésére vagyunk kíváncsiak, akkor pedig csak azokat a helynévi adatokat vehetjük figyelembe, amelyekben a *séd* víznévként vagy annak alkotóelemeként áll (a többi esetben a vízrajzi köznévv jelenléte a helynévben névátvitellel magyarázható). A 60 ómagyar kori adat közül 25 olyan víznév

található, amely latin földrajzi köznévvvel szerepel egy szerkezetben. A következő szavak fordulnak elő a vizsgált nevekben: leggyakrabban, összesen 18 névben a *fluvius* 'folyó, patak, ér', *rivus* 'patak' vagy a *rivulus* 'patakocska'; tehát vízfolyásra (inkább kisebbre) vonatkozó szavak. Három név mellett a *fons* 'forrás' és a *fonticulus* 'kis forrás' latin fajtajelölő áll: 1. a szó legkorábbi, 11. századi adata, a hely a Bakonyban lokalizálható (1086: a quo trahitur ad fontem, qui nominatur *Tuhut sedu*, DHA. 1: 251), 2. egy Gömör megyei forrás neve (1347/1356: Iungit vnum fonticulum wlgo *Seed* nuncupatum, AO. 5: 28), 3. továbbá egy nem lokalizálható hely (1420: Pro loco fontis qui *Seed* appellari deberet, OklSz.). A szó mindössze két ómagyar kori köznévi előfordulásához – a Besztercei szójegyzékben (1395 k.: *fons* : *seg*, *fonticulus* : *kis seg*, Gl.) és a Budapesti glosszáokban (1456 k.: ad fontes aquarum *viz sidre*, Gl.) – szintén 'forrás' jelentés kapcsolódik. Egy-egy név mellett a *piscina* 'halastó, halászóhely' (1355: Quator piscinarum Kathaere *Weressed* Huzywtow et Chychow vocatarum, OklSz.) és a *ripa* '(folyó)part' (1224/291/389: iuxta ripam *Sedum*, Gy. 1: 715) latin köznévi áll, az utóbbi esetben szintén 'vízfolyás' jelentésre gondolhatunk.

4.3. Lexikográfiai munkák közül először 14–15. századi szójegyzékes emlékekben jelentkezett a szó, méghozzá 'forrás' jelentéssel (Gl.). A 19. században különböző – értelmező, nyelvtörténeti, nyelvjárási – szótártípusokban is megtaláljuk. KRESZNERICS szótárának az értelmezésében a *sé* 'rivus, patak', míg az általa kicsinyítő képzős alakként felfogott *séd* 'rivulus, patakocska' (1831–1832); a Tsz.-ban 'apró csermely, patakocska', a CzF.-ban 'hegyi kis patak, különösen melyeknek csak záporosó után van vize' (Veszprém és Zala megyében), BALLAGI szerint is 'hegyi kis patak, csermely' (Ball.), a NySz.-ban 'rivulus, fluentum', a MTsz.-ban 'patakocska, csermely', az OklSz.-ban – a NySz.-ból átvéve a jelentésmeghatározást – szintén 'rivulus, fluentum'. A 19. századi szótárak tehát csak 'vízfolyás' jelentésben ismerik a szót: ez az élőnyelvi, nyelvjárási adatok alapján valóban igazolható is; két történeti szótárunk pedig – bár adataik között szerepel *Séd* nevű forrás – szintén csak vízfolyásként értelmezi. A TESz. és az EWUng. 'forrás' és 'patak' jelentését egyaránt megadja, a FNESz. szerint 'patakocska, csermelyecske', az ÜMTsz.-ban 'kis patak, ér'.

Az értelmezésekben közösnek tekinthető, hogy mérete szerint kisebb (többnyire a pataknál kisebb) vízfolyást értenek alatta, a CzF. és a Ball. pedig azt a specifikumát is kiemeli, hogy hegyi (esetleg csak időszakos vízű) patak.

4.4. Jelzőként a vizsgált földrajzi köznévi előtt álló melléknév vagy főnév szemantikai tartalmából is lehetséges következtetni az alaptag jelentéstartalmára, mivel azok nemcsak az adott vizet jellemezhetik, hanem magának a jelzett szónak a tartalmát is megvilágíthatják. A *séd* előtt a következő jelzők fordulnak elő az ómagyar korban: a mederformára és ezzel együtt a vízbőségre utal a *mély* (1261: *Melsed*, Szolnok-Doboka vm., ÁÚO. 8: 10); a víz hőfokára, az előbbi sajátossággal is összefüggésben a *hideg* (1274: *Hydegysyd*, Sopron vm., Cs. 3: 610; l. még Vas vm., Gömör vm.); a méretére a *nagy* (1294: *Nogsed*, Veszprém vm., OklSz.); a színére a *veres* (1355: *Weressed*, OklSz.); az alakjára a *koszorú* (1347: *kuzurused*, Szabolcs vm., OklSz.); az ízére a *sós* (1177/1202–3/1337: *Sossed*, Erdélyi Fehér vm., Gy. 2: 131). A vízfolyás medre lehet köves, erre utalhat a *kovás* (*kova* 'tűz csiholására alkalmas kemény kvarckő') vagy a *kovacs* ('a kőzetek természetes szétzúzódása folytán létrejött, a folyóvíz sodrásától sima felületűvé csiszolódott kődarabka') jelző (+1015/+1158//XV.: *Kouas sede*, Baranya vm., Gy. 1: 330). Az *aszó* a száraz időben elapadó vízfolyásokat jelöli (1228/1378: *Osoio syd*, Kolozs vm., Gy. 3: 373).

A víz partján, környezetében élő növényekkel és állatokkal is jellemezhető a víz: például *tövis* ([?1272–1290>1371 u.]: *Tyuissed*, Krassó vm., Gy. 3: 497), *egres* (1270: *Egressed*, Sáros vm., HO. 8: 131), *nyír* (1385: *Nyirsed*, Szilágy vm., Cs. 1: 561), *méh* (1256/1284//1572: *Mehsedpothoka*, Bihar vm., Gy. 1: 570). A *hideg* jelző az, amely három különböző denotátum nevében és három különböző megyében is előfordul (Sopron vm., Vas vm., Gömör vm.). De a korszak határain túl még több területen találkozunk a *Hidegséd* névvel: a Küküllő völgyében (IMREH 1942: 411), Nyárádmentén (BENKŐ 1947: 16), illetve Gyimesbükk határában, a Tatrosba folyó patakot is így nevezik (HKFT.). Megállapíthatjuk, hogy ezek a jelzők megkülönböztető jegyként a jelentés meghatározása során mégsem használhatók, mivel ugyanezek a jelzők más vízrajzi köznevek mellett is előfordulhatnak, viszont speciálisan csak a *séd*-re vonatkozó jelzőt nem találhatunk.

4.5. A szó jelentésének a meghatározásában a jelzőkre nem, a latin fajtajelölő szavakra pedig csak a nevek kisebb része esetében és csak kellő óvatossággal támaszkodhattunk. Eredményre vezethet az egész szόμεző vizsgálata: a *séd* poliszém és szinonim kapcsolatainak a feltérképezése (vö. BÁBA 2016: 94–105).

4.5.1. A *séd* 'vízfolyás', 'forrás', sőt 'halászhely' jelentésben is kimutatható az ómagyar korból. 'Halászhely'-ként csupán egyetlen történeti forrás említi (1355: Quator piscinarum Kathaere *Weressed* Huzywtow et Chychow vocatarum, OklSz.), és későbbi nyelvjárási adatokban sem látjuk nyomát ennek a jelentésnek, ezért ez inkább alkalmi vagy véletlenszerű előfordulásnak tűnik, semmint a szó többé-kevésbé állandó jelentésének. Mint 'forrás' a már idézett szójegyzékes adatokon kívül 3 ómagyar kori víznévben jelenik meg.¹ Ezekon kívül – közvetve – két településnév esetében a név alapjául szolgáló víznévben feltételezhetjük a *séd* 'forrás' jelentését: a Vas megyei *Hidegséd* települést ugyanis említik *Hidegkút*-ként is (1346: *Hideghkwt*, Cs. 2: 756), míg a Sopron megyei *Hidegség* településnév német megfelelője *Kaltenbrunn* (1539: *Khalltenprunn*, FNESz.).

Természetesen más vízfolyást jelölő közneveknél is előfordul poliszémia, tanulságos lehet ezeket az eseteket is megnézni. A korai ómagyar kori 'vízfolyás' jelentésű köznevekről az egész magyar nyelvterületre vonatkozóan összefoglalóan többek között KÁLMÁN BÉLA (1967), majd GYÖRFFY ERZSÉBET (2011) írtak. GYÖRFFY ERZSÉBET tizenkét ómagyar kori vízrajzi köznevet említi a folyóvíznevekről írt monográfiájában (*patak, ér, víz, sár, ág, fok, sevnice, maláka, aszó, jó, séd, ügy*), ebben a többjelentésűek között a következő jelentésbeli viszonyokat láthatjuk: 1. egy általánosabb (tágabb) és egy speciálisabb (szűkebb) jelentésben él a szó (pl. *ér* 'kis folyóvíz', 'nagyobb folyó vize táplálta vízfolyás'; *ág* 'patak, vízfolyás', 'folyó ága'); 2. a vízfolyást jelölő szó az azzal érintkező területet is jelöli, ilyenkor az utóbbi nem folyóvíz, vagy nem is tartozik a vízrajzi köznevek körébe (pl. *sár* 'sáros folyóvíz', 'mocsár, vizenyős terület') (2011: 85–105). Arra viszont nem találunk ómagyar kori példát a *séd*-en kívül, hogy 'vízfolyás' és 'vízfolyás része' értelmű is legyen egy lexéma, ez általában szintagmatikus kapcsolattal fejeződik ki (pl. *Séd-fő, Séd feje, Séd-tő*). Mai példa viszont van: például a *csorgó* mint '(hegyi) forrás' és 'kis vízfolyás' (FKnT.), ebben az esetben természetesen azt is fontos tisztázni, hogy azonos területen él-e a szó két jelentése vagy nem.

¹ 1086: a quo trahitur ad fontem, qui nominatur *Tuhut sedu* (Veszprém vm., DHA. 1: 251); 1347/1356: Iungit vnum fonticulum wlgó *Seed* nuncupatum (Gömör vm., AO. 5: 28); 1420: Pro loco fontis qui *Seed* appellari deberet (OklSz.).

A mai névgyűjtésekben nem dokumentálható a szó 'forrás' jelentésben. A FKnT. is csak 'kis vízfolyás' jelentését adja meg a *séd*-nek. VÖRÖS OTTÓ is ugyanezt a megállapítást fogalmazta meg Vas megye vízrajzi közneveinek a vizsgálatáról szóló tanulmányában (1999: 46). PESTI JÁNOS ugyan közöl 3 nevet Baranya megyéből és Veszprém megyéből, melyben szerinte a szó forrást jelöl, de a példái közül csak egy állja meg a helyét, a másik kettőben 'vízfolyás' jelentés állapítható meg (1987: 53). A Baranya megyei Bakonyán egy forrás neve *Kudvögyi-kut* : *Síd* : *Séd* (BMFN. 128/41), tehát itt a *séd* 'forrás' jelentésű; viszont ugyanitt magának a vízfolyásnak a neve is *Síd* : *Séd*, melyet az előbbi forrás táplál (BMFN. 128/52), tehát a példa értelmezhető úgy is, hogy tulajdonképpen a vízfolyás egésze az, a forrását is beleértve, amely ezt a nevet viseli.

HOLLER a régi és mai adatok alapján a szó igen kis számú esetben dokumentálható 'forrás' jelentéséből arra következtet, hogy az legfeljebb másodlagos, áttétellel keletkezett jelentés lehet, és ezek az előfordulások inkább tekinthetők kivételnek, mint „az egykori jelentéstartomány aktív szegmensét reprezentáló adatoknak” (2009: 29). PESTI nyelvjárási adatokkal és névmegfelelésekkel indokolja azt a véleményét, hogy talán csak egyszerűen 'víz' jelentéssel bírhatott a szó, melyből a 'forrás' és 'vízfolyás' jelentés kialakult, és a kettő közül a 'forrás' lehetett a régebbi (1987: 53). Az adatok és fenti elemzés azt a következtetést engedik meg, hogy a 'vízfolyás' jelentés lehetett az eredeti és elsődleges, melyből létrejöhetett érintkezésen alapuló névátvitel útján a vízfolyásnak csak a kezdetét, forrását jelölő jelentés, de ez inkább csak alkalmi jelentés, mely kivételes, ritka használatú lehetett, és nem is öröklődött tovább.

A fenti elemzésben a poliszémiát nem egyetlen térben és időben értelmeztem. Azonban tényleges, valódi poliszémiáról csak egy adott területen, egy meghatározott nyelvhasználati közegben beszélhetünk. BÁBA BARBARA a jelenkori földrajziköznév-állomány vizsgálata alapján azt állapította meg, hogy a valódi poliszém viszonyok a földrajzi köznevekre nem jellemzők olyan mértékben, mint az általános szókincs körében; illetve az esetek többségében csak területi elkülönültségben megjelenő jelentésmegoszlásról beszélhetünk (2016: 100–102). Tehát azonos térben és időben (egy-egy szűkebb nyelvhasználati közösség nyelvében) – a szókincs egészéhez képest – ritkábban fedezhető föl poliszémia a földrajzi nevek körében. A *séd* esetében a ómagyar korra vonatkozóan nem állapítható meg, hogy lehetett-e szó valódi poliszém viszonyról, ugyanis ehhez egyrészt kevés az adatunk, másrészt a köznévi előfordulások területhez kötése eleve problematikus (azt sem tudhatjuk, hogy kinek a nyelvjárását tükrözi, a lejegyzőét vagy az adott területét), és a három 'forrás' jelentésű adat közül is csak kettő lokalizálható. Az ómagyar korra feltételezett jelentésmegoszlást a jelenkori adatok fényében sem lehet megtámogatni.

4.5.2. A szinonimitás – a poliszémiához hasonlóan – szintén csak egy adott nyelvváltozatban belül értelmezhető, a vizsgálat során tehát nem hagyható figyelmen kívül a területiség szempontja. Ha az azonos jelentés csak a nyelvtérület nagyobb részét figyelembe véve értelmezhető, akkor nem beszélhetünk szinonimitásról, a területileg elkülönülő azonos jelentésű szavakra a tautonima és a heteronima fogalmakat használja a szakirodalom (HEGEDŰS 2001, 2008; BÁBA 2016: 104). Ennek fényében azt érdemes megvizsgálni, hogy egy adott területen, ahol a *séd* is él, vannak-e egyéb, vízfolyást jelölő köznevek, és ezek egymással milyen viszonyban állnak.

A szavak felcserélhetőségére (vagyis a szinonim viszonyokra) közvetlen tanúsággként az ugyanarra a denotátumra vonatkozó helynevek szolgálhatnak – legalábbis bizonyos

korlátok között –, feltételezhetjük ugyanis, hogy az azonos denotátumra vonatkozó nevek fajtajelölő funkciójú köznévi részei önmagukban, köznévként is szinonim viszonyban állnak egymással. Az ómagyar korban a vizsgálatnak erősen határt szab az, hogy igen kevés denotátumnak ismeretes egyazon időből több neve. Az összegyűjtött adatok mindössze két példával szolgálnak: 1. a Küküllő mentén egy vízfolyás *Sós-séd* (1177/1202–3/1337: *Sossed*, Erdélyi Fehér vm., Asszonynépe, Gy. 2: 131) és *Sós-patak* (1290: *Sospathak*, Küküllő m., Pánád, Gy. 3: 558) néven is előfordul, és Gy. szerint a kettő ugyanaz a patak; 2. a Veszprém megyei Herend közelében eredő, Ősinél a Sárvízbe torkolló patak nevei *Veszprém vize* (1217: *Wespremyze*, OklSz. víz), *Sár* (1234: *Sar*, PRT. 1: 250, 738) és *Séd* (1749 e.: *Séd*, FNESz.). Ezek alapján azt láthatjuk, hogy Erdélyi Fehér vármegyében a *patak*, Veszprém vármegyében esetleg a *víz* és a *sár* volna ekvivalens a *séd*-del. Bár a Veszprémen átfolyó vízfolyás nevéként a *Séd* csak a 18. századtól jelenik meg a forrásokban, a megyében több helyről már a 11. századtól adatható a szó más vízfolyások elnevezéseként. A későbbi, gazdag anyaggal szolgáló névgyűjtések adatainak az elemzése tanulságokkal szolgálhat a módszer használhatóságát illetően, ezek közül egy példát emelek ki, az imént említett veszprémi *Séd*-ét. Az 1850-es években készült kataszteri térképen *Nagy-víz*, az 1920–30-as évekből valón *Séd*, a jelenkori gyűjtésben *Nagy-víz* és *Séd* (VeMFN. 4: 36/278); míg a vízfolyásnak csak az egyik szakasza, a Benedek-hegy alatti viseli a *Sár-víz* : *Sár-víz-patak* neveket (VeMFN. 4: 36/278). Herendtől Ősiig (a forrásától a torkolatáig), ezt a rövid veszprémi szakaszt nem számítva máshol nem jelenik meg a *sár* a megnevezésekben. Az viszont jól látható a felsorolásból, hogy a *víz*, a *sár* és a *séd* hosszú időn át egymás ekvivalenseként használatosak, ezekhez csatlakozik a kataszteri térképeken és a megyei gyűjtésben a *folyó*: Veszprémben *fojó* (VeMFN. 4: 36/278), Gyulafirátóton és Hajmáskéren *Séd-foló* (VeMFN. 4: 25/ 663, 26/119). Az újabb kori példák óvatosságra intenek a szavak szinonim kapcsolatainak a megállapításában, ugyanis a *Sár* szakasznev példája rávilágít arra, hogy a név fajtajelölő funkciójú tagjára is igaz lehet az, ami a jelzőkre, mégpedig hogy más-más szemantikai jegy kerülhet előtérbe a névadáskor (a *sár*-ban feltehetőleg a 'sáros folyóvíz' jegy emelkedik ki, mely a vízfolyás adott szakaszára jellemző), de köznévként nem feltétlenül tekinthető a *sár* és a *séd* szinonimának.

Van egy másik lehetőség is a szinonimitás vizsgálatára. Előfordul az a névalkotási mód, amikor meglévő helynevet megtoldanak egy földrajzi köznévvvel, melynek során a név denotatív jelentése nem változik meg, csak a név szerkezete. Ezt látjuk a **Méh-séd* > *Méh-séd pataka* (1256/1284//1572: *Mehsedpothoka*, Gy. 1: 570), **Levasi-séd* > *Levasi Séd-patak* (1327: *Sedpataklewasy*, Gy. 4: 261, 266) ómagyar kori nevek esetében. A feltételezett kiinduló névben már eleve van egy földrajzi köznév (itt a *séd*), mely utal arra, hogy az vízfolyás neve, ennek ellenére kapcsolódott hozzá egy újabb 'vízfolyás' jelentésű tag. Ezt a folyamatot a szakirodalom a köznévi jelentésének az elhomályosulásával szokta magyarázni, ez idézheti elő az újabb taggal való pontosabb azonosítás igényét (vö. GYÖRFY 2011: 128). A fent említett két név közül az első Bihar, a második Nógrád megyei. Az ómagyar korból nem hozható más helynévi példa a szóra egyik területen sem, és a *séd* köznévként sem él; tehát jól indokolható a 13. században már nagy területen elterjedt *patak* lexémával való kiegészülése ezeknek a neveknek. A példák egyúttal azt is megmutatják, hogy a *séd* és a *patak* lexéma, bár időbeli eltolódással, de alkalmazható volt ugyanazon vízfolyások megnevezésére.

Némiképpen eltér ettől a Kolozs megyei **Aszó-jó* > *Aszó-jó-séd* esete (1228/1378: *Osoio syd*, Gy. 3: 373): itt ugyanis a *jó* szó vízrajzi köznévi értelemben való elavulása válthatta ki a kiegészülést, és a területen a *séd* ekkor még feltehetőleg eleven jelentésű lehetett. A szomszédos megyékben (Szilágyban, Szolnok-Dobokában) valóban találunk is más, a *séd* lexemával létrejött neveket a korban.

Számos példa hozható kataszteri térképek és megyei gyűjtések anyagai alapján is a jelenségre, gyakran névpárokban is: 1869–1887: *Hideg-ség-patak* (Gyimesbükk, HKFT.); *Sid* : *Sid-patak* (Cserkút, BMFN. 133/167); *Síd vize* (Máriagyüd, BMFN. 265/27); *Séd-patak* (Balatonföldvár, SMFN. 37/31); *Séd* : *Séd-foló* (Gyulafirátót, VeMFN. 4: 25/ 663); *Séd-fojó* : *Sédvize* : *Séd* (VeMFN. 4: 26/119, Hajmáskér).

4.5.3. Adott földrajzi köznévi használatát és terjedését a jelentésmezőn belüli helye is jelentősen befolyásolhatja. Érdemes lehet megvizsgálni, hogy egy olyan területen, ahol a *séd* is él, és amelynek ismerjük a korai helynévanyagát, milyen más, vízfolyást jelölő köznévek jelennek meg, és ezek egymással milyen jelentésbeli viszonyban állnak. Az adott korban az adott területen élő beszélőknek a környezetről alkotott képét ezek hogyan tükrözik, miről vallanak, hogyan osztályozzák, kategorizálják a beszélők a környezet elemeit (itt a vízfolyásokat), és ezen kívül milyen más tényezőktől függhet ezeknek a szavaknak az elterjedése. Baranya megyét választottam példaként, forrásul Gy. 1., illetve a HT. 1. szolgált. A megye korai ómagyar kori helynévanyagában hét 'vízfolyás' jelentésű köznévi jelenik meg: *ág*, *ér*, *fok*, *maláka*, *patak*, *séd*, *víz*. Ezek közül a *maláka*-ra van a legtöbb adat (7), ezek egy-egy jól körülhatárolható területen jelennek meg, a megye déli és nyugati részén koncentrálnak, a Dráva folyása mentén. A szót szerb-horvát vagy szlovén átvételnek tartják (TESz.), tehát érthető, hogy az ezt tartalmazó nevek a szláv–magyar érintkező területeken jelennek meg. Speciális jelentése is van a szónak, 'a mocsaras, sáros jelleg' tartalom, továbbá nemcsak vízfolyás, hanem ilyen tulajdonsággal bíró állóvíz jelölésére is használatos (erre további négy példa van a megye ugyan ezen területéről). Három *ér* adat, melynek általánosabb 'kis folyóvíz', és speciálisabb 'nagyobb folyó vize táplálta vízfolyás' jelentése is van, azon a területen jelenik meg, ahol a *maláka* is (a megye nyugati részén). A *patak*, *fok*, *víz* szavakra csak mutatóban van adat (2-1-1), ezek további következtetések levonására nem alkalmasak. A *séd* két névben a Duna egy-egy mellékvízére vonatkozik, ezek a megye keleti–északkeleti részén található (Mitár *séde*, *Sédi*); továbbá két településnév (*Kovásséde*, *Sédfő*) és két mikrotoponima (*Séd-feje*, *Séd-fő*) ezen mellékvizek, illetve a szintén a Dunába folyó Karasó mentén vannak. Végül a speciális jelentésű *ág* 'folyó ága' szó nem koncentráldik egyetlen területre sem. Ilyen kis számú adatból messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, ami látható, hogy a szláv nyelvi hatástól korvessé érintett területen az ismeretlen eredetű (de nagy valószínűséggel az ősmagyar korra visszavezethető) *séd* a leggyakoribb, de mellette az ugyanazon jelentésben (is) használatos *ág* is jelen van, a *patak* viszont ebben az időben ezen a területen még nem vett részt aktívan a helynévalkotásban (vö. HOFFMANN 2003). Több terület és több adat bevonásával a jelentésmező-vizsgálatból árnyaltabb következtetések levonására nyílhatna lehetőség.

(Folytatjuk.)

ÉLŐNYELV

Kárpátaljai magyar iskolások nyelvjárási attitűdjének alakulása egy megismételt kérdőíves gyűjtés alapján*

1. Az elmúlt évtizedekben mind a magyarországi, mind a határon túli nyelvészeti kutatások kiemelt fontosságú kérdésköre volt az anyanyelvoktatás módszereinek megújítása (ANTALNÉ SZABÓ 2004; BEREGSZÁSZI 2004, 2012; CSERNICSKÓ 2008; KISS 2002; KOLLÁTH 2003; KONTRA 2003; PARAPATICS 2011, 2020; SÁNDOR 2007). Számos elméleti munka, s empirikus kutatáson alapuló tanulmány bizonyította, hogy a korábbi felcserélő módszer kevésbé hatékony a standard normáinak elsajátítása terén (BEREGSZÁSZI-MÁRKU 2003; CZIBERE 2004; FELDE 1992; KISS 1996; LAKATOS 2010), ugyanakkor „nyelvészeti, nyelvpedagógiai és nyelvi emberi jogi” ellenérvek sora áll szemben a nyelvi diszkriminációt erősítő anyanyelvoktatási modellel (BEREGSZÁSZI 2021; BEREGSZÁSZI-CSERNICSKÓ 2004; KONTRA 2010, 2019). A határon túli magyar közösségek esetében ez még inkább jelentőséggel bír, hiszen az iskolába kerülő gyerekek legtöbbször egy kontaktusjelenségekkel tarkított helyi nyelvjárást beszélnek. S ha a tanító negatívan, lekicsinylően nyilatkozik erről a változatról, nemcsak a standard elsajátítását nehezíti, de a magabiztos anyanyelvi öntudat kialakulását is. Egy széles körű ügynökvizsgálat adataiból az is kiderült, hogy az iskolai értékelésnél hátrányosabb helyzetben vannak azok a tanulók, akik nem a standard normái szerint kommunikálnak tanórán (JÁNK 2019). A nyelvmegtartás szempontjából ez egyáltalán nem kedvező.

A kárpátaljai nyelvi tervezés, oktatástervezés legnagyobb sikere az az anyanyelvoktatási reform, melynek eredményeként 2005-ben egy olyan magyar nyelv tanterv lépett érvénybe Kárpátalja magyar iskoláiban, mely a hozzáadó szemléletet szem előtt tartva alakította az anyanyelv oktatását az általános (5–9.) és a középiskolai (10–12.) osztályokban (BEREGSZÁSZI 2009; BEREGSZÁSZI – DUDICS LAKATOS 2019). A Kótyuk István vezette munkacsoport tagjai között nyelvészek, módszertani szakemberek, gyakorló pedagógusok voltak. A bevezetőben a következőket írták: „Az anyanyelv oktatásának fő célja annak elérése, hogy a tanuló birtokolja az anyanyelv eszközeit, annak változatait, stílusait és műfajait, szabadon és a kommunikációs célnak megfelelően tudja alkalmazni ezeket a beszédtevékenység minden szférájában, azaz elérje a kommunikatív kompetencia megfelelő szintjét” (KÓTYUK és mtsai 2005: 3). Bár az általános iskolai osztályokban továbbra is a grammatika oktatása maradt a központi téma, a tanterv kiemelten kezelte a helyi nyelvváltozatok jellemzőit. A 10–12. osztályban¹ viszont teljesen megújult a tananyag tartalma: funkcionális stilisztika, szociolingvisztika és retorika, ezek gyakorlati hasznosíthatósága került a középpontba. Ezzel az iskolákban lehetőség adódott arra, hogy a valós nyelv-

* A tanulmány a Domus szülőföldi ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Miután 2010-ben Ukrajna ismét visszatért a 11 osztályos középiskolai képzésre, ez a tanterv átdolgozásra került, s hozzá új tankönyvek is készültek (l. BEREGSZÁSZI 2016; BEREGSZÁSZI – DUDICS LAKATOS 2019).

használat jellemzőivel ismerkedve tudományosan megalapozott tényeket tudjanak meg a kisebbségi nyelvváltozat jellemzőiről, funkcióiról. Ez pedig nagyban hozzájárulhat a pozitív, kiegyenlítő-funkcióelkülönítő (KISS 1998) attitűd kialakításához.

Azzal is tisztában vagyunk azonban, hogy a tantervben előírt követelmények és a tananyagban lévő feladatok nem mindig elegendők ahhoz, hogy a teljes körű szemléletváltás bekövetkezzen. Empirikus vizsgálatok bizonyították, hogy a kárpátaljai magyar iskolákban nincs magas presztízse a nyelvjárásoknak (LAKATOS 2009a, 2009b, 2009c, 2010).

Tanulmányomban azt kívánom bemutatni, hogyan alakult a kárpátaljai magyar iskolákban a nyelvjárások megítélése 2006–2018 között az anyanyelvoktatási reformmal összefüggésben. A két empirikus felmérés adatai alapján kiderül, hogy a hozzáadó anyanyelvoktatási szemlélet befolyásolta-e a fiatalok nem standard nyelvváltozatokhoz való viszonyát.

2. Doktori disszertációmban kárpátaljai magyar iskolások nyelvi tudatát vizsgáltam (LAKATOS 2010). 2006 és 2008 között 37 település 46 iskolájában gyűjtöttem (37 középfokú tanintézet, 8 általános iskola, 1 tanítóképző): 764 végzöst kérdeztem meg (hozzájuk sorolva a 25 tanítóképzős diák, 789 tanuló), valamint 701 kilencedikeset.² A nyelvjárásokat, nyelvjárási beszélőket érintő kérdések esetében távolságtartó, elhatárolódó attitűd jellemezte a tanulókat: nem vallották magukat nyelvjárási beszélőknek, bár elismerték, hogy nem beszélnek minden helyzetben egyformán. A válaszokból kiderült, hogy a családi környezetben kevésbé zavarja őket a nem köznyelvi megnyilatkozás, mint a nyilvánosabb színtereken (különösen igaz ez a médiumokra). Rejtett presztízsrre utal, hogy a távolságtartás ellenére nem nyilatkoztak negatívan az általuk nyelvjárási beszélőnek mondott emberekről, nem értettek egyet az őket negatív színben feltűntető állításokkal, s többségük úgy nyilatkozott, hogy sajnálná, ha eltűnnének ezek a változatok (l. LAKATOS 2010: 115–119).

Az akkor megkérdezett végzős tanulók a korábbi, felcserélő szemléletű anyanyelvoktatási tanterv szerint tanultak. Viszont az őket oktató, nyelvi tudatukat alakító pedagógusok már több irányból kaptak tájékoztatást a 2005-ben tanterv formájában is megvalósuló reformtörekvésekről.

2018-ban a Domus szülőföldi ösztöndíjának támogatásával lehetőségem adódott a korábbi vizsgálat megismétlésére. Gyakorló középiskolai pedagógusként és főiskolai oktatóként végzett megfigyeléseim, kérdőíves felméréseim alapján azt feltételeztem, hogy empirikus adatokkal is alátámasztható a hozzáadó anyanyelvoktatási módszer eredményessége: elfogadóbban nyilatkoznak a nyelvjárásokkal kapcsolatban, objektívebben, reálisabban tekintenek a különböző nyelvváltozatokra, funkciójukra az iskolások (DUDICS LAKATOS 2018). Ezt a hipotézist erősítette a korábban pedagógusok körében végzett, megismételt vizsgálat eredménye is (DUDICS LAKATOS 2019).

2018-ban 20 iskolában végeztem el a felmérést: a korábbi teljes minta helyett reprezentativitásra törekedve választottam ki a felkeresendő iskolákat. 280 kilencedikes és tizenegyedikes fiatal válaszolt a nyelvjárásokra, nyelvjárási beszélőkre vonatkozó kérdésekre. Az osztálylétszámok mindegyik iskolában jóval elmaradnak a 10 évvel ezelőtől. Míg korábban például a Barkaszi Középiskolában 23 tanuló állt érettségi előtt, 2018-ban csupán nyolc. Ezek a fiatalok 5. osztálytól kezdve a hozzáadó szemléletű tanterv

² Az említett időszak ukrainai magyar iskolatípusairól részletesebben l. BEREGSZÁSZI–CSERNICKÓ–OROSZ 2001.

szerint tanultak. Igaz ugyan, hogy azóta történtek változások mind a tanterv szemléletében, mind a tankönyvek tartalmában, a vizsgálat évében a tanulók még a korábbi középiskolai Magyar nyelv könyveket használták (BEREGSZÁSZI 2010, 2011), melyekben külön témaként foglalkoznak a nyelvváltozatokkal, a nyelvjárásokkal, a kárpátaljai magyar nyelvjárások jellemzőivel.

Így a két felmérés adatait összehasonlítva kiderülhet, hogy a 2005-ös szemléletváltásnak van-e empirikus adatokon keresztül is kimutatható eredménye, s van-e szignifikáns különbség a 2008-ban lezárt (a tanulmányban 2008-as felmérésként említett) és a 2018-as gyűjtés adatai között.

3. Az új tanterv szerint a tanulók kiemelten foglalkoznak a középiskolai osztályokban a nem köznyelvi változatokkal. A 2011-es Magyar nyelv tankönyvben a következő meghatározást olvashatták a fiatalok a nyelvjárásokra vonatkozó információk mellett: „A magyar nyelvjárások a magyar nyelv olyan nyelvváltozatai, amelyek hangtani, alaktani, mondattani és/vagy szókészletileg jellegzetességek alapján különböznek a magyar sztenderdtől és más nyelvjárásoktól, és meghatározott földrajzi területhez kötődnek” (BEREGSZÁSZI 2011: 43). Mielőtt az ehhez kapcsolódó attitűdjükre vonatkozó kérdésekre válaszoltak, arra kértem az adatközlőket, hogy fogalmazzák meg, mit tekintenek nyelvjárásnak.

A válaszadási arány között nincs jelentős eltérés a két felmérés között: míg korábban a tanulók 65,5%-a, most 63,3%-a próbálta megfogalmazni, mi a nyelvjárás. A meghatározások között viszont lényeges a különbség a 2008-as és a 2018-as adatok alapján. Korábban nagy arányban érkeztek olyan válaszok, melyek egyértelműen negatív viszonyulásra utaltak, kisebb arányban emelték ki a helyi nyelvváltozatok identitásjelző funkcióját: *A nem tiszta magyar beszédet; A nyelvjárás szerintem a szavak nem helyes kimondása; A parasztnak van tájszólása; A régi és csúnya beszédet; Amikor nem szépen beszélnek, hanem falusiul; Amit egy településben tömörülő emberek egymás között használnak, és ők így egymást megértik; Amit saját hazánkban vagy szülőföldünkön használunk; Hát szerintem azt nevezik nyelvjárásnak, akik a régies szavakat használják, ez inkább vidéken fordul elő; A tájszólás régies beszéd, amelyet falukban, kisebb tájakon használnak; A nyelvjárás egy sajátos beszédstílus, amit sokszor csak a falubeliek értenek.*

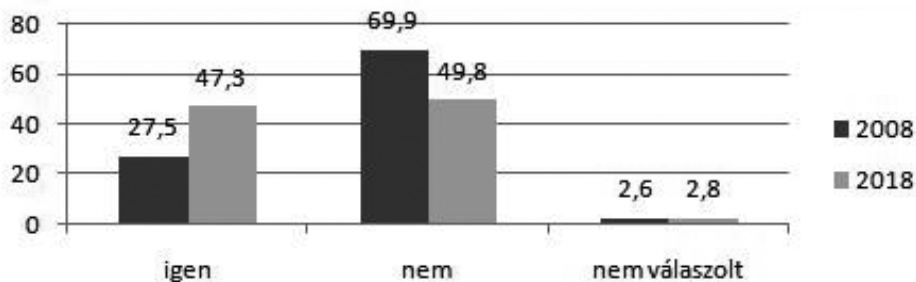
A 10 évvel korábbi meghatározásokhoz képest jóval kevesebb olyannal talákoztunk 2018-ban, amely a nyelvjárásokat egyértelműen lekicsinylően közelítené meg, de néhány megfogalmazás továbbra is tévhitet tükröz: *A magyar vagy más nyelvet sajátosabban, parasztiasabban beszélnek. Nekem személy szerint nagyon tetszik, kár, hogy kihalóban van.; amikor nem tisztán beszélsz valamilyen nyelven.*

Jóval több azonban a tudományos alapú megközelítés, vagy éppen a személyes érintettség a válaszokban. Nem zárkoznak el teljesen ettől a változattól, többször vallják magukénak: *Nyelvjárás - a nyelvhasználatnak egy meghatározott földrajzi területhez kötődő jellemző nyelvhasználat.; a nyelvjárások az irodalmi és a köznyelv egységesítő hatásától viszonylag mentes nyelvváltozatok, amelyeknek önálló rendszerük van; Általában vidéken jellemző, minden faluban más és más szavakat használnak egy adott dologra és ez színesebbé, érdekesebbé teszi magát a nyelvet.; A standard magyar nyelvtől eltérő nyelvváltozat.; Nyelvjárásnak nevezzük azt, amit a saját falunkban használunk. Amit már gyerekkorunk óta beszélünk.; Azt nevezzük nyelvjárásnak, amit a mi falunk és házunkon beszélünk, ami csak arra a helyre jellemző.*

A nagyobb fokú tudatosságot jelzi az is, hogy jelentősen nőtt azoknak az aránya, akik szerint lakóhelyükön beszélnek nyelvjárásban: míg korábban az adatközlőknek 54,1%-a, addig 2018-ban a válaszadó fiatalok 67,3%-a nyilatkozott így ($\chi^2=17,210$, $df=2$, $p<0,000$). De még jelentősebb eredmény az, amit a következő ábrán láthatunk (1. ábra).

1. ábra

Te beszélsz nyelvjárásban? (N=1770)

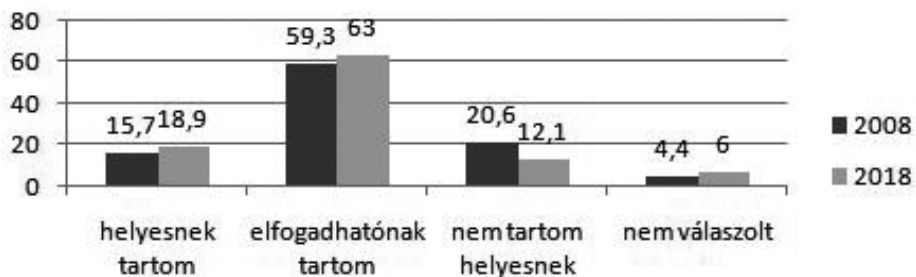
$\chi^2=44,575$, $df=2$, $p<0,000$

A korábbi teljes elzárkózás, elhatárolódás (27,5%) után szinte azonos azok aránya, akik azt vallják, hogy beszélnek nyelvjárásban, s azoké, akik szerint ők nem. Az arányok közötti szignifikáns eltérés a tudatosabb anyanyelvszemlélettel lehet összefüggésben: kevésbé érzik szégyellnivalónak azt a nyelvváltozatot, amiről tudják, hogy a magyar nyelv része, s hasznos, hasznosítható funkciói vannak.

A nagyobb fokú tolerancia mutatkozik a 2. ábrán látható számokon keresztül is.

2. ábra

Hogyan vélekedsz azokról az emberekről, akik mindig és mindenhol nyelvjárásban beszélnek? (N=1770)

$\chi^2=12,331$, $df=3$, $p<0,05$

Jóval elfogadóbbak a nyelvjárási beszélőkkel a 2018-as felmérésben részt vevő fiatalok, mint 10 évvel korábban. Az indoklásaik között viszont nem fedezhető fel jelentős eltérés. Akik helyesnek tartják, ha valaki mindig nyelvjárásban beszél, a következőket

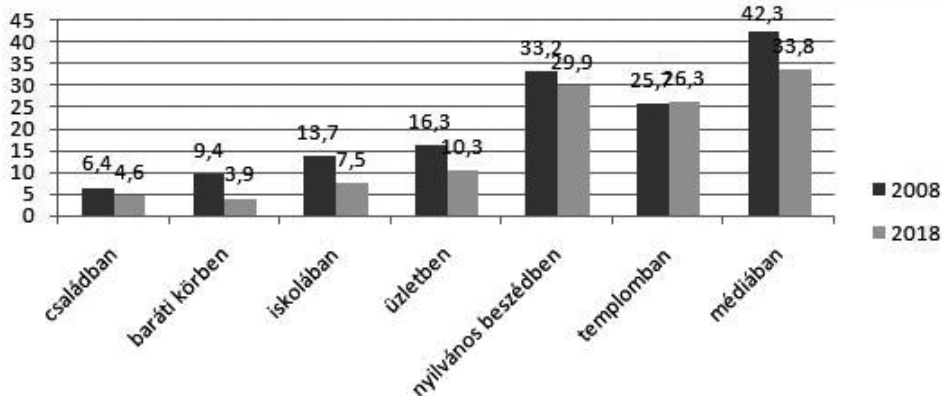
írták: *a nyelvjárást én szépnek találom; örökség és ezzel tisztelik elődeiket; mindenkivel meg tudják értetni magukat és beszédüket; nem tagadják le, honnan valók* (2008). *mindenki legyen büszke a hovatarozására; én is mindig nyelvjárásban beszélek; mindenki maga dönti el, hogy hogy beszél; mindenki úgy beszél ahogy megtanulta, a nyelvjárás nem hiba; felvállalják származási helyük sajátos nyelvét* (2018).

Azok között, akik egyértelműen helytelenítik a nyelvjárások használatát mindenütt, 2008-ban sok az olyan indoklás, amely valamilyen előítéleten, tévhiten alapul. 2018-ban viszont már többször utalnak a beszédhelyzethez igazodó nyelvhasználatra: *a magyar nyelvet a magyar nyelvhez illően kell beszélni; az olyan kulturálatlan, ha valaki úgy beszél; egy komoly társaságba nem illik; ha egyszer magyarnak tartjuk magunkat, akkor igazi magyar nyelven beszéljünk; sok olyan szót használnak, ami nincs a magyar nyelvben; megsérthetnek más embereket a beszédükkel* (2008). *Nehezebb megérteni őket; meg kell őrizni a helyes beszédet; tanulatlanok fogják gondolni őket; mindent a maga helyén kell használni; képesnek kell lenni az irodalmi magyar nyelv használatára is a beszédpartnernek és beszédhelyzetnek megfelelően; bizonyos körülményekben a köznyelvet kell használni; nem mindenütt illik a nyelvjárás; nem engedhetjük meg ezt magunknak; bizonyos helyeken tudni kell helyesen beszélni; fontos helyeken a helyes beszéd a megengedett (kötelező); iskolákban nem nagyon illő helytelenül beszélni* (2018).

A megengedőbb, elfogadóbb attitűd látható az alábbi diagramon (3. ábra). Tíz év elteltével jóval kisebb arányú azok száma, akik elfogadhatatlannak tartják a nyelvjárás beszédet a különböző szintereken.

3. ábra

A nyelvjárás beszédet az alábbi helyzetben elfogadhatatlannak tartók aránya (N=1770)

$\chi^2=14,740$, $df=3$, $p<0,005$

$\chi^2=33,258$, $df=3$, $p<0,000$

$\chi^2=9,870$, $df=3$, $p<0,05$

$\chi^2=8,132$, $df=3$, $p<0,05$

$\chi^2=2,995$, $df=3$, $p=0,392$ (nem szignifikáns)

$\chi^2=12,168$, $df=3$, $p<0,05$

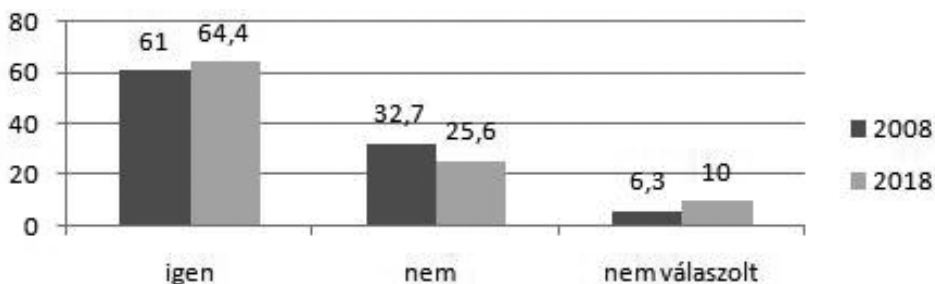
$\chi^2=8,272$, $df=3$, $p<0,05$

Továbbra is igaz a vizsgált közösségre, hogy minél nyilvánosabb a beszédhelyzet, annál kevésbé elfogadható számukra a nem köznyelvi megnyilatkozás.

Az érzelmek felől közelítve a nyelvjárások megítélését, arra következtethetünk, hogy a nem standard változatnak is van rejtett presztízse a fiatalok körében. Sokan sajnálnák (4. ábra), ha eltűnnének a magyar nyelvnek ezek a változatai.

4. ábra

Sajnáltnád, ha kivesznének a nyelvjárások? (N=1770)

 $\chi^2=22,453$, $df=3$, $p<0,000$

2008-ban a következőképpen indokolták válaszaikat a fiatalok: sajnálná, mert *A gyerekeink már nem ismernék meg a régi nyelvjárásokat; A magyar nemzet egy kincse veszne ki; A nyelvjárások a néphagyomány része, melyet őrizni kell; A nyelvjárások nagyon szép szokások és kár értük; Az egy olyan érték, ami nincs még egy a világon. Ez egy kicsi csoda; Ez értéke a nyelvnek, szerintem vigyázni kell rá; Szerintem a nyelvjárásra úgy kell tekintünk, mint egy értékre. Más-más nép öröksége; Az ilyen értékeket őrizni kell.*

Azok magyarázataiból, akik azt vallották, hogy nem sajnálnák, ha kivesznének a nyelvjárások, több esetben feltételezhető, hogy valamilyen negatív élmény befolyásolhatta véleményüket.

Nem sajnálná, mert *Akkor mindenki egyformán beszélne és nem tennének kivételeket, és nem csúfolnák az olyan embereket, akik nyelvjárásban beszélnek; Azért, mert megtanulnák helyesen beszélgetni és nem szólnának meg azért; Legalább mindenki egyformán beszélne, nem lenne pizskálódás, hogy azt nem úgy kell ejteni, hanem így, meg stb.; Akkor mindenki szépen beszélne és büszkék lennének a kárpátaljai magyarokra.*

Olyan negatív véleményeket is olvashatunk, amelyeken ismét valamilyen tévhit, sztereotípiája hatása fedezhető fel: *Tisztább lenne a nyelv; A magyar nyelv nem a nyelvjárásokon alapul, és én kultúrátlan szeretnék beszélni; Legalább nem kellene kijavítanom nagyszüleimet; Idegesítőnek tartom, hogy minden szót kifordítanak, és így nehezebben tanulnak ukránul; Mert nem érdekelnek és inkább a „tisztá” magyar nyelvet tartom jobbnak, előnyösebbnek.*

2018-ban az indoklásaikból valamivel racionálisabb, objektívebb szemlélet tükröződik, mint korábban. A negatív vélemények esetében pedig leginkább az érdektelenség, az elhatárolódás miatt nem sajnálnák a nyelvjárások eltűnését, a korábbi indulatokkal teli megfogalmazásokkal most nem találkozunk.

Sajnálná: *ez egy olyan dolog, amit az utókornak is meg kell ismerni, nagy érték, nem szabad elveszni hagyni; a nyelvjárásaink a saját magyar kultúránknak a része, és ha kivesszük a kultúránk részét veszítenénk el; nem lenne teljes az életem; az ott használt szavak érdekesebbé, tartalmasabbá, színesebbé teszik a magyart, és családon belül szeretek nyelvjárást használva beszélni; ez teszi sajátossá beszédünket, ezzel is mutatjuk, hogy hová tartozunk, nem mindennapi beszéddel rendelkezünk, mivel változatos.*

Nem sajnálná: *én nem beszélek nyelvjárásban; a magyar nyelv megmaradna és értenénk az egymás beszédét; nem tartom fontosnak; úgyis mindenki megértene egymást ugyanúgy; úgy sincs értelme; nem nagyon szeretem a nyelvjárásokat; mert akkor nem lennének ilyen nyelvjárásos problémák.*

4. A bemutatott válaszok alapján igazolódott, hogy valóban változott a nyelvjárások megítélése a 2005-ben megjelent magyar nyelv tanterv életbe lépése óta. A tanulók jóval nagyobb arányban nyilatkoznak jóindulattal a nyelvjárásokról, nyelvjárási beszélőkről, mint korábban. A kifejtett véleményük is objektívebb, racionálisabb szemléletről vall, akár a nyelvjárások fogalmának megközelítését, szempontjait nézzük, akár az érzelmi viszonyuláson alapuló válaszaik indoklását (pl. Sajnálná, ha kivesszük a nyelvjárásokat?). Ezek a változások egyértelműen a hozzáadó szemléletnek, s az ebben a szellemben készült középiskolai tankönyveknek köszönhetőek. Bár számos negatív sztereotípiát él még a vizsgált közösség és az őket oktató pedagógusok körében (I. DUDICS LAKATOS 2019), a változás egyértelműen pozitív irányú. Ennek ellenére az elmúlt években átdolgozott tantervek, az azóta készült új tankönyvek letértek erről az eredményesnek nevezhető útról (részletesebben I. BEREGSZÁSZI – DUDICS LAKATOS 2019). Ez pedig a pozitív nyelvi attitűd kialakításának, ezáltal a magyar nyelv presztízsének egyáltalán nem kedvez. Pedig az ukrainai nyelvpolitikai történések mellett (BEREGSZÁSZI–CSERNICKÓ 2020) a közösség nyelvmegtartása, megmaradása érdekében a magabiztos anyanyelvhasználat, nyelvi öntudat különösen fontos. Ebben pedig a jól átgondolt, következetes, összehangolt magas színvonalú közoktatásnak, szakemberképzésnek meghatározó szerepe van.

Kulcsszók: nyelvjárási attitűd, additív szemlélet, kárpátaljai iskolások, megismételt gyűjtés.

Hivatkozott irodalom

- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES 2004. Az anyanyelvi nevelés új stratégiái. *Magyar Nyelvőr* 127: 407–428.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ 2004. Anyanyelvoktatásunk hatékonyságáról. In: BEREGSZÁSZI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a kárpátaljai nyelvhasználatról*. PoliPrint, Ungvár. 77–96.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ 2009. Anyanyelv-oktatás hozzáadó (additív) szemléletben: a magyar nyelv tanterv kínálta lehetőségek. In: KARMACSI ZOLTÁN – MÁRKU ANITA szerk., *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században*. PoliPrint, Ungvár. 20–25.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ 2010. *Magyar nyelv. Tankönyv a magyar tannyelvű iskolák 10. osztálya számára*. Bukrek, Csernyivci.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ 2011. *Magyar nyelv. Tankönyv a magyar tannyelvű iskolák 11. osztálya számára*. Bukrek, Csernyivci.

- BEREGSZÁSI ANIKÓ 2012. *A lehetetlent lehetni. Tantárgy-pedagógiai útmutató és feladatgyűjtemény az anyanyelv oktatásához a kárpátaljai magyar iskolák 5–9. osztályában*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BEREGSZÁSI ANIKÓ 2016. *Defficles nugae*. Terhes semmiségek a középiskolai magyar nyelv tantervben. In: HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA szerk., *Nyelvhasználat, kétnyelvűség. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból II*. Autdor-Shark, Ungvár. 209–218.
- BEREGSZÁSI ANIKÓ 2021. *Alkalmi mondatok zongorára. A magyar nyelv oktatásának kihívásai kisebbségben*. Termini Egyesület, Törökbálint.
- BEREGSZÁSI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN 2004. A magyar nyelv oktatása a kárpátaljai magyar iskolákban: nyelvészeti, nyelvpedagógiai és nyelvi emberi jogi problémák. In: Uő. ...itt megnyit ér a szó? PoliPrint, Ungvár. 168–173.
- BEREGSZÁSI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN 2020. Nyelvpolitika: harc a hatalomért (az ukrán állmányelvi törvény apropóján). *Magyar Nyelv* 116: 257–274. <http://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2020.3.257>
- BEREGSZÁSI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN – OROSZ ILDIKÓ 2001. *Nyelv, oktatás, politika*. Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, Beregszász.
- BEREGSZÁSI ANIKÓ – DUDICS LAKATOS KATALIN 2019. Utak és tévutak az anyanyelvi nevelésben a kárpátaljai magyar középiskolákban. In: CSERNICKÓ ISTVÁN – MÁRKU ANITA szerk., *A nyelvészet műhelyeiből: Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból V*. Autdor-Shark, Ungvár. 150–164.
- BEREGSZÁSI ANIKÓ – MÁRKU ANITA 2003. A kárpátaljai magyar középiskolások nyelvhasználatáról. In: CSERNICKÓ ISTVÁN szerk., *A mi szavunk járása*. PoliPrint, Ungvár. 179–207.
- CZIBERE MÁRIA 2004. Nyelvi állapotunk középiskolás fokon. In: P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT szerk., *Nyelvvesztés, nyelvjárásvésztés, nyelvcseré*. Tinta Kiadó, Budapest. 32–39.
- CSERNICKÓ ISTVÁN 2008. Új szemlélet – régi reflexek. Hogyan tehetjük hatékonyabbá a magyar anyanyelvi nevelést? In: CSERNICKÓ ISTVÁN – KONTRA MIKLÓS szerk., *Az üveghegyen innen. Anyanyelvváltozatok, identitás és magyar anyanyelvi nevelés*. PoliPrint – II. Rákóczi Ferenc KMF, Ungvár–Beregszász. 105–147.
- DUDICS LAKATOS KATALIN 2018. „...én is nyelvjárársban beszélek”. *Anyanyelv-pedagógia* 2: 112–114. <https://anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=740> (2020. 12. 03.)
- DUDICS LAKATOS KATALIN 2019. Kárpátaljai magyar pedagógusok nyelvjárársi attitűdjének alakulása két felmérés eredményei alapján (2008–2018). *Magyar Nyelvjárársok* 57: 123–134. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2020/08>
- FELDE GYÖRGYI 1992. Nyelvérzék és normatudat egy általános iskolai tanulók körében végzett felmérés tükrében. In: KEMÉNY GÁBOR szerk., *Normatudat–nyelvi norma*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 8. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 177–191.
- JÁNK ISTVÁN 2019. Lingvicizmus a Kárpát-medence négy országának gyakorló és leendő magyartanárainál. *Magyar Nyelvőr* 143: 31–46.
- KISS JENŐ 1996. Nyelvjárárs és köznyelv: általános iskolások nyelvi tudatosságának vizsgálata nyelvjárársi környezetben. *Magyar Nyelv* 92: 403–415.
- KISS JENŐ 1998. A nyelvjárársokhoz és a köznyelvhez való viszonyulás: attitűdváltozások a magyar nyelvközösségben. In: ZOLTÁN ANDRÁS szerk. *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. ELTE BTK Keleti szláv és Balti Filológiai Tanszéke, Budapest. 315–317.
- KISS JENŐ 2002. A nyelvjárársok és az anyanyelvi nevelés. *Magyar Nyelvőr* 126: 263–269.
- KOLLÁTH ANNA 2003. (Kontaktus) nyelvjárárs és anyanyelvoktatás. Egy készülő „jelenségprognózis” elé. *Magyar Nyelvjárársok* 91: 349–354.
- KONTRA MIKLÓS 2003. Felcserélő anyanyelvi nevelés vagy hozzáadó? Papp István igaza. *Magyar Nyelvjárársok* 41: 355–358.

- KONTRA MIKLÓS 2010. A magyar lingvicizmus és ami körülveszi. In: Uő. *Hasznos nyelvészet*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. 65–89.
- KONTRA MIKLÓS 2019. *Felelős nyelvészet*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KÓTYUK ISTVÁN és mtsai. 2005. *Magyar nyelv 5–12. osztály*. Tanterv a magyar tannyelvű iskolák számára. Bukrek, Csernyivci.
- LAKATOS KATALIN 2009a. Kárpátaljai magyar iskolások vélekedése környezetük anyanyelvhasználatáról. *Magyar Nyelvjárások* 47: 171–179.
- LAKATOS KATALIN 2009b. Kárpátaljai pedagógusok és a nyelvjárások (Egy fölmérés tanulságai-ból). In: BORBÉLY ANNA – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ – HATTYÁR HELGA szerk., *Nyelv-ideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar, Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra. 423–430.
- LAKATOS KATALIN 2009c. „A nyelvjárás szép hagyomány”. Tanítványaink a nyelvjárásokról. In: KARMACSI ZOLTÁN – MÁRKU ANITA szerk., *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században*. PoliPrint, Ungvár. 82–88.
- LAKATOS KATALIN 2010. *Kárpátaljai magyar iskolások nyelvi tudata és attitűdje*. PhD-értekezés. ELTE BTK, Budapest.
- PARAPATICS ANDREA 2011. Pozitívan a nyelvjárásokról – az iskolában is. *Anyanyelv-pedagógia* 4. <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=347> (2020. 12. 02.)
- PARAPATICS ANDREA 2020. *A magyar nyelv regionalitása és a köznevelés. Tények problémák, javaslatok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SÁNDOR ANNA 2007. A dialektológia és az anyanyelvi oktatás kapcsolatának szükségszerű voltáról. In: GUTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion*. Berzsenyi Dániel Főiskola BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szombathely. 233–238.

Developments of dialect attitudes of ethnic Hungarian students in Subcarpathia based on a repeated questionnaire survey

Native language education has a prominent role in shaping language awareness. In Subcarpathia, the native language has been taught in ethnic Hungarian schools with an additive attitude since 2005. In this study, based on two questionnaire surveys (2008 and 2018, respectively), I wish to present data concerning whether any changes have taken place since the native language education reform concerning the relationship of ethnic Hungarian students in Subcarpathia towards language dialects. According to statistical data and the opinions expressed, the young people asked in 2018 expressed their views in a more aware, positive, approving manner about non-standard variants than the participants of the 2008 survey. These changes are clearly due to the additive attitude having gained ground and the secondary school textbooks created with this attitude.

Keywords: language attitude, additive attitude, students in Subcarpathia, repeated survey.

DUDICS LAKATOS KATALIN
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Deme László száz esztendeje

Deme László a vele egy évben (1921-ben) született Benkő Loránnal együtt annak a nagy nyelvésznezmedéknek kiemelkedő tagja, amely a 20. század húszas éveiben született, és mind egyéni teljesítményével, mind pedig kollektív munkákban való részvételével egyedülálló eredményeket ért el. (A generáció huszonöt éves tevékenységéről l. DEME 1974a.)

Az alábbiakban előbb az 1941–1981 közötti negyven év Deme-eredményeire utalunk (1.), majd a nyugdíjba vonulás utáni évtizedekről esik szó (2.), ezt követően munkásságának folytatóiról szólunk (3.), végül rövid összefoglalás zárja a gondolatmenetet (4.).

1. Eredmények, 1941–1981.

Deme tanár úr Rozgonyiné Molnár Emmának válaszulva megírta, milyen témákat látna szívesen a jubileumi kiadványban, 1996-ban (B. FEJES – R. MOLNÁR szerk. 1996). A továbbiakban nagy vonalakban a professzor javaslatait követjük. (Ezek tekintettel vannak a lehetséges terjedelemre is.)

1.1. A felsorolás a hangtan területén megjelöli a szorosabban vett fonetikai, fonológiai témára utaló tanulmányát: A magyar fonémák rendszeréhez és rendszerezéséhez (DEME 1971–1972; angol nyelven Tallinnban, 1975-ben jelent meg, l. DEME 1975a). Különbséget tesz a magyar fonémák sajátosságai között abból a szempontból, hogy ezek a jellemzők (a cikk írása idején már feltűnő) számítógépes elemzések szerint sem ugyanolyan szereppel, nem ugyanolyan fontosságú részrendszereket különböztetnek meg egymástól. A magánhangzók körében a rövid–hosszú szembeállítások szerepe más, mint a palatális vs. veláris szembeállításoké, a hangszín szerinti tagolódás másként érvényes, mint a labiális vs. illabiális tagolódás stb. DEME LÁSZLÓ bölcsészdoktori értekezése a szerző huszonkét éves (!) korából való (DEME 1943). Az egészen rendkívüli pályakezdést ekkor már számos megjelent cikk is kiemeli (1941-ben 6, 1942-ben 5, 1943-ban 8 publikáció, köztük több fonetikai vagy morfofonetikai témájú, l. DEME: Pályakép 2000).

1.2. Az alaktan területén DEME a nulla morfémás magyar igealakokat tárgyaló cikkét említi, mind strukturális helyzetük, mind kommunikációs szerepük szerint. A nyelvi rendszer elvét és a nyelvhasználat lényeges összetevőit ott is, másutt is egymásra vonatkoztatja; kiemelhető a nyelvjáráskutatásban a fonetikai lejegyzés megalkotásának eredménye is, a később tárgyalandó helyesírási elv (a fonematikus írásmód elve) közzlése is. Korai német nyelvű összefoglalójában (DEME 1944), későbbi angol nyelvű változatában is (DEME 1972) érvényesíti ezt a megközelítést.

1.3. A mondattanból a professzor javaslatában a mondat meghatározásának, valamint az egyszerű és az összetett mondat szinteződésének és tömbösödésének témája olvasható. Deme mondatdefiníciójában – amint egész szemléletében – a „mirevalóság” áll az első helyen, s a fölépítés, szerkezet, összetevők csak ez után következnek. A kiin-

dulást PAIS DEZSŐ ősmondat-fogalma jelenti (l. például DEME 1966a, 1976 stb.). DEME „mirevalóság” fogalmából ered a funkcionális megközelítés elve.

DEME a mondatot a szöveg részének tekinti, s ilyenként a mondat lényegét a partnerek közötti információcserében betöltött szerepe adja, ez a beszerkesztettség. Így a mondat szövegbeli szerepén, a közlés, a kifejezés és a befolyásolás funkcióján alapszik a fölépítés, a szerkezet, azaz a megszerkesztettség.

Az egyszerű mondat szinteződésének és tömbösödésének vizsgálata után elemezte DEME az összetett mondat szinteződésének és tömbösödésének kérdését (DEME 1966b). Az előbbinek a szinteződése az állítmányközpontú mondatához, azaz a mondatához mint igefüggetlenhez vezetett. DEME az (igei) állítmány abszolút fölérendelt szintjéhez a mondatrészek és a szerkezetrészek szintjét kapcsolta.

Az egyszerű mondat szinteződésének és tömbösödésének vizsgálatát Deme összekapcsolta a nyomatékviszonyokkal, a hanglejtéssel és a szórenddel, ilyen módon jelentősen megelőzte a több évtized múltán ehhez eljutó kutatókat. Kulcsfogalmai: **bevezetés** (l. topik) – **új** – **F**őhangsúlyos rész (a legfontosabb információ, l. fókusz) + az ige – **egyéb** részek = **b – új – F (+ ige) – e**.

Az összetett mondatban a szinteződés és tömbösödés jelenségéhez kapcsolódott a főkapcsolás és alkapcsolás / főviszony és alviszony megkülönböztetése; a főmondat szintje, az első mellékmondat szintje, a második mellékmondat szintje stb.

DEME LÁSZLÓ 1971-ben megjelent könyve (DEME 1971) a nyelvhasználat (= a beszéd) elsődlegességéből kiindulva számos olyan eredményt is leírt, amelyek a „szabálytalan” mondat típusokat jellemezték, például „elszabadult mellékmondatok”, kihagyott információk stb. Több szövegtípusban tárt fel olyan sajátságokat, amelyeknek mutatóival (tagoltság, zsúfoltság, szintmélység stb.) igyekezett megragadni a kommunikációban a befogadót segítő vagy korlátozó tényezőket.

1.4. A szövegtan területén – ahogyan a mondat meghatározásában – feltűnő vonás a funkcionalitás elsőbbsége: a mirevalóság a mondatban, a mondatötmbben, a bekezdésben, a szövegműben. Itt a következő cikkét emelte ki a professzor: Szövegszerkezeti alapformák és stílusértékű változataik (DEME 1974c). Ez az akadémiai nyelv-tanban megírt fejezet után (DEME 1962) a konferencia-előadás rövidségével világítja meg a 19. század közepe óta ismert jelenséget (FOGARASI-féle hangtörvény, BRASSAI SÁMUEL az inchoativumról és a mondatzömről, DEZSŐ LÁSZLÓ az aktuális tagolásról, CHOMSKY topik-comment, majd topik-predikátum tagolása a magyar kutatók világában stb.): a legfontosabb információ helye az ige előtt van.

1.5. A nyelvfilozófia, nyelvelmélet területéről DEME javaslati a Nyelviség és megismerés (1973) című közleményében olvashatók. Összefoglalóan PAIS DEZSŐ és ANDRUS DE LAGUNA nyomán A nyelvről – felnőtteknek (1966a), Az általános nyelvészet alapjai (1969), majd A beszéd és a nyelv (1976) lapjain ír ezekről a témákról. Az utóbbi címben jelentése van a sorrendnek: DEME szerint a beszéd elsődleges a nyelvvel szemben genetikusan is, funkcionálisan is.

1.6. A dialektológus és nyelvtörténész professzor mindenekelőtt a nyelvatlaszra utal: az anyag felhasználása sokoldalú lehet, nemcsak a szinkrón, hanem a történeti nyelvjáráskutatásban is. Első helyre teendő DEME gyűjtői, ellenőrzői, szerkesztői, teoretikus munkásságában A magyar nyelvjárások atlasza (MNyA. 1–6., 1968–1977, szerk. IMRE SAMUVAL); korábban jelezte mindezt a már huszonévesen közölt A magyar

nyelvjárási anyag feldolgozása és felhasználása (1949); néhány év múlva A magyar nyelv-járások néhány kérdése (1953), A magyar nyelvátlasz munkamódszere (BÁRCZI–DEME szerk. 1955), Nyelvátlaszunk funkciója és további problémái (1956, az értekezés nyomán védte meg kandidátusi címét); a tanulságok összefoglalásaként pedig A magyar nyelv-járások atlaszának elméleti-módszertani kérdései (társszerzőkkel és IMRE SAMUVAL mint társszerkesztővel, 1975b). DEME LÁSZLÓ az egyik kiemelkedő vezetője a grandiózus vállalkozásnak az 1950-es évektől kezdve BALOGH LAJOSSAL, BENKŐ LORÁND DAL, IMRE SAMUVAL, KÁLMÁN BÉLÁVAL, LŐRINCZE LAJOSSAL, VÉGH JÓZSEFFEL és másokkal együtt. A nyelvátlasz gyűjtő szakaszában született A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez című kötete (1959). A további részletezés alól fölmentenek KISS JENŐ írásai (KISS 2012, 2021); és SZABÓ JÓZSEF cikke (SZABÓ 1992).

1.7. A nyelv művelés témakörében DEME LÁSZLÓ javaslata a nyelvi norma történetére utal, említi a nyelvhasználati kultúráról szóló cikkét: Átrétegződés vagy lepusztulás (1988). Egész pályáján folyamatosan foglalkoztatták a nyelvművelés elvi és gyakorlati kérdései. A Kárpát-medence egészében jellemző nyelvhasználati kérdésekről is írt (1970), beleértve a szakmai nyelvi rétegek aktuális problémáit (1964b, 1982, 1987) stb.

1.8. A magyar helyesírás elvi és gyakorlati kérdéseiben az akadémiai helyesírási szabályzat megújítása idején (1954 előtt és után, 1984 előtt és után) Deme tanár úr a munkálatok egyik vezetője és fő résztvevője. Folyamatosan gondozta a helyesírás területét (BENCÉDY–DEME–FÁBIÁN 1966, BENKŐ–DEME–FÁBIÁN 1961; DEME 1964a; DEME–FÁBIÁN–TÓTH szerk. 1988, 1999).

1.9. Az anyanyelvi nevelés korhatártól függetlenül szívügye volt DEME tanár úrnak. A nyelvi ismeretterjesztés egyik legismertebb alakjaként szóban és írásban folyamatosan foglalkozott a magyar nyelv tanításának elvi és szervezési gondjaival. Tantervi programok, tankönyvek megvitatásában vállalt feladatokat; ugyanakkor igyekezett minden korsztály számára eligazító tanácsokkal szolgálni (1966a, 1974b, 1976, 1978, DEME–GRÉTSY–WACHA 1987/1999).

1.10. Szegedhez köthető különleges eredménye DEME LÁSZLÓNAK a Kincskereső című folyóirat szerkesztése 1975–1981-ig. Az őt követő főszerkesztő, SIMAI MIHÁLY így értékelte elődjét: „Emberi kvalitásai, bölcsessége, óriási tudása révén Deme László nagy hatást gyakorolt a szerkesztőség munkatílusára s a lap harmonikus fejlődésére” (vö. MNy. 2011: 373).

1981-ben a JATE BTK-n a tanszékvezetőt így köszöntötték a munkatársai: „Deme László a szövegtisztítás céh mestere”. A szövegtisztítási céhszabályzat aktualizált változata nagy tetszést aratott: a tanszékétől búcsúzó professzor is örült az ötletnek.

2. Eredmények, 1981–2011.

1981-ben jelentős változás kezdődött DEME LÁSZLÓ pályáján, ő maga így ír erről: „[a hazai tudománypolitikából és egy fontos nemzetközi munkatervből – N. L. J. megj.] fokozatosan kikapcsolódtam. A hazai szervekből-szervezetekből azért, mert időközben olyan fokon jutott túlsúlyra bennük a »világorientációs« tendencia, hogy (hajdan világszintűnek elismert) hazai hagyományaink és eredményeink (egyre hivatalosabbnak számító) belföldi értékelése nullára íródott le, folytatódik és képviselőik kiszorultak vagy kihúzódtak a folyamatok irányításából; és már, utolsó mohikánként, hatástalannak bizonyult ennek befolyásolására törekedni, és céltalannak ellene berzenkedni” (Végszó, in: DEME: Pályakép 2000: 7).

A leírt tényezőkön kívül szerepet játszhatott szakmai csalódás (nem került az akadémiai tagok közé, jöllehet kétszer is fölterjesztette őt Benkő Loránd és Imre Samu akadémikus), ehhez járulhattak más méltánytalanságok. Nem kevésbé szerepet játszhatott a pályatársak körében DEME LÁSZLÓ ironikus, néha harcias stílusa, az ekkoriban fölérő-sődő támadások a nyelvművelés ellen stb.

DEME tanár úr számos területen folyamatosan dolgozott 1965-től a magyar kiejtés ügyéért, s jelentős energiákat fordított a Magyar Rádió nyelvi bizottságában és általában a közéleti megszólalásokban érvényes nyelvhasználati tendenciák elemzésére. Személyisége különleges hatást gyakorolt az anyanyelvi mozgalmakra a köznevelés és a felsőoktatás intézményeiben, elsősorban a Kazinczy-verseny népszerűsítésében. Nem sajnálta az időt a levelezésre, a rendszeres szereplésre a rádióműsorokban, a magyar nyelv hetén, a társasági rendezvényeken. (Részletesebben l. WACHA 2021.)

PÉCHY BLANKA közvetlen szakmai vezetőjeként, azután KERÉKES BARNABÁS és mások segítségével teljes energiájával szolgálta a szép magyar beszéd ügyét; ennek érdekében jelentős mennyiségű itthoni és határainkon túli szereplést vállalt. Külön említést érdemel a pedagógusokkal kiépített kapcsolatrendszere; folyamatos személyes összeköttetésben működött együtt a tanárokkal. SZABÓ JÓZSEF így ír erről: „Tudósi és emberi kisugárzó, nevelő hatása sohasem maradt az egyetem vagy más intézmény falain belül, mert írásainak és előadásainak kristálytiszta logikáját, gondolatgazdagságát – mindennapi munkájukba építve – nemcsak sok szakember, kolléga, hanem a pedagógus-továbbképzésben részt vevők százai, tanítványainak ezrei vitték s viszik tovább” (SZABÓ 1992: 219).

3. Folytatók és folytatások

Számadatokkal igazolható, hogy 2021-ben számos fontos jubileuma van a száz éve született DEME tanár úrnak: 1941-ben, húszéves korában jelentek meg első cikkei (80 éve). 1971-ben, ötvenéves korában jelent meg a sikeresen megvédett MTA doktori értekezése (50 éve), 1981-ben, hatvanéves korában vonult nyugdíjba (40 éve), idén novemberben tíz éve, 2011-ben személyében távozott közülünk.

Kétségtelen, hogy a mostanában közölt cikkek, tanulmányok szerzői kevesebbet hivatkoznak DEME LÁSZLÓ írásaira, gondolataira. Mégis van lehetőségünk az alábbiakban szemléltetni néhány olyan területet a munkásságából, amelyeken jól érzékelhetők tevékenységének máig élő hatásai. Nem törekedhetünk teljességre, az alábbi sorozat folytatható, bővíthető.

3.1. Szövegkutatás szintaktikai megközelítéssel. MÁTÉ JAKAB megállapítása szerint: „Magyar nyelvtudomány-történeti tény (vö. MÁTÉ 1991a, 1991b), hogy hazánkban a 60-as évek közepétől kezdődően a szövegkutatás egyik lehetséges irányát – valamint ösztönzést a különböző műfajú szövegek kutatásához – Deme László összetettmondat-kutatásai jelölték ki” (DEME 1966b: 392–404; idézi BÉKÉSI 2016: 106). BÉKÉSI IMRE a kettős szillogizmus elmélete kifomálódásának idején is napihírek, majd esszé-részletek mondatviszonyainak elemzését végezte el (BÉKÉSI 1982, 1986 stb.). Innen jutott el a szövegpszemantika területére, az explicit és implicit információk ellentétes szerkezetekben feltárható szillogisztikus következtetéseiig (BÉKÉSI 1993). DEME LÁSZLÓ ezt így ismerte el: „Békési Imrének, felnőtt tanítványaim legjobbikának küldöm [...] szeretettel és annak elismerésével, hogy a tizenegynéhány évvel ezelőtt általam a mikrokonstrukcionális irányban keresett utat a továbbfejlesztéshez ő nagyobb sikerrel találta meg a logikoszemantikus oldalon – Per aspera ad astra!” (DEME 1979/1996: 81).

A tömbösödés vizsgálatai BÉKÉSI IMRE kandidátusi értekezésében a mondatrészek, a tagmondatok, a mondatok tömbjeit egyaránt elemezték. Amint fentebb említettük, az explicit tagmondatok, szövegmondatok információinak implicit tagmondatokkal, mondatokkal való kiegészítése vezetett el a kettős szillogizmus elméletéhez és alkalmazásaihoz (vö. BÉKÉSI 2010).

3.2. Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata (1971). DEME LÁSZLÓ sok kiadást megért munkájának címében nem véletlen a sorrend: A beszéd és a nyelv (1976). Intenciói alapján B. FEJES KATALIN elsőként írt tankönyvet a szöveg – mondat – szó – hang sorrendi tagolás érvényesítésével: Anyanyelvünk. A 2. osztály számára. B. FEJES később gyermekszövegekben és tankönyvi szövegekben vizsgálta DEME 1971-es munkájának mutatóit (zsúfoltság, szerkesztettség, tagoltság, szintméltség stb.). Az MTA 6. sz. kutatási főiránya a tankönyvi szövegek elemzését ezeknek a mutatóknak az alkalmazásával is végezte; jó példa a 6. osztályos fizika-tankönyv nyelvi elemzése a 70-es évek végén. A tankönyvi szövegek megfogalmazásainak, ezek tanulhatóságának mai elemző vizsgálata visszavezethető az 1971-es DEME-munka alapvetésére. SZABÓ JÓZSEF nyelvjárási szövegekre alkalmazta mestere MTA doktori értekezésének elemző eljárásait, s így nyerte el a nyelvtudomány kandidátusa címet.

3.3. A dialektológiai kutatásokból. SZABÓ JÓZSEF a professzora dialektológiai kutatásaitól ösztönözve készítette el 1989-ben akadémiai doktori értekezését (megjelent Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek címmel 1990-ben). DEME LÁSZLÓ segítette a Szombathelyen működő regionális köznyelviségi kutatókat és kutatásokat; ennek nyomán öten értek el tudományos minősítést. A rendszeresen sorra kerülő dialektológiai szimpóziumok munkájában előbb személyesen, később már csak írásbeli megjegyzéseivel vett részt.

3.4. A grammatikai folytatásokból. DEME LÁSZLÓnak a fentebb említett szintaktikai munkásságát folytatta M. KORCHMÁROS VALÉRIA; egyetemi tankönyvet állított össze (M. KORCHMÁROS 1991).

A Magyar grammatika (MGr.) több ponton alkalmazta DEME elveit, például az egy-központú mondat, az alany bővítményjellege, a melléknév és a számnév kategóriájának, közös sajátásaiknak a hangsúlyozása stb.

3.5. A nyomatékos mondatok tömbjeinek leírása. A fentebb említett MMNyR. 2. kötetének záró fejezete is, illetve számos rövidebb Deme-írás is foglalkozott a nyomatékos mondatok hangsúlyozási és hanglejtési kérdéseivel. VARGA LÁSZLÓ nevezetes tanulmánya (1989) lényeges pontokon hivatkozik az akadémiai nyelvtanra. VARGA tanár úr legújabb tanulmányában (Deme László a magyar mondat hangsúlyozásáról és hanglejtéséről. Kézirat; megj. alatt) ugyancsak értékes alapokra talál DEME megállapításaiban.

3.6. Deme László és a helyesírási versenyek. DEME tanár úr segítette tanácsaival és előadásaival a Nagy J. Béla helyesírási versenyt (Eger, 1987-től), az Implom József Középiskolai Helyesírási Verseny Kárpát-medencei döntőit (1992-től). Kiemelhető a fonematikus írásmód elvének ismertetése (1964a); ez egyesíti magában a kiejtés szerinti és a szóelemző elvet. Figyelemre méltó, hogy a 2015-ben megjelent 12. kiadású szabályzatban számos megfogalmazás vagy szó szerint, vagy tartalmilag ennek a DEME tanár úrtól 1964-ben kifejtett elvnek az értelmében rendelkezik (l. Cs. NAGY LAJOS előadását a 2021. júniusi Deme-konferencián).

3.7. Deme László munkái újabb kiadványokban. Jellemző az 1981 utáni évtizedekre, hogy számos kiadványban, didaktikus feldolgozásban jelentették meg a munkatársak, tanítványok DEME tanár úr gondolatmeneteinek rövid részleteit (I. B. FEJES 2015, DEME 1994, 2003, „Diófát ültetek” 2012, „Diófát ültetek” 2021).

Közleményeinek listája elérhető a következő helyeken: TAKÁCS KÁROLYNÉ 1980; GULYÁS ZSUZSANNA 1996; DEME: Pályakép 2000.

4. Deme László személyiségéről

Ifjúkorától kezdve munkatársait a feltűnő tehetsége nyugozta le: problémalátása, gyors reagálókészsége, kezdeményező invenciója. Szóban kiváló előadó, vonzó egyéniség; írásiban elegáns, logikus. Munkabírása egyedülálló volt. Egy beszélgetésben kérdésre válaszolva így magyarázta rendkívüli termékenységet: „Ha én kapok egy feladatot, leülök, és megcsinálom”.

Tudatosan őrizte a szép beszéd ügyéért küzdőket, a közös munkára áldozatkészen vállalkozók munkakedvét. Az ő kedvéért mindenki igyekezett a legjobbját nyújtani: így jött létre és sugárzott a találkozásokból a „fészekmeleg” légkör (D. L. kifejezése). Önzetlenségét átvették tőle a kisebb-nagyobb közösségek is. Kányádi Sándor Gyulán mondta a megnyitó résztvevőinek 2003-ban az Implom József Középiskolai Helyesírási Verseny Kárpát-medencei döntőjén: „Ti vagytok a magyar nyelv testőrgárdája.” Őrizték a kazinczyok is Deme László örökségét – mint a magyar nyelv testőrei!

Hivatkozott irodalom

- BARCZI GÉZA – DEME LÁSZLÓ szerk. 1955. *A magyar nyelvatlasz munkamódszere: tanulmánygyűjtemény*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÉKÉSI IMRE 1982. *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Nyelvészeti Tanulmányok 20. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÉKÉSI IMRE 1986. *A gondolkodás grammatikája*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÉKÉSI IMRE 1993. *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. Egy modell az argumentatív szövegtípus tanulmányozásához*. JGYTF Kiadó, Szeged.
- BÉKÉSI IMRE 2010. *A kettős szillogizmus értelmezése és alkalmazásai*. Szemiotikai Szövegtan 19.
- BÉKÉSI IMRE 2016. *Nyelvész mestereim. Tudománytörténeti adatok és emlékek*. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged. 31–35, 101–110, 141–146, 184–192.
- BENCÉDY JÓZSEF – DEME LÁSZLÓ – FÁBIÁN PÁL 1966. *A magyar helyesírás rendszere*. Nyelvtudományi Értekezések 54. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND – DEME LÁSZLÓ – FÁBIÁN PÁL szerk. 1961. *Helyesírási tanácsadó szótár*. Terra, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1943. *A hangátvetés a magyarban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 69. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1944. *Die ungarische Sprache*. Kleine Ungarnkunde 15. Athenaeum, Budapest–Hamburg.
- DEME LÁSZLÓ 1949. *A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása*. A Néptudományi Intézet kiadványai II. 27. Kelet-európai Tudományos Intézet, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1953. *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. Nyelvtudományi Értekezések 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1956. *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- DEME LÁSZLÓ 1959. *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*. Nyelvtudományi Értekezések 20. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1962. Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. In: *MMNyR*. 2. 458–521.
- DEME LÁSZLÓ 1964a. Helyesírási rendszerünk logikája. [1–2.] *Magyar Nyelvőr* 88: 229–247, 357–376. (Klly: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 110. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1965.)
- DEME LÁSZLÓ 1964b. Szórendi problémák az értekező prózában. In: KISMARTY LORÁND szerk., *Műszaki Nyelvőr*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 114–135.
- DEME LÁSZLÓ 1966a. *A nyelvről – felnőtteknek*. Gondolat, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1966b. Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban. *Magyar Nyelvőr* 90: 275–287, Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban: uo. 392–404.
- DEME LÁSZLÓ 1967. A nulla morfémás magyar igealakok strukturális helyzete és kommunikációs szerepe. In: KÁROLY SÁNDOR szerk., *Az ige grammatikája és szemantikája. Nemzetközi munkaértekezlet*. MTA Nyelvtudományi Intézet – ELTE, Budapest. 12–22.
- DEME LÁSZLÓ 1969. *Az általános nyelvészet alapjai*. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, Bratislava.
- DEME LÁSZLÓ 1970. *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról*. Madách, Bratislava.
- DEME LÁSZLÓ 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. (Magyar szövegek alapján.)* Nyelvészeti Tanulmányok 15. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1971–1972. A magyar fonémák rendszeréhez és rendszerezéséhez. *Néprajz és Nyelvtudomány* 15–16: 89–99.
- DEME LÁSZLÓ 1972. Standard Hungarian. In: BENKŐ, LORÁND – IMRE, SAMU eds., *The Hungarian Language*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 255–297.
- DEME LÁSZLÓ 1973. Nyelviség és megismerés. *Filozófiai Közlemények* 10/1: 51–73.
- DEME LÁSZLÓ 1974a. *Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 137. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1974b. *Szónokok, előadók kézikönyve*. Kossuth, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1974c. Szövegszerkezeti alapformák és stílusértékű változataik. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Jelentés a stilisztika: a magyar nyelvészek II. Nemzetközi Kongresszusának előadásai (Szeged, 1972. augusztus 22–25)*. Nyelvtudományi Értekezések 83. Akadémiai Kiadó, Budapest. 114–118.
- DEME LÁSZLÓ 1975a. The Phonological System of Hungarian. In: NORVIK, M. ed., *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. Tallinnae habitus 17–23, VIII. 1970*. Pars 1. Tallinn, 582–586.
- DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk. 1975b. *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1976. *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1978. *Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség*. Kossuth, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1979/1996. A rádióhírek fogalmazásáról, 1979. In: R. MOLNÁR EMMA főszerk., *Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése*. JGYTF Kiadó, Szeged, 1996: 81–89.
- DEME LÁSZLÓ 1982. *Közigazgatásunk nyelvi arculata*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 162. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ 1988. Átrétegződés vagy lepusztulás. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése: A Magyar Nyelvészek IV. Nemzetközi Kongresszusának előadásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 251–260.
- DEME LÁSZLÓ 1994. *Nyelvünkről, használatáról, használóiról. Tanulmányok*. JGYTF Kiadó, Szeged.
- DEME LÁSZLÓ 2003. *A szöveg természetéről és hangzásáról: tallózás négy évtized tarlóján*. Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr.

- DEME LÁSZLÓ – FÁBIÁN PÁL – TÓTH ETELKA szerk. 1988. *Helyesírási kézikönyvtár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ – FÁBIÁN PÁL – TÓTH ETELKA szerk. 1999. *Magyar helyesírási szótár. A Magyar Tudományos Akadémia szabályai szerint*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ – GRÉTSY LÁSZLÓ szerk. 1987. *Iratszerkesztési és -fogalmazási tanácsadó*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- DEME LÁSZLÓ – GRÉTSY LÁSZLÓ – WACHA IMRE 1987. *Nyelvi illemtan*. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Budapest. (Átdolgozott kiadása: 1999.)
- DEME: Pályakép 2000 = *Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 9. Deme László*. Sorozatszerkesztő BOLLA KÁLMÁN. ELTE Fonetikai Tanszék, 2000: 9–31.
- „Diófát ültetek” 2012 = Diófát ültetek, nem magamnak, hanem a késő utókorunknak. Emlékkötet Deme László nyelvészprofesszor tiszteletére. Szerk. WACHA IMRE. Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr.
- „Diófát ültetek” 2021 = „Diófát ültetek...” *Deme László emlékezete*. Szerk. KOVÁTS DÁNIEL – VÁSÁRHELYI ZSUZSANNA. Anyanyelvpolók Szövetsége – győri Kazinczy Ferenc Gimnázium Az Iskoláért és az Anyanyelvért Alapítványa, Győr.
- B. FEJES KATALIN szerk. 2015. „*Ha földbe szürok tíz-húsz babkarót...*”: *Szemelvények Deme László nyelvészprofesszor személyes-szakmai írásaiból*. Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr.
- B. FEJES KATALIN – R. MOLNÁR EMMA szerk. 1996. „*Hipotézisek és realitások a lingvisztikában. Előadások Deme László tiszteletére 75. születésnapja alkalmából*”. A Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Területi Bizottsága, Szeged.
- GULYÁS ZSUZSANNA 1996. Deme László munkássága 1981-től 1996-ig. Bibliográfia. In: B. FEJES KATALIN – R. MOLNÁR EMMA szerk., *Hipotézisek és realitások a lingvisztikában. Előadások Deme László tiszteletére 75. születésnapja alkalmából*. A Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Területi Bizottsága, Szeged. 131–140.
- KISS JENŐ 2012. A dialektológus Deme Lászlóról. In: „*Diófát ültetek*” 2012: 41–46.
- KISS JENŐ 2021. Centenárium emlékezés Deme Lászlóra, a dialektológusra. *Magyar Nyelv* 117: 199–202. <https://doi.org/10.18349%2FMagyarNyelv.2021.2.199>
- M. KORCHMÁROS VALÉRIA összeáll. 1991. *Mondattan: kari jegyzet*. JATEPress, Szeged.
- MÁTÉ JAKAB 1991a. A magyar szövegtani kutatás mai helyzete 1. *Szemiotikai Szövegtan* 2: 73–116.
- MÁTÉ JAKAB 1991b. A magyar szövegtani kutatás mai helyzete 2. *Szemiotikai Szövegtan* 3: 105–143.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*. 1–2. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961–1962.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MGr. = *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.
- SZABÓ JÓZSEF 1992. Deme László mint nyelvjárás-kutató. *Néprajz és Nyelvtudomány* 34: 215–220.
- TAKÁCS KÁROLYNÉ 1980. Deme László munkássága 1941–1980. *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25: 13–47.
- VARGA LÁSZLÓ 1989. Szintaktikai szerkezet és intonációs tagolás a magyar mondategységben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17: 241–278.
- WACHA IMRE 2021. Deme László és az anyanyelvi mozgalmak. In: „*Diófát ültetek*” 2021: 121–133.

NAGY L. JÁNOS
Szegedi Tudományegyetem

S Z E M L E

Jochen A. Bär – Anja Lobenstein-Reichmann – Jörg Riecke Hrsg., Handbuch Sprache in der Geschichte

Handbücher Sprachwissen. Band 8. Walter de Gruyter, Berlin–Boston, 2019. 593 lap

A terjedelmes könyvben a nyelvtörténettel és a nyelvtörténetírással összefüggő elméleti, módszertani és gyakorlati kérdések széles köre kerül terítékre, és pedig a német nyelvtörténeti kutatások alapján, mindegyik esetben többoldalú, alapos, egyszersmind kritikus megközelítéssel.

A könyv 19 nagyobb fejezetre oszlik, s 17 szerző nevéhez kötődik (köztük vannak a szerkesztők is). A fő fejezetek címei: 1. Nyelv és történelem; 2. Nyelvtörténet és ideológiatörténet; 3. Német és előnémet (Nyelvtörténeti adatok és tények); 4. Nyelvi rendszer és nyelvtörténetírás; 5. Nyelvrendszertörténet és nyelvtörténet; 6. Szókészlettörténet és szótörténet-leírás a németben; 7. A nyelvtörténet mint szövegek története; 8. Történeti makroszemantika – Nyelvtörténet mint diskurzus- és mentalitástörténet; 9. Nyelvi kontaktus a németben; 10. Nyelv- és nyelvváltozat-váltás a német nyelv történetében; 11. A nyelvtörténet mint emberi kapcsolatok története; 12. A nyelvtörténet mint kommunikációtörténet; 13. Szóbeliség és írásbeliség; 14. Nyelvi reflexió – nyelvitudat-történet; 15. A nyelvtörténet mint uralkodástörténet [Más szóval nyelvpolitika]; 16. Kereszténység és német nyelvtörténet; 17. A tudomány professzionalizálódásának nyelvfejlődése [Más szavakkal a tudományos nyelvezet kialakulása]; 18. Nyelvfejlődés a természettudományokban; 19. Az irodalom/irodalmisság és a nyelv.

Mindebből kiderül: rengeteg információval szembesül az olvasó, miként az is, hogy ismertetni e könyvet hagyományos értelemben bizonyosan nem lehet. Egyebek mellett azért, mert ahhoz sokkal több térre volna szükség.

A kézikönyv arról is szól, mit és hogyan tudunk, illetőleg tudhatunk meg a német nyelvnek és diakrón kutatásának a történetéről. Mindegyik fejezetben az elméleti megközelítések és módszertani, tehát általános kérdések bő teret kapnak. S nem marad el a lehetséges és/vagy kívánatos továbblépés lehetőségének, irányának a körvonalazása sem. Kiindulópont az ember alapvető történetisége (LOBENSTEIN-REICHMANN szerint a nyelv a legrégebbi és legfontosabb *historica*, amelyet az ember birtokol – a nyelv ennek megfelelően „diachronicum”: 23), s hogy a nyelv a valóságnak az emberek által létrehozott konstruktuma. Köztudott, hogy a német nyelvtörténet mennyire kimunkált terület, s ismeretes a germanistáknak az újítás iránti elkötelezettsége is. Mondhatnánk, éppen ezért természetes, hogy a szerzők a nyelvtörténetírás kérdéseinek a mai igényeknek megfelelő, az általános elvi-módszertani kérdéseket és a lehetséges továbbvezető utakat a központba állító szintézist írtak. A könyv tehát nem a megszokott értelemben vett német nyelvtörténet. Ugyanis arról szól, milyen szerepe volt s miért a német nyelv történetében azon közegnek, amely ezt a nyelvet élte és élte. Nem rendszertörténetet kapunk tehát, hanem áttekintést arról, hogy milyen, a nyelvi rendszeren kívül eső, de a beszélő (és író)

embert, nyelvi tudatát, metanyelvi ismereteit, nyelvi attitűdjeit és nyelvhasználatát, tehát a nyelv életét is alapvetően befolyásoló tényezők határozták meg a német nyelv történetét. Közhely, hogy a „nyelv”-nek mint olyannak csak konkrét nyelvek formájában hozzáférhető története van, leírni tehát csak konkrét nyelvek történetét lehet (amennyire a történeti források lehetővé teszik; megjegyzem: a rekonstruált nyelvek, a kikövetkeztetett adatok és szabályok sajátos kategóriát alkotnak).

A szerzők feladatuknak tekintették új kutatási perspektívák fölvetését is. Az idézett szerző véleménye szerint a nyelv történetiségének tudata egyre inkább háttérbe szorul s a modernnek múlt nélküli új találmányává válik. Nem csoda, hogy egy másik német nyelvész szerint a nyelv történetisége újra tudatossá válására van szükség a nyelvészek körében is (i. h.). A nyelvtörténész számára a nyelvhasználat és a beszélők nyelvi és közlési kompetenciája áll középpontban mint amelyek a nyelvi változásoknak is legfőbb tényezői. A történeti szociolingvisztikai és pragmatikai szemlélet mindvégig erőteljesen érvényesül a könyvben. Az az elv – amelyet nálunk elsőként talán GOMBOCZ fogalmazott meg –, hogy tudniillik az első és legfontosabb dolog nem elválasztani a nyelvet a beszélő embertől, a könyv íróinak szemléletében alapvető követelmény.

A szerzők egyik fontos célja volt a nyelvtörténeti kutatás dinamikájának támogatása is (387). Az állandó nyelvi változás ugyanis a nyelvek történeti vizsgálatát eleve mindenkor időszerűvé teszi. A nyelvtörténeti kutatásokban hangsúlyosan fontos szerepe van a leíró nyelvészet, illetőleg az újabb részdiszciplínák egyre bővülő eredményeinek is. COSERIU szerint (24) a nyelvi változás eredete a dialógusban van. Ezért fontos volna a történeti interakció és kommunikáció leírásának az érdeklődés homlokerébe rukkolnia (25). A kommunikációtörténet tartalmilag vagy genealógiailag többé vagy kevésbé szoros kapcsolatban áll a következőkkel: szociopragmatikai nyelvtörténet-kutatás, történeti pragmatika, történeti szociolingvisztika, nyelvtörténet „alulról”, nyelvtörténet mint mentálitástörténet, mint diskurzustörténet, mint kultúratörténet, mint társadalomtörténet, mint kapcsolattörténet, mint nyelvitudat-történet. Némelykor nehéz közöttük világos határt húzni. Ez ugyan zavaró lehetett a kézikönyvfejezet megírásakor, de ebben a szerzők a nyelvtörténeti kutatás pozitív dinamikájának a kifejeződését látják. J. SCHRÖTER és A. LINKE szerint ha kézikönyvük ezt a dinamikát támogathatná, s ha a nyelvtörténet-kutatás további differenciálódásához vezetne – amellyel bizonyára automatikusan magyarázhatná a kommunikációtörténet viszonyát más nyelvtörténeti kezdeményezéshez is –, akkor a szerzők szempontjából egyik legfontosabb feladatát teljesítené (386–387).

A szótörténet a művelődéstörténetnek kiemelten fontos része, amely feldolgozza a lexikológia és lexicográfia eredményeit, valamint a lexikális leírás kipróbált módszereit, ez azonban nem az elméleti és módszertani viták helye (207). – Teljes elnyelvjárástalanodás (ti. a beszélt hétköznapi regionális nyelvhasználat eltűnése) aligha következik be. A modern társadalom a nyelvjárási beszédet elbírná, ám a nagyobb területre érvényes írott nyelvnélküliséget nem (328–329). – A beszélt nyelv visszavonhatatlanul elveszett a múltban (68) s elveszik napjainkban is, ha nem rögzítik (verba volent, scripta manent). Ám a beszédrögzítés csak akkor „igazi”, ha visszaadja a beszéd akusztikai sajátosságait is. A régi korok beszélt nyelvnek leírása szinte lehetetlen, legföljebb részlegesen s közvetetten, tudniillik az írásbeliség bizonyos műfajaiban található, rá utaló szavak, kifejezések révén. – Az anyanyelvi egységesülés okai: 1. A megértést elősegítő változásnak az igénye, egyszersmind támogatása. 2. Ezzel párhuzamosan a megértést akadályozó változatok

redukálódása, visszaszorulása a nyelvi kommunikáció bizonyos területein. 3. A művelt nyelvhasználat egységesülése a műveltségnek szociológiailag irányított értékévé válása, s közösségépítő, identitáserősítő szerepe az egységideológiától és a haladásgondolattól is támogatót uralkodó szemléletté válása.

A nyelvtörténeti vizsgálat tárgya vagy a diakrón szinkrónia, vagy a szinkrón diakrónia. Az előbbi szinkrón leírása a nyelvtörténet egy-egy szakaszára, szeletére, az utóbbi a nyelvi változásokra, változások láncolatára helyezi a hangsúlyt, s többnyire a nyelvtörténet egészét, de legalábbis egy-egy nagyobb korszakát tekinti a vizsgálat tárgyának. Ide csatlakoztatandó a nyelvtörténet korszakolása is, hiszen a nyelvtörténet egészét átfogva állít föl korszakokat, amelyek a nyelvtörténetben, így a kutatásokban való eligazodást vannak hivatva biztosítani. Ezért fontos a korszakolás szakmai közmegegyezésen alapuló kialakítása. – A nyelvtörténetek nyelvi és nyelven kívüli adatok interpretációi, amelyek többé-kevésbé jól vonatkoztathatók egymásra. A „belső” és „külső” nyelvészet terminusról is többször szó esik a könyvben (158), s a válasz: a nyelvtörténet mindkettő, amely nem redukálható a történeti nyelvészetre, s még kevésbé a diakrón nyelvészetre. Mivel pedig nyelvi és nem nyelvi tények, jelenségek összefonódnak, együtt élnek egymással, a nyelvtörténetírásnak értelemszerűen mindkettő a tárgya. Ilyen nyelvtörténeti szintézis a német nyelvudományban nincs, s belátható időn belül nem is lesz – írja WEGERA. Majd hozzáteszi: túl összetett és gyakran nehezen áttekinthető folyamatokról van szó, számukat is alig lehet áttekinteni. Reális célkitűzés jelenleg csak részterületek, korszakok vizsgálata lehet (158).

A történeti interakció és kommunikáció nyelvtörténeti leírásában a történeti beszéd interszubsztitívitás-bázisának az érdeklődés előterébe kerülését kívánja LOBENSTEIN-REICHMANN (25). Megjegyzések ehhez: a nyelvtörténeti kutatások előmenetele nagyban attól függ, mennyiben sikerül alkalmaznia az új diszciplínák vonatkozó, a nyelvtörténeti kutatásokban hasznosítható eredményeit (például: szociolingvisztika, kognitív nyelvészet, pragmatika, diskurzuselmélet, kommunikációtan). Erre az a válasz, hogy természetesen igen, ami hasznosnak látszik, ki kell próbálni. De tudvalévő, hogy a mai nyelv kutatásában eredményesen felhasználható elvek és módszerek sikeres nyelvtörténeti alkalmazásának határt szab a rendelkezésre álló nyelvtörténeti anyag, amely időben visszafelé haladva csökkenő mennyiségével és minőségével eleve lehetetlenné tesz olyan vizsgálatokat, amelyek a mai szinkróniában lehetségesek. Gondoljunk például arra, hogy a beszélők mai metanyelvi ismeretéről, nyelvi attitűdjeiről mennyi kitűnő leírás olvasható. Mindez a múltira vonatkozóan szinte teljesen ki van zárva (mert nem áll módunkban kérdőíves gyűjtéseket végezni). WEGERA és WALDENBERGER (159) szerint a nyelvtörténész lényegében csak a rendelkezésre álló írott nyelvtörténeti adatokra támaszkodhat, a teljes nyelvtörténeti valóság elérése lehetetlen. – Mit jelent a „visszahumanizálás” a nyelvtörténeti kutatásban? Azt, hogy nem kiszakítani kell a nyelvet pragmatikai beágyazottságából, hanem éppen fordítva. A nyelv pragmatikai kötöttségeinek a figyelmen kívül hagyása helyett kultúrtörténeti orientáltságú nyelvtörténetírásra van szükség (vö. GARDT 135).

A nyelv állandó sajátossága a folyamatos változás. Ezért a nyelvtörténet vizsgálata minden korban magától értődő kötelessége a nyelvudománynak. A nyelvi változás nem prognosztizálható. Vizsgálendő a nyelv minden megjelenési formájában (MATTHEIERRE hivatkozva): 1. a nyelvrendszer; 2. a nyelvhasználat; 3. a nyelvi tudat (a metanyelvi ismeretek); 4. a nyelvi kontaktusok.

Mit jelent az uralkodástörténet? Nyelvpolitikai megközelítést: államnyelv, kisebbségi nyelvek, gymattartók nyelve, nyelvi standardizáció, nyelvváltozati leértékelődés, felértékel(öd)és, visszaszorítás, visszaszorulás, lingua academica vs. helyi tudományos nyelvek, iskolai oktatás, oktatáspolitikai, médiumok. Másként s összegezve: a nyelv politikum is (COULMAS meghatározásában) (448).

Nyelv, irodalmiság és történetiség: a költészet a nyelv teljes aktualizációjaként is említettetik. E szerint a költészet mutatja meg, milyennek kellene lennie a nyelvnek, ha fejlődése organikusan zajlott volna, ha tehát bizonyos szakaszokban nem fékeződött volna le. Az „irodalmiság” itt mint lehetőség is értendő. Vizsgálandó a viszony a nyelvi valóság és lehetőség között egyrészt, a nyelvi aktualitás és realitás között másrészt. De: nehezen igazolható a költészetnek a nyelvtörténetre gyakorolt hatása. Kérdés (az is): milyen módon van kapcsolat a nyelvben a lehetőség és a valóság között (ATTIG 580)?

Nyelvi kontaktusok: 1. Milyen formában jelenik meg a nyelvi kontaktus? 2. Melyek a nyelvek azon területei, amelyek érintve vannak? A szóbeliség és az írásbeliség közötti különbség: az előbbi korábban jelentkezik, kevésbé vezet egységes következményekre, s kevésbé kötődik szociális rétegződésekhez. Az utóbbi a szórványostól a szisztematikussig többnyire (társadalmi kötődés tekintetében) föntről lefelé hat, s többnyire sokáig tart, amíg a hatások elérik az alacsonyabb szociolektusokat és regisztereket (ALBRECHT 269). A németre a dél- és nyugat-európai nyelvek erősebb hatást gyakoroltak, az észak- és kelet-európai nyelvekre viszont a német gyakorolt erős hatást. Ami az angolnak a németre gyakorolt hatását illeti, a 18. század végén a klasszikus nyelvek és az újlatin nyelvek jobban álltak (a fordításirodalom alapján). Az I. világháború után a német mint tudomány nyelv kezdett visszaszorulni, s 1945 után az amerikai angol minden tekintetben tarol (lingua academicaként is). Németország egyre erősebben bevándorló ország már, ily módon pedig valóban kitűnő terep a nyelvi kapcsolatok kutatóinak a számára.

Nyelvtörténet mint kommunikációtörténet: ma még nem világos a kommunikációtörténet kutatásának viszonya a nyelvtörténeti kutatás ágaihoz, kezdeményezéseihez, irányzataihoz. – A történeti szemantika (lexika, szövegsemantika, mondatsemantika, diskurzus, médiumtörténet, elektronikus média) vonatkozásában is sok a tennivaló (BÄR 257–258).

Összegezve: a terjedelmes, jól tagolt, rengeteg információt tartalmazó, általános elvi és módszertani kérdéseket is bőven taglaló, kritikus szemléletű könyv fontos olvasmánya nemcsak a germanista nyelvtörténészeknek, hanem a nyelvtörténészeknek általában is. Ezért az említett kutatóknak, foglalkozzanak bármely nyelv történetével vagy a nyelvtörténet bármely szakaszával, meggyőződéssel ajánlom figyelmükbe.

KISS JENŐ
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Benő Attila – Péntek János szerk., Kognitív és pszicholingvisztikai szempontok a nyelvi érintkezések vizsgálatában

Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 2. Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége,
Sepsiszentgyörgy, 2020. 312 oldal

1. A tanulmánykötet a 2019. október 21–23-án Kolozsváron megrendezett azonos című konferencia előadásainak írott változatát tartalmazza. Ahogy a szerkesztők az Előszóban írják, a konferencia témaválasztását az utóbbi időben jelentősen megnövekvő kognitív és pszicholingvisztikai kutatások iránti érdeklődés és az e területeken elért eredmények termékenyítő hatása indokolta. Ebben a kötetben három tudományág, a nyelv-, a fordítás-, valamint a néprajztudomány számos kérdése és azok legújabb kutatási eredményei kerülnek bemutatásra a nyelvi érintkezések fő motívumán keresztül. Amint a továbbiakban látni fogjuk, a nyelvi érintkezések értelmezése meglepően tág, hiszen a kötet nemcsak a kétnyelvűség jelenségét taglalja, hanem a fordítástudományi problémákat, valamint (FAZAKAS EMESE tanulmányában) a nyelvtörténeti kontaktusjelenségeket is. Ez a tág látókör a kötet egyik nagy érdeme.

A kiadvány további nagy erénye, hogy a tanulmányok szerzői – a kötet témájának természetéből adódóan – több ország (Horvátország, Magyarország, Románia, Szlovákia és Szlovénia) magyar nyelvi tanszékeinek képviselői, s ezért a magyar nyelvnek és a magyar beszélők nyelvhasználatának kontaktusjelenségei régiótól függően más-más nyelvvél való érintkezésében is vizsgálatra kerülnek. Ugyanakkor találunk egy tanulmányt (MOLNÁR-BODROGI ENIKŐÉT), mely nem a magyar, hanem egy svédországi kisebbség nyelvi identitásbeli problémáit tárgyalja, ami ugyancsak színesíti a kötetet.

A címben megjelölt célkitűzéssel összhangban a kognitív szempontok érvényesülése számos tanulmányban fellelhető, eltérően a pszicholingvisztikai szempontú elemzésektől, amelyek kevésbé hangsúlyosan vannak jelen (mindössze BARTHA KRISZTINA és LENGYEL ZSOLT tanulmányai tartoznak ide).

A tanulmányoknak egyes fejezetekbe sorolása öt átfogóbb szempontot követ, s ennek értelmében a könyv öt részre tagolódik. A kategorizálás azonban a témák sokszínűségét tekintve korántsem problémamentes: helyenként tematikájukban jól elkülönülő részeket találunk (például Fordítás és fogalmi egyenértékűség), egyes tanulmányok elrendezése viszont megkérdőjelezhető (például A kétnyelvűség lexikológiai, terminológiai kérdései című rész, melynek indoklását l. alább).

Mindezen okokból a kötet sokoldalú és sokrétű, ezért érdemes az egyes részeket és azokon belül az egyes tanulmányokat külön-külön ismertetni.

2. Az első rész a Kognitív szemlélet a kétnyelvűség kutatásában címet viseli (11–62), és három tanulmányt tartalmaz.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR tanulmányának címe: Fogalmi és nyelvi megfelelések és eltérések kétnyelvűségi helyzetben. Mit tudunk a kétnyelvű megismerésről a határon túli magyarok körében? A tanulmány a címbéli kérdésre adott rövid válasszal indít, miszerint szinte semmit nem tudunk a kétnyelvű megismerésről a határon túli magyarok körében.

A szerző ezt követően részletesen kifejti, hogy mi lehet ennek az oka, és hogyan járulhatnának hozzá a legújabb kognitív elméleti, módszertani és leíró eredmények a határon túli magyar régiók anyanyelv- és államnyelv-pedagógiájának kidolgozásához. A kognitív nyelvszemlélet rövid bemutatása után (mely a kötetnek egyfajta elméleti háttereként is felfogható) rátér a második nyelv tanításának elméleteire és módszertani kérdéseire, s arra a következtetésre jut, hogy a kutatási eredmények alapján két irány tűnik használhatónak a nyelvpedagógiában: a kognitív megközelítés és a társalgáselemzési megközelítés – valamint ezek szintézise. A szerző a térbeli viszonyok és az elemi mozgás sémájának eltérő megkonstruálásait szemléltető példák után tanulmánya végén néhány fontos kutatási feladatot jelöl ki a fogalmi és nyelvi megfelelések és eltérések viszonyára vonatkozóan kétnyelvűségi helyzetben, melyek segíthetnek abban, hogy a kisebbségi tanulók intuitív (gyakorlati) anyanyelvi tudására építeni lehessen az anyanyelv- és másodnyelvoktatásban.

SZILÁGYI N. SÁNDOR tanulmánya (Interferenciák és szűrőrendszerek a kétnyelvű emberek fejében) is abból az általános megfigyelésből indul ki, hogy a kétnyelvű elme két különböző nyelvvvel operál párhuzamosan, melyek ugyanakkor kapcsolatban is vannak egymással a nyelvhasználók fejében, s ezért hatással vannak egymásra. Az előző tanulmánytól eltérően azonban itt nem az egyes nyelvekre jellemző fogalmi és nyelvi tudás szerkezetén, valamint az azok közötti megfeleléseken és eltéréseken van a hangsúly, hanem azon, hogy a két nyelv közti interferencia milyen rendszerben történhet. A szerző a magyar–román kétnyelvűeket vizsgálva szemléletes példákon keresztül mutatja be elméletét, miszerint a kétnyelvű beszélő teljes nyelvtudásának komponenseit képezik azok a szűrőrendszerek is, melyek a két nyelv között közvetítőként működnek, s melyeknek nemcsak a szerkezetük más, hanem a nyelvi következményeik is. Ilyen értelemben az $L1 \rightarrow L2$ szűrő arra való, hogy a második nyelven beszélve minél kevesebb interferenciahibát kövessünk el, míg az $L2 \rightarrow L1$ szűrő a szókölcsonzésekben játszik jelentős szerepet. Az ilyen típusú magyarázó modellek alkalmasak lehetnek arra, hogy jobban megértsük a kétnyelvű környezetben élő emberek nyelvtudását és nyelvhasználatát, hiszen egy kétnyelvű ember teljes nyelvtudása jóval több, mint két önálló nyelvi rendszer tudásának az összege.

Míg az előző tanulmány azt vizsgálta, hogy a kétnyelvű emberek esetében a második nyelvről való (implicit) tudásnak milyen hatása lehet a szókölcsonzésekre, addig BENŐ ATTILA A kognitív szemantika alkalmazási lehetőségei a nyelvi kontaktusok vizsgálatában című tanulmányában a fogalmi gondolkodásunkat szervező kognitív és pszichológiai folyamatok hatásainak nyelvi következményeire világít rá, különös tekintettel a kölcsönelemek meghonosodásának szemantikai vonatkozásaira. A tanulmány különböző nyelvekből vett példákkal, de a román–magyar nyelvi érintkezések adatait kiemelve szemlélteti, hogy a lexikai átvételek során történő jelentésváltozásokat olyan, az átvevő nyelv beszélőinek gondolkodását szervező kognitív mechanizmusok is befolyásolják, mint az alapszintű fogalom érvényesülése, a rendszeres metaforikus jelentésvizonyok megléte, a prototípus-hatás és mintapéldány-érvényesülés, valamint a hangalaki motiváltság és integráldóság.

3. A kötet második része, a Pszicholingvisztikai és pragmatikai szempontok (63–107) szintén három tanulmányt tartalmaz.

LENGYEL ZSOLT az „Idegen” elemek a mentális lexikonban: generációs és kronológiai szempontok címmel ír, és szóasszociációs tesztelesekből származó empirikus adatokat dolgoz fel egyfelől generációs (10–14, illetve 18–24 évesek), másfelől kronológiai

(1980-as, illetve 2000-es csoportok) szempontból. A kísérlet leírásában azonban nem egyértelmű, hogy a felmérésekben részt vevő alanyok milyen szociolingvisztikai környezetből származnak, s csak feltételezni lehet, hogy olyan egynyelvű személyekről van szó, akik az iskolában valamilyen idegen nyelvet is tanultak. Az „egy hívószó – egy válaszszó” módszerét írásban alkalmazva a vizsgálatból kiderül, hogy a tesztalanyoknál is megjelenik a bimodális beszédmód (az L2 nyelvnek a látens jelenléte az L1 nyelven folyó diskurzusban), amelyet nagyban befolyásol a társadalmi kontextus: az idegen nyelvek iskolai oktatása, a civilizációs jelenségek, a csoportattitűd. A bevezetőben megfogalmazott célkitűzés szerint a tanulmány az „idegen” elemeket a mentális lexikon tükrében kívánja szemügyre venni, de az olvasóban hiányérzet marad, mert az idegen nyelvekből származó válaszcikkek természetéről és szerveződéséről csak vázlatos leírást kapunk.

BARTHA KRISZTINA a Tudatelméleti jelenségek fejlődése kétnyelvű gyermekeknél című tanulmányában Moore-paradoxonos mondatok és hamis vélekedések megértésének segítségével vizsgálja a címben megjelölt problémát. A tudatelméleti kutatások legfőbb eredményeit összefoglaló szakirodalom tömör bemutatása után rátér az általa végzett pszicholingvisztikai kísérletek részletes leírására, melyben 5–8 éves, magyar–román domináns, illetve balasz kétnyelvű gyermekek teljesítményét vizsgálja. A kísérleti eredményekből levonható következtetések alapján elmondható, hogy egyrészt a kétnyelvűség típusa hatással van (a balasz kétnyelvűség javára) a gyermekek tudatelméleti képességeinek fejlődésére, másrészt viszont nem igazolódik az a feltevés, hogy ez a fejlődés korábban jelenik meg a kétnyelvűeknél, mint az egynyelvűeknél. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a vizsgált tudatelméleti jelenségeknél az egyik megléte nem előfeltétele a másik meglétének, hanem ezek sokkal inkább egymással szoros együttműködésben fejlődnek.

SEBŐK SZILÁRD *Perspektívák váltakozása a nyelvleírásban* című tanulmánya nemcsak a kötetben, hanem általában a nyelvészeti kutatások között is viszonylag szokatlan irányt képvisel: a szerző ugyanis nem közvetlenül a nyelvről vagy annak használatával kapcsolatos témát boncolgat, hanem arra kíváncsi, hogy a nyelvészeti munkák nyelvleírási folyamataiban milyen perspektívák és rálátások érvényesülnek, s ezek hogyan váltakoznak egy adott szövegen vagy diskurzuson belül. A tanulmányban ismertetett fejtegetésekből kiderül, hogy a nyelvész kétféleképpen vehet részt a nyelvleírásban: kutatóként és szerzőként; a vizsgált jelenséget pedig kétféleképpen tudja szemlélni: a beszélő és a terminus perspektívájából. Ez utóbbi esetben egy történeti folyamat is megfigyelhető egy diskurzuson belül: a nyelvleírásban a beszélő perspektíváját a terminusé váltja fel, melynek következménye, hogy a folyamat végén már a terminusok végeznek minden cselekvést. Témáját és megközelítésmódját tekintve a tanulmány nem egészen illeszkedik a kötetbe, hiszen sem a nyelvérintkezés, sem a szorosan vett kognitív és pszicholingvisztikai szempontok nem jelennek meg benne, mégis van helye itt, hiszen éppen a kétnyelvűség terminológiai kérdéseivel foglalkozó írások előtt világít rá arra, hogy miért lenne érdemes több figyelmet fordítani a nyelvészeti terminusok és a különféle perspektívák tudatosabb és elővigyázatosabb használatára.

4. A harmadik rész a kétnyelvűség lexikológiai, terminológiai kérdéseit boncolgatja, és négy tanulmányt tartalmaz (109–162).

Az első két tanulmány olyan témákat taglal, amelyekről korábban már volt szó a kétnyelvűség kutatásának kognitív szemléletéről szóló részben.

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ írása (Nyelvi érintkezésen alapuló neologizmusok kognitív megközelítése) arra keresi a választ, mi motiválhatja az egyes lexikai elemek átvételét. A magyarországi és a vajdasági magyar nyelvhasználatban megjelenő olasz, angol, valamint szerb eredetű neologizmusok segítségével mutatja be, hogy a kölcsönzéseknek a fogalmi szűkségen kívül olyan motivációi is lehetnek, mint a szakszerűség-érzés, a sajátos emocionális többlet vagy a neologizmusok hangzása.

VÖRÖS OTTÓ tanulmánya (Interferenciajelenségek kognitív háttéréről) – a vázlatosság benyomását keltve – szintén olyan interferenciajelenségekre hívja fel a figyelmet, melyek háttérben valamilyen kognitív természetű jelenség húzódik meg.

Feltevődik a kérdés, hogy ez a két tanulmány miért ebben a részben kapott helyet, hiszen terminológiai kérdésekről nemigen esik szó bennük, témájukat tekintve pedig jobban illenének az elsőbe, BENŐ ATTILA és SZILÁGYI N. SÁNDOR tanulmányai kiegészítéseként.

SÁROSI-MÁRDIROSZ KRISZTINA-MÁRIA Az erdélyi magyar jogi szövegek vizsgálata a román nyelvi hatás szempontjából című tanulmányának célja, hogy rámutasson az erdélyi magyar jogászok kommunikációjának szakmai kétnyelvűségből fakadó jellegzetességeire. Mivel az erdélyi magyar jogi nyelv terminológiája – főként a szétfejlődés és a nyelvi hiány miatt – eltér a Magyarországon használt szaknyelvtől, a román jogi nyelv hatása nagyban kimutatható az erdélyi magyar jogi nyelvhasználatban. A szerző a vizsgált korpuszban a visszafordítás módszerét alkalmazva főként szókészleti és mondat szerkesztési sajátosságokat elemez, és arra a következtetésre jut, hogy a jogi és hivatalos nyelvi szövegek nyelvezetében feltűnő hibák, hiányok a nyelvtervezési feladatok nem megfelelő végrehajtásáról tanúskodnak. Érdemes tehát több időt és energiát fektetni a magyar szaknyelvek oktatására is, hiszen a szakmaiatlan és a román nyelvi hatás miatt jelentkező pontatlan, zavaros fogalmazásmód kifejezetten nehezíti a szöveg megértését, ami hátrányos helyzetbe hozhatja a jogász segítségéhez folyamodó ügyfelet.

LAKATOS ALIZ tanulmánya, ahogyan a címe, A szleng kétnyelvű környezetben. Egy nyelvészeti terminus fogalmi természete is mutatja, a szleng jelenségével foglalkozik kétnyelvű környezetben. A szerző kutatásának nehézségét az adja, hogy maga a jelenség – interdiszciplináris (nyelvi, szociológiai, szociálpszichológiai) jellegéből adódóan – igencsak összetett, így nemcsak a terminus definícióját nehéz megadni, hanem azt is nehéz megmondani, mi különbözteti meg a szleng nyelvhasználatot az informális beszédtől, illetve mely nyelvi elemek tartoznak a szleng körébe, és melyek nem. A szerző a kérdőíves adatgyűjtés módszerét alkalmazva erdélyi magyar középiskolások és egyetemi hallgatók szlengértelmezését és konkrét lexikai elemek megítélését vizsgálja. Eredményei szerint egyfelől a laikus beszélőkben élő szlengkép csak ritkán egyezik meg azzal, ahogyan a szakirodalom értelmezi a szleng jelenségeket, másfelől az erdélyi magyar fiatalok hajlamosabbak a román kölcsönzéseket szlengnek tekinteni, mint az angol kifejezéseket, továbbá, hogy leginkább a negatív értékjelentéssel (is) bíró kifejezéseket sorolják a szlenghez. Mivel a vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a szleng jelenségek megkülönböztetésére nem alkalmazható fenntartások nélkül sem a kritériumrendszer, sem a szlenghasználok véleménye, a további kutatásokhoz a módszer átdolgozására lenne szükség.

5. A könyv negyedik része, a Fordítás és fogalmi egyenértékűség című (163–208) három tanulmányt foglal magába, és az eddig tárgyalt kétnyelvűségi kérdésekről áttér a fordítástudományban felbukkanó, nyelvi érintkezésekből fakadó jelenségek vizsgálatára.

LANSTYÁK ISTVÁN tanulmányának címe: Meddig Károli a Károli? A Károli-féle bibliafordítás legújabb revíziójának relevanciaelméleti vizsgálatához. A szerző fontos témát tárgyal, melynek hosszú távon akár következményei is lehetnek a laikus bibliaolvasók és elkötelezett hívők számára. Azt vizsgálja, hogy a Károli-féle bibliafordítás legújabb revíziója, amely 2011-ben jelent meg a Veritas Kiadó gondozásában, mennyire tekinthető még Károli-fordításnak, és egyáltalán szükséges-e még továbbadni a Károli-fordítást a következő nemzedékeknek. Azért merül fel ez a kérdés, mert az említett revízióban nemcsak nyelvi modernizálták a szöveget, hanem a fordítás koncepcióját is módosították azzal, hogy megváltoztatták a fordítás alapjául szolgáló forrásnyelvi szöveget. A tanulmány szerzője relevanciaelméleti keretben igyekszik rámutatni az indirekt fordítás elégtelenségére, ami beéri azzal, hogy a forrásnyelvi szövegnek csupán a lényegét adja vissza az ún. kommunikatív fogódzók átmentése nélkül, melyek az implicit módon (implikaturák segítségével) közölt üzenetek megfejtését segítenék elő. Ugyanakkor elfogadja azt is, hogy mindezek mellett van létjogosultsága a Károli-fordítás nyelvi modernizálásának.

LŐRINCZ JULIANNA Az egyenértékűségi viszonyok kérdése a groteszk fordításában című tanulmánya a fordítástudomány egy örök kérdését, jelesen az egyenértékűségi viszonyoknak, vagyis a forrás- és célnyelvi szövegek megfeleltetésének problémáját tárgyalja az irodalmi groteszkben. Mint kiemeli, mai posztmodern korunkban azokat a fordításokat tekintik adekvátnak (nem ekvivalensnek), amelyek illeszkednek a célnyelvi kultúrába, és figyelembe veszik a befogadók elvárásait. Ez a megközelítés összecseng a kognitív relevanciaelmélet felfogásával, ami szerint igazi ekvivalencia nem is létezhet, hiszen a fordítást nagyban meghatározza a kognitív környezet, s a fordítónak eszerint kell újraalkotnia a forrásnyelvi szöveget. A szerző ennek szemléltetésére Örkény István néhány egypercesét választja, melyeknél az orosz és angol célnyelvi szövegvariánsok közti különbségek éppen abból fakadnak, hogy melyik kultúra mennyire áll közel a magyar groteszk és abszurd szövegalkotó és -értelmező hagyományhoz.

IMRE ATTILA a Kihívások az angol–magyar modalitásrendszer megfeleltetésében című tanulmányában a modalitás jelenségét vizsgálja az angol nyelvben, valamint azok magyar nyelvre fordításának lehetőségeit, kihívásait. A bevezetőben az angol modális segédigék bonyolultságára hívja fel a figyelmet, majd rátér a tulajdonképpeni kutatásra, melynek tárgya az angol deontikus (kötelességgel, tiltással kapcsolatos) modalitások magyar fordításának vizsgálata *Az elit alakulat* című mini tévésorozatban. Az egyes modálisok részletes bemutatásából fakadó egyik fontos következmény az, hogy az emberi kommunikációban a szintaxis és a pragmatikai elemek, a tágabb kontextus sokkal fontosabbak, mint azt a nyelvkönyvek szemléltetik.

6. A kötet utolsó részének címe: Kétnyelvűség, kultúra, motiváció (209–308). Terjedelmét tekintve ez a legnagyobb egység: hat tanulmány tartozik ide, melyek mindegyike a kétnyelvűségnek valamilyen kulturális vonatkozását vizsgálja, és – FAZAKAS EMESE tanulmányának kivételével – a kétnyelvű és/vagy kisebbségi létből fakadó nyelvi identitás problémáját taglalja.

FAZAKAS EMESE tanulmánya (A vörös, piros színárnyalatainak idegen eredetű megnevezései a régiségben) arra keresi a választ, hogy a régiségben milyen idegen eredetű szavakat, kifejezéseket használtak a magyar beszélők (főként) Erdélyben a vörös különböző árnyalatainak megnevezésére, és mi lehetett ezek motivációja. Kutatásában elsősorban

az Erdélyi magyar szótörténeti tár történeti adatait dolgozza fel, és kiderül, hogy a 16 tárgyalt színnév hét csoportba sorolható a névadás alapja szerint (pl. pigmenszekhez, növényekhez, textíliákhoz stb. köthető színnevek). A szerző gazdag példaanyagon keresztül mutatja be a szóban forgó kifejezések jelentésmódosulásait is: az idegen eredetű (főként vándorszókként számon tartott) kifejezések először egy más kultúrából származó dolog (pl. festéket, anyagot) jelöltek meg, aminek jellegzetes vöröses színe volt, majd valamenyny idő elteltével a jelentés leszűkült magára a színre. Mindezeket összegezve elmondható, hogy a színnévadás többnyire általános és kulturálisan kötött dolgokra utal vissza, s mivel ezek időben jelentősen változnak, érdemes lenne összevetni az adatokat a mai nyelvben használatos színnevekkel.

VÖRÖS FERENC tanulmánya, ahogy a címe is jelzi (Névhasználati motivációk a Kárpát-medencei magyar nyelvterület külső régióiban), névtani tárgyú. A tanulmány első fele a hivatalos névviselés és a névhasználat összhangjának megbomlását, ennek hátterét mutatja be, részletesen taglalva a különböző régiókra jellemző, eltérő anyakönyvezési gyakorlatokat. Ezt követően a szerző a személynevek etnikum- és identitásjelző funkciójára, mintakövető jellegére hívja fel a figyelmet: mint írja, a névtanosok körében viszonylagos konszenzus van arról, hogy a személyneveket nem lehet egyik nyelvről a másikra „lefordítani”, hiszen a fordítás már nem az illető személyt identifikálja. Ennek pszicholingvisztikai hatása érhető tetten akkor, amikor – a 20. században végbement, magyar beszélőközösségek személyneveinek tömeges államnyelvűsítő gyakorlata miatt – a kisebbségi magyar állampolgárok védekezéséül a személynevekbe kódolják az etnikai szimbólumokat. A tanulmány fontos következtetése, hogy a személynevekre nemcsak szocio-, hanem pszicholingvisztikumként is tekintenünk kell.

BIRÓ ENIKŐ tanulmányában (Kisebbségi kétnyelvűként a digitális térben: nyelvválasztás, nyelvi identitás a Facebook oldalakon) annak járt utána, hogyan alakul a kisebbségi kétnyelvű, anyanyelv dominanciájú beszélők nyelvi identitása a digitális térben. A kutatás során a Sapientia EMTE magyar–román kétnyelvű egyetemi hallgatóinak nyelvhasználatát, nyelvi identitását vizsgálva arra keresi a választ, hogyan köthető az online többnyelvűség az offline valósághoz (a társadalmi vagy egyéni egynyelvűséghez/többnyelvűséghez). Az identitás online reprezentációjának és az adatgyűjtési módszerek bemutatása után a tanulmány rátér a nyelvhasználati minták elemzésére, melyből az derül ki, hogy egyrészt az online többnyelvűség nem mindig tükrözi a felhasználó „offline” nyelvtudását, inkább az én-reprezentáció meghatározója, másrészt a nyelvválasztás, kódváltás és kódjáték hozzájárul az online nyelvi identitás konstruálásához. Ami az online és offline nyelvi identitás közötti összefüggések pontosabb felderítését illeti, kiterjedtebb kutatásra, részletesebb metanyelvi adatokra van szükség a továbbiakban.

MOLNÁR BODROGI ENIKŐ – az eddigi tanulmányoktól eltérően – a Nyelvi ideológiák Bengt Pohjanen műveiben című tanulmányában egy másik kultúrában vizsgálja meg a kisebbségi létből fakadó nyelvi identitásbeli problémákat: témájául a svédországi meánkieli nyelv státuszát, beszélőinek anyanyelvűkhöz fűződő viszonyát igyekszik tetten érni Bengt Pohjanen meánkieli író műveiben. Tanulmánya a nyelvi ideológia fogalmának meghatározásával és osztályozásával indul, majd annak bemutatásával folytatódik, hogy Pohjanen (íróként és közéleti személyiségként egyaránt) milyen módokon törekszik saját közössége számára nyelvi és kulturális identitást alkotni. Az elemzés során a nyelvi ideológiák három nagy csoportját sikerült kimutatni az író egyik szépirodalmi művében

és egy publicisztikájában: politikai háttérű, nyelvi tervezéssel és nyelvépítéssel, valamint a nyelvhez való viszonyulással kapcsolatos ideológiákat. A tanulmány arra is rávilágít, hogy az említett művekben egy olyan kisebbségi közösség képe rajzolódik ki, amely anyanyelve miatt súlyosan stigmatizált, és a nyelvcserre előrehaladott fokán áll. A meánkieli író a nyelvi ideológiákat saját közössége kollektív identitásának erősítésére használja.

KESZEG VILMOS tanulmányában, melynek címe *Az anyanyelvhasználat mint a kegyeleti jog érvényesítése az elhunyt emlékének megörökítésében, a sírfeliratok nyelvének megválasztása mögötti motivációkat, stratégiákat vizsgálja a magyar etnikum esetében*. A bevezetőben a szerző a temetést olyan szertartásként értelmezi, amely nem lezárja a halott életét, hanem éppen ellenkezőleg: megkonstruálja a nyilvánosság számára a halott emléket, kijelöli a halottra való emlékezéssel kapcsolatos szerepeket, feladatokat, tartalmakat, helyszíneket. A kegyeleti jog érvényesítési formáinak áttekintése után a sírfeliratoknak (mint az elhunytól való beszélés emblematikus műfájának) a különböző helyzetekbe került magyar etnikum általi nyelvválasztásáról olvashatunk. Ennek értelmében olyan soknyelvű környezet magyar sírfeliratai is az elemzés tárgyát képezik, mint a detroiti temető vagy a romániai vegyes lakosságú vidékek magyar etnikumú elhunytjainak koszorú- és sírfeliratai, de említésre kerül egy virtuális emlékhely is, ami 108 nyelven kínálja fel kegyeleti szolgáltatásait. A tanulmány következtetése, hogy a sírfelirat nyelvének megválasztása konszenzusok és kompromisszumok alapján történik, s ez árulkodik az elhunytnak és/vagy családjának nyelvi identitásáról, a nyelvi asszimiláció mértékéről, a rituális nyelvi viselkedésről, a nyelvi környezetről.

GONDOS EMŐKE a *Nyelvi interferenciák az egyéni vallásgyakorlat diskurzusaiban* című tanulmányában két olyan személy nyelvhasználatának sajátosságait elemzi a vallásosságukról való diskurzuson belül, akiknek a vallásgyakorlatában közös az interkonfessionális (katolikus és ortodox), valamint az interetnikus (magyar–román) elemek jelenléte. Az adatközlők élettörténetének bemutatásából és a diskurzuselemzésekből kiderül, hogy mindkét esetben jellemző az ortodox román vonatkozások elegyedése a katolikus magyar szocializációval, de míg egyiknél az otthoni környezet román, a másiknál magyar. Ennek megfelelően a nyelvhasználatukban megmutatkozó kontaktusjelenségek mennyisége és minősége is eltér. Ugyanakkor identitásuk, valamint a „románsággal” és „ortodoxiával” szembeni attitűdjük befolyásolja a vallásgyakorlati elemek mentális lexikonban való szerveződését.

7. Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a Kognitív és pszicholingvisztikai szempontok a nyelvi érintkezések vizsgálatában című tanulmánykötet nemcsak abban segíthet, hogy jobban megértjük a kétnyelvű emberek nyelvhasználatát, gondolkodásmódját, a szókölcsönzések mögött meghúzódó kognitív és pszichológiai természetű szervező elveket, hanem abban is, hogy jobban rálássunk a saját anyanyelvünk és egy másik nyelv szerkezetének jellegzetességeire, a köztük fennálló hasonlóságokra és különbségekre. Ezeket tudatosítva a szerzett ismereteket alkalmazni tudjuk mind a pedagógiában, mind pedig a mindennapi életünkben, a másik emberhez, más kultúrákhoz való értékelő és elfogadó viszonyulásunkban.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányának nyilatkozata a Magyar Nyelvőr ügyében

A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya szakmai és erkölcsi támogatását kívánja kifejezni a Magyar Nyelvőr folyóirat szerkesztőbizottságának irányában, illetve annak 2021. szeptember 24-én közzétett állásfoglalásával (<https://maimagyar.elte.hu/content/a-magyar-nyelvor-szerkesztobizottsaganak-allasfoglalasa.t.22533>) és a folyóirat körül kialakult helyzet megoldására irányuló szándékával kapcsolatban. Az 1872-ben alapított, akadémiai háttérű és a magyar nyelvtudomány intézményrendszerének Társaságunk folyóiratahoz, a Magyar Nyelvhez hasonlóan fontos periodikáját képező Magyar Nyelvőr ügye nagy fontossággal bír: szakmai színvonalának és profiljának, problémamentes működésének, hagyományainak és folytonosságának fenntartása alapvető szaktudományi és közérdek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság részéről ennek megfelelően támogatjuk a jelenleg fennálló problémák tisztázására és a magyar nyelvtudomány hosszú távú érdekeit leginkább szolgáló megoldás megkeresésére irányuló törekvéseket, mind a folyóirat, mind tudományterületünk további javára és szolgálatában.

Budapest, 2021. október 18.

Búcsú Szabó Gézától

(1934-2021)

Június 15-én végleg eltávozott közülünk a szombathelyi Nyelvtudományi Tanszék alapító tanszékvezetője, a dialektológiában többek által szombathelyi műhelyként emlegetett kutató közösség megszervezője, Szabó Géza.

Derecskén született, iskoláit Kabán kezdte, majd középiskolai és egyetemi tanulmányait Debrecenben folytatta. Életútjában meghatározó volt, hogy egyetemi éveiben magába szívhatta a Csüry iskola hagyományait. A tanári magatartás mintáit Papp Istvántól, Kálmán Bélától tanulta mind a tudományos tények tiszteletét, mind a tanári felelősséget, a tudás színvonalas átadásának követelményét tekintve. Ez az attitűd jellemezte a tanszék alapításakor is, amikor igényességgel, nagy körültekintéssel, utána járással válogatta ki munkatársait, és egyengette útjukat, hogy megtalálják helyüket a tudományos közéletben.

Tanári pályáját Békéscsabán kezdte 1957-ben, majd 1964-ben Tompa József ajánlására Temesi Mihály a Pécsi Tanárképző Főiskolára hívta. Egyetemi doktori dolgozatát Doboz község *ë*-zésének vizsgálatáról írta 1968-ban (ELTE NytudDolg. 5., Bp. 1971).

1969 és 1972 között ösztöndíjas aspiráns volt az ELTE I. sz. Magyar Nyelvészeti Tanszékén Benkő Loránd vezetésével, majd egy évig Pozsonyban volt vendégtanár, de ezt főként Imre Samu tanácsára megszakította, hogy az önállóvá váló Szombathelyi Tanárképző Főiskolán Magyar Nyelvészeti Tanszéket szervezzék.

Már Szombathelyen fejezte be kandidátusi értekezését a magyar nyelv helyhatározó rendszeréről. Sajnos, a terjedelmes munka, amely jelentős újdonságokat is tartalmazott, a mai napig nem jelent meg.

A tanszéki műhely kialakításakor a hagyományoktól, amelyek főként a nyelvjárások adatmentéséről szóltak, Imre Samu tanácsára is kissé eltért, amikor az újabb kutatások céljaként a nyelvjárások változásainak vizsgálatát tűzte ki. Ehhez állított össze egy Szókészleti kérdőfüzetet, amelynek segítségével a tanszéki archívumban egy hatalmas korpusz keletkezett, ami javarészt ma is feldolgozásra vár, bár jelentős tanulmányok születtek belőle.

Tanári munkáját is jellemezte az igényes újírtásra való törekvés. Jegyzetet írt a magyar nyelvjárások tanulmányozásához (Bp. 1980), segédanyagot készített Fejezetek a leíró magyar nyelvtan alaktanából címmel (BDTF Szombathely, 1981). Sikeres volt az általa vezetett diákkör, amelynek keretében éveken át díjnyertes pályamunkák születtek az OTDK-kon. 1975 és 1986 között az általa szerkesztett Jelentkezünk című helyi folyóiratot a diákköri munkák fórumává is tette. Elévülhetetlen munkája a Dialektológiai Szimpozion sorozat elindítása, amely 5-6 évenként már hat alkalommal hozta Szombathelyre a dialektológia kutatóit határon innen és túlról.

Sajnáljuk, hogy élete utolsó éveiben zárkózott életet élt, ezért nem találkozhattunk. De érdemeit nem felejtjük el, amiket a magyar felsőoktatásban, az anyanyelvi nevelés segítésében, a nyelvtudomány művelésében elért.

Nyugodjék békében.

VÖRÖS OTTÓ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Egy palóc misszilis a 17. századból

1. Amikor Koháry István nevével találkozunk, akkor elsőként a költő, ugyanakkor az országbíróként, hadvezérként, politikusként is számontartott XVII–XVIII. századi irodalmi-történelmi személyiség jut eszünkbe. A közleményemben bemutatott misszilis írója azonban nem az ifjabb, hanem az idősebb báró csábrági és szitnyai Koháry István, aki 1616-ban született Léván. Később Csábrágon telepedett le, itt született a költőként és országbíróként is ismert fia. A költő apja a misszilis lejegyzésének idejében már Szécsény és Füleke várának kapitánya, az előbbinek 1647-től, az utóbbinak 1657-től (BOKOR – GERŐ 1895: 664–666; BAKÓ 1903: 131–145).

A levelet 1659-ben Szécsényben vetette papírra saját kezűleg. A sajátkezés mellett szól az az érv, hogy a levélszöveg és az aláírás ductusa megegyezik, s mivel az aláírás után a *manu propria* 'saját kezűleg' rövidítése, azaz a korban jellegzetes, aláírást záró cirkalmas kézjegy áll, így nagy biztonsággal következtethetünk arra, hogy a levélszöveg saját kézírás. Ezt támaszthatja alá az is, hogy a kor deákjainak jellemzően szép betűírásától, jól olvasható írástípusától eltérően kézírását kevésbé pontos betűírás, elnagyolt íráskép jellemzi.

A levél címzettje, Bartakovits (a levél szövegében helyenként *Bartakovics*) János attól az évtől kezdődően, amikor a misszilis kelt, Hont vármegye alispánja. Ezt a pozíciót mindössze egy évig, 1660-ig töltötte be. A krónikákból tudjuk, hogy hivataloskodása idején a német katonák elszállásolása terhelte a megye lakosságát (REISZIG 1903: 394–395). A XVII. század közepén a vármegye területe nagyobb részét török uralom alá került. A levelet neki író Koháry István egyik vára, Csábrág a török hódoltság határán feküdt. Ezen a területen állandó harcészültségben álltak, ki-kitörtek és csapatokkal rajtaütöttek a törökökön. Koháry István sajnálatosan éppen egy ilyen alkalommal, 1663-ban Lévánál a csapat ezredesként vesztette életét (BAKÓ 1903: 134–135).

2. A levél írójának hangjelölésére a következtelenség jellemző. Ez megnyilvánul az ékezethasználásban, a rövid és a hosszú magánhangzók jelölésében, a nagy- és kisbetűs szókezdésben. A főneveket gyakran nagybetűvel kezdi. Az *ő, ű* betűk kettős ékezte helyett gyakran egy ékezetet használ: *ó, ú*. Olykor a kiejtésben érvényesülő összeolvadást írásban is jelöli, pl. *tudoficson* 'tudósítson', *agia* 'adja'; *külgyőn* 'küldjön', *attam* 'adtam', *teczik* 'tetszik', a *furhattja* írásmód – a kettőzött *tt*-ből következően – szintén az összeolvadás példája, a *barátsággha* szóalakban azonban ezzel ellentétben a szóelemzés elvét követi.

Bizonyos hangok jelölésére többféle graféma szolgál:

cs: <i>cs, ch, c3, C3</i> , névben: <i>ts</i>	ő: <i>ó, ő, eő</i>
i: <i>i, ý, j</i>	ö: <i>ó, eő</i>
í: <i>i, ý</i>	sz: <i>S3, β, Sz</i>
	ü: <i>ú, ű</i>

Az eredeti levélben az *s*-nek (*s, f, S*) és a *z*-nek (*z, 3, 3*) több grafémavariánsát is láthatjuk, de az átírásban egyszerűsített jelölést alkalmazok, csupán kétféle *s*-t és *z*-t különböztetek meg.

Az alábbi fonémák hangjelölése: g: *gh*, gy: *gi*, j: *i*, ly: *li*, ny: *ni*, ty: *ti*.

3. A 17. századi következtelen helyesírás miatt nem minden esetben egyértelmű a levél olvasata. A levél rövid, egyfóliónyi terjedelmű szövege nyilvánvalóan nem alkalmas arra, hogy rendszerszerű nyelvi-nyelvjárási következtetéseket vonjunk le, ám a misszilis tartalmaz néhány olyan nyelvi jegyet, amely miatt érdemes a vizsgálatra és a bemutatásra. A levélszövegben előkerülő nyelvi jegyek a korabeli palóc nyelvjárás jellegzetességeire világítanak rá. A levél írójának származási helye, a korabeli Bars vármegyei Léva (ma Levice néven város Szlovákia Nyitrai kerületében), valamint későbbi birtoka, Csábrág vára, melynek romjai a mai Ipolyság (Šahy, SK) településtől északkeletre, Csábrágvarbók (Čabradský Vrbovok, SK) község határában állnak és a Nógrád vármegyei Szécsény, ahol

a levél kelt, s ahol a levélíró egyik lakóhelye volt, a palóc nyelvjárási régióhoz tartozik (IMRE 1971: 349–356; JUHÁSZ 2001: 282–286; MENYHÁRT – PRESINSZKY – SÁNDOR 2015: 44–62). IMRE SAMU szerint az északnyugati palóc nyelvjárástípus nehezen körülhatárolható terület, nagyjából a Garam vonalától a nyelvhatárig terjed (IMRE 1971: 353). SÁNDOR ANNA és PRESINSZKY KÁROLY tovább pontosítja e terület nyelvjárási változatait (SÁNDOR 2004; PRESINSZKY 2011). Az Ipoly vidéki nyelvjárás a középpalóctól nyugatra helyezkedik el, nyugaton a Garam vonalát nem éri el. A levél írójának születési helye, Léva a Garam folyó mellett, attól kissé keletre, e két említett palóc nyelvjárás csoport közötti területen helyezkedik el. Ipolyság és Csábrágvarbók az Ipoly vidéki és a nyugati középpalóc csoport határán található települések, Szécsény a nyugati középpalóc területhez tartozik. Ezek a palóc nyelvjárás csoportok sok hasonlóságot és némi eltérést mutatnak.¹

A kor helyesírására jellemző, hogy a rövid és a hosszú magán- és mássalhangzók között gyakran nem tesznek különbséget. A palóc nyelvjárás hangtani jellegzetességeit ismerve feltételezhető, hogy a levél szövegében rövid *i*-vel, *u*-val, *o*-val írt – és egyébként etimologikusan hosszú hangot tartalmazó – szavak ejtésében hosszú a magánhangzó, mivel a középpalócban ma is hosszan ejtik ezeket a hangzókat, az Ipoly vidéki csoportban is a hosszabb realizáció a gyakoribb. A levélszöveg olvasatában ezért hosszú magánhangzóval jelöltem ezeket: *Igért, im, Irom, Iria, niul, teritéft, hireim, tudoficson, Cžyvéfét, vekonittja, furhattja, ocžob*.

A palóc nyelvjárás csoportok közül a nyugatiakban erős *i*-zés jellemző, az Ipoly vidéki típusban is jelentkezik az *é*-vel szembeni *i*-zés, de a nyugati középpalócban is jellemző. A levélszövegből tudunk adatolni egy *i*-ző példát, a *Cžyvéf* – [*csíves* ~ ?*csívés*] ’cséves, csöves, ?csévés’ szó zártabb magánhangzós alakját. A magyar nyelv szótárában (CzF.) a *cséves* szó két feltüntetett jelentése közül a második illik a szövegkörnyezetbe: „Ami csévvel vagy csévével bővelkedik, minek cséve van.” (CZUCZOR – FOGARASI 1862: 975). A szótár példaanyagában találunk hasonló jelentéstartalmat (*két cséves puska* ’két-csővű puska’), amely levelünkben is feltűnik. Ugyanakkor a *cséves* szó utalhat speciális foglalkozásra is (a *lakatjártó* ’lakatos’ mellett), tudniillik aki puskacsövek – csévek – készítésével, fűrészával, javításával foglalkozik.

A levélszövegben megjelenő *it, ot t*-je az ejtésben – ismerve a palóc nyelvjárás jellegzetességeit – minden bizonnyal hosszan hangzott, ezért az olvasatban is így jelöltem.

A *Szóchókket* ’szücsöket’ szó tövének magánhangzója nyíltabb alakváltozatú. Az Ipoly vidéki és a középpalóc nyelvjárásra jellemző, hogy a köznyelvi *ú, ű* helyén gyakran *ó, ő* jelentkezik, különösen szövegben. Példánkban szóbelseji helyzetben jelenik meg a nyíltabb alak.

A palóc nyelvjárás jellemzőinek ismeretében valószínű, hogy a szövegben kis- és nagybetűs szókezdettel is leírt *Goliobis* – *goliobis* szó és az *illien, ollias, ollian, Melliet* névmások *ly*-je az ejtésben palatális lehet, a névmások esetében geminált. A palóc nyelvjárás régió mindegyik csoportjának jellemzője a palatalizáció, különösen a *t, d, n, l* hangzók esetében különösen *i* előtt, csupán az északnyugati palócban nem teljes körű az *l* palatalizációja, de ott is jelen van. Az *n* palatalizációja mindhárom csoportot jellemzi, a levélszöveg *Ispániság, valamenni* szavainak írásmódja tükrözi a palatális ejtést, bár az utóbbi esetben – a korabeli helyesírás miatt – az egyik fonéma nem (vagy csak rész-

¹ A nyelvjárási jellegzetességeket az alábbi leírásokat alapul véve elemzem: IMRE 1971: 349–356; JUHÁSZ 2001: 282–286; MENYHÁRT–PRESINSZKY–SÁNDOR 2015: 44–62; PRESINSZKY 2011: 201–217.

legesen) jelölődik. Az intervokális gemináció szintén jellemzője e nyelvjárási régióknak. A fentebb sorolt alakokon kívül a *goliobissa* írásmód is bizonyítja ezt.

A palóc nyelvjárást alapvetően nem jellemzi az *ö*-zés. A *Felséghe*, a *gyenge* és a *βerezűk* 'szerezzük' szavakban a nyelvjárásra jellemzően illabiális a magánhangzó.

A középpalócban, az Ipoly vidéki típusban a szótagzáró *l* gyakran kiesik pótlónyúlást idézve elő *ol*, *öl* hangkapcsolatokban. A nyelvjárási irodalom gyakori példája az *ócsó* szóalak, amely a misszilisben is előfordul: *oczob* 'olesőbb'.

A *-t* tárgyrag és a *-k* többesjel közötti kötőhang középső nyelvvállású az Ipoly vidéki és a középpalócban. A levélszövegben is van erre utaló példa: *őköt* 'öket'.

A középpalócban és az Ipoly vidéki típusban az ablativusi rag jellemzően *-tó/-tő* alakváltozatú, a nyugati palócban inkább: *-tú/-tű*. A levélben található egyetlen ilyen rag rövid, zárt magánhangzójú, hosszabb alakváltozatú: *attul*.

A levélben lejegyzett határozott névelők kivétel nélkül egyalakúak, a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt is az alakváltozatúak: *az magha* 'a maga', *az Niulon* 'a nyúlón', *az Lagi föld* 'a lány föld', *az Roka hátakat* 'a rókahátakat', *az kegyelmed barátság* 'a kegyelmed barátsága', *az Szóchókket* 'a szücsöket', *az Puskámat* 'a puskámat', *az Czyvéjét* 'a csévesét ~ csévését', *az Lakat jarto* 'a lakatgyártó', *az Goliobisra* 'a golyóbisra', *az goliobissa* 'a golyóbisa', *Az búrke Loért* 'a szürke lóért'.

A palóc nyelvjárásokra jellemző bizonyos tövek regionális egyalakúsága, például amelyek a köznyelvben, illetve más nyelvjárásokban a tővégi magánhangzó hosszúságát váltakoztatják. Az ékezetek gyakori hiánya miatt nem tudjuk egyértelműen kijelenteni, de elképzelhető, hogy a levélszövegben az *okaért* alakváltozat ezt példázza.

A misszilis lexikai elemei közül a fentebb már elemzett *csíves* szóalakon kívül érdemes még néhányat kiemelni.

A *Pruder* a német *Bruder* 'testvér, itt: barát' jelentésű szó változata². A magyar–német interferencia okait, az együttélést történeti adatokkal lehet bizonyítani: tudjuk, hogy a Felvidéken sok német származású, német anyanyelvű személy élt, a felvidéki városokban, bányákban sok német nyelven beszélő munkavállaló dolgozott. A fentebb említett történelmi adatból is tudjuk, hogy a 17. században német katonák is időztek ezen a területen (REISZIG 1903: 394–395), és „a török elleni harcokban résztvevő katonaság nyelve is főleg a német volt” (É. KISS–GERSTNER–HEGEDŰS 2013: 117). Több adat is bizonyítja, hogy a magyar nyelvbe került német szavak zöngés mássalhangzói gyakran zöngétlen formában realizálódtak, É. KISS–GERSTNER–HEGEDŰS (2013: 144) is hoz példákat a zöngés zárhangok zöngétlenedésére, de pl. az őrségi nyelvjárás *himpér* 'vadmalna' (ném. *Himbeer* 'malna') szava is bizonyítja ezt (saját gyűjtés).

Az *igazán* lexéma többször is előfordul a szövegben: *Igazan Irom csak Jó Agár volt it* 'igazán irom, csak jó agár volt itt'; *igazan vífelte az magha nevét hogi febes* 'igazán viselte a maga nevét, hogy Sebes'; *igazan Irom kegyelmednek, valamenni Agaram vagion mind egi Niul után bocsátomis* 'igazán irom kegyelmednek, valamennyi Agaram vagyon, mind egy nyúl után bocsátom is'. Az ÉrtSz. határozószóként és mondatzóként is értelmezi (vö. ÉrtSz. 3: 438–439). Móddhatározószói jelentései közül az 1. és a 3. példában az *igazán irom* kifejezésben a 'való(já)ban, becsületesen, a valóságnak megfelelően, hamisság

² Köszönöm a szó olvasatában nyújtott segítséget TERBE ERIKÁnak és VLADÁR ZSUZSÁnak.

nélkül' jelentésben, a beszélő meggyőzésének nyomatékosításaként szerepel, a 2. adatban (*igazán viselte*) esetében a jelentése: 'hozzá illően'.

A *Mal* 'mál' szó talán régiesnek és tájszónak is minősíthető, jelentése: 'prémes állat hasrészén levő szőr, prém' (vö. ÉrtSz. 4: 922).

A *goliobis* 'golyóbis, golyó' szót is népiesnek, régiesnek minősíti az ÉrtSz. (2: 1029), korabeli stílusértéke azonban ettől eltérő lehet. – A *marczona* 'marcona' szó mai 'harciasan zord, nyers, félelmet gerjesztő' jelentése később szilárdult meg. A 17. században még élt az 'értéktelen, jelentéktelen, hitvány, semmiség' jelentése (vö. TESz. 2: 844). A levélben is ez a szó értelme, azaz 'jelentéktelen dolog': *kegyelmed meg boczáffon illien marczona dologgal terhelem kegyelmedet* 'kegyelmed megbocsásson, ilyen marcona 'jelentéktelen' dologgal terhelem kegyelmedet'.

A magánlevélnek csupán a címzése latin, a levél szövegében nincs latin elem. Bár a levélkezdő és a -záró formulák – a kor szokásához híven – jelen vannak, de ezek is magyar nyelvűek.

4. Néhány szociopragmatikai megjegyzést is érdemes tennünk. A címzett megszólításai és a szöveg tartalma alapján a két személy között barátságot, közeli kapcsolatot, közvetlenséget feltételezhetünk. Az *az kegyelmed barátsággha* szövegrészlet szó szerint is bizonyítja ezt. A levélben többször esik szó egymás iránti jótétről, vadászkutyra, ló küldéséről, puskagolyó, prém ajándékozásáról. (Persze az is lehet, hogy nem csupán barátság motiválja a levél íróját, hanem a magas rangú alispántól szolidaritást vár azon ügyeiben, melyekben a címzett döntéshelyzetben van.) A levél bevezető részében *jo Akaro Uramnak Atjamfianak kegyelmednek* szólítja. A korszak megszólításformái közül a *kegyelmed* kerül elő leggyakrabban a levél szövegében. A megszólításban az *édes* jelző többször előfordul: *Edes Bartakovits Uram* – kétszer is ugyanebben a szerkezetben, illetve *édes kedves Pruderem* – a jelző mindkét esetben közvetlenségre utal. Ugyanígy a kölcsönös jó kapcsolat kifejezése az *atyjafia*, mellyel magát is megnevezi a levél írója, és kölcsönösen ő is így szólítja a címzettet. Hűségre, becsületességre utal a címzésen található latin kifejezés: *obssimo* 'igazán, hűségesen'. Szolgálatkészségre, jó kapcsolatra mutatnak az alábbi búcsúzó szavak: *Akarok enis edes Bartakovits Uram mindenben valamiben tudok bolgalni s – kedveskedni kegyelmednek* 'Akarok én is, édes Bartakovics uram, mindenben, valamiben tudok szolgálni s kedveskedni kegyelmednek'; *Kegyelmed bolgalo igaz Atiafia migh el* 'Kegyelmed szolgáló igaz atyjafia, míg él', melyben hangsúlyozódik az *igaz* 'hűséges, szavahihető' jelző és ennek megdönthetetlensége: *míg él*.

5. Bárány István magánlevele Bartakovits János alispánhoz

1659. november 20. Szécsény

XIV. 3. D. 9. d. Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára. Balassagyarmati részleg. A balassagyarmati Nagy Iván Múzeum iratgyűjteménye. Különbféle családi levéltárakból összegyűjtött iratok. Bartakovich család iratai.

Betűhű átirat

Szolgálok mint jo Akaro³ Uramnak⁴ Atjam- / -fianak *kegyelmednek*.

Az Igért Agarát im megh küldöttem *kegyelmednek*. Igazan Irom csak Jó Agár / volt it, igazan vífelte az magha nevét hoga jebes, ot azért mint⁵ / fogia maghát viselni megh Iria *kegyelmed*: ha ottis azért illien jár / vagyon most csak heaba azt meg próbálni, mert igazan Irom *kegyelmednek*, / valamenni Agaram vagion mind egi Niul utan bocsátomis, nem tesnek / egi teritéft az Niulon, kinek oka egieb *jem*, hanem az Lagi föld.

Nincsenek *jemmi* ollias hireim, hanem hoga azt hirdetik Balassy Uramnak / fő Ispániságát, megh attá eő Felséghe, mint hallot azért *kegyelmed* erről / tudójcson kérem.

Edes Bartakovits Uram jm az Roka hátakat el / küldtem, az *kegyelmed* barátságáha által, nagi Györgi Uram az Szóchókket / ha Malért el czereltessen legien azon, *kegyelmed* meg boczájfon illien / marczona dologgal terhelem *kegyelmedet*. Azon pedig feletbe / kerem *kegyelmedet* edes kedves Pruderem, az Puskámat csináltajffa megh / *kegyelmed*, ha Horvát Uram a Czyvéfét meg küldte, az Lakat jarto / ne nézzen arra az Goliobisra kit *kegyelmednek* attam, mert ha ollian nagiót / fog vetni felek attul igen gyenge leßen – meg vekonittja az / vasát, agia eleiben azért *kegyelmed*, hoga csak valamivel legien / nagiob az goliobissa mint most: nagiobra fúrhattja csak / ne jokkal. Mikorra biztajfon pedig megis vigazta- / -lajnak okaért megh Iria *kegyelmed*.

Akarok enis edes Barta- / -kovits Uram mindenben valamiben tudok bolgalni s – kedveskedni / *kegyelmednek*. Melliet Istennek ajánlom *kegyelmedet*.

Datu[m] Sze- / -csény. dje 20 9br[is] A[nn]o 1659.

Ps. Az Búrke Loért kúlgjön *kegyelmed*
35 Tallért ha *kegyelmednek* teczik.
hoga Ugian eőbe Berezűk
őköt, talan az többi oczob leßen.

Kegyelmed Bolgalo igaz Atiafia
migh el

Koháry István

[A levéltáros kézírásával a levél alján:
1659 XI 20
Bartakovich]

A címzés a levél hátoldalán:

Generoso Domino Ioanni Bartakovitsom Domino et Tanquam fratri obsessimo

Olvasat

Szolgálok mint jóakaró uramnak, atyámfiának, *kegyelmednek*.

Az ígért agarát im megküldöttem *kegyelmednek*. Igazán írom, csak jó agár volt itt.

³ Ez a szó és a 3. sorban a *fogia* szó tintafoltos.

⁴ Az átiratban és az értelmezésben dőlt betűtípussal közlöm a szavaknak a levélben rövidített, kiiratlan részeit.

⁵ A 2., a 3. és a 4. sor végén a javítások és az áthúzások miatt nehezebben olvasható a szöveg.

Igazán viselte az maga nevét, hogy Sebes, ott azért mint fogja magát viselni, megírja kegyelmed, ha ott is ilyen sár vagyon, most csak hiába azt megpróbálni, mert igazán írom kegyelmednek, valamennyi agaram vagyon, mind egy nyúl után bocsátom is, nem tesznek egy terítést az nyúlon, kinek oka egyéb sem, hanem az lágy föld.

Nincsenek semmi ollyas híreim, hanem hogy azt hirdetik, Balassi uramnak főispánságát megatta öfelsége, mint hallott azért kegyelmed erről, tudósíccson, kérem. Édes Bartakovics uram ím az rókahátakat elkültem, az kegyelmed baráccsága által Nagy György uram az szöcsöket ha málért elcseréltessen, legyen azon kegyelmed, megbocsásson, ilyen marcona dologgal terhelem kegyelmedet. Azon pedig felettébb kérem kegyelmedet, édes kedves pruderem, az puskámat csináltassa meg kegyelmed, ha Horvát uram az csívését megkülte, az lakatjártó ne nézzen arra az golyóbisra, kit kegyelmednek attam, mert ha ollyan nagyot fog vetni, félek attul, igen gyenge lészen – megvékonyítta az vasát, aggya eleiben azért kegyelmed, hogy csak valamivel legyen nagyobb az golyóbissa, mint most: nagyobbra fúrhattya, csak ne sokkal.

Mikorra, bisztasson pedig meg is vigasztalásnak okáért, írja kegyelmed.

Akarok én is, édes Bartakovics uram, mindenben, valamiben tudok szolgálni s kedveskedni kegyelmednek. Mellyet Istennek ajánlom kegyelmedet.

Dátum Szécsény, dié 20 novembrisz Anno 1659.

P[oszt] s[zkriptum]. Az szürke lóért külgyön kegyelmed	Kegyelmed szolgáló igaz
35 tallért, ha kegyelmednek teccik.	attyafia
Hogy ugyan összeszerezzük	míg él
őköt, talán az többi ócsóbb lészen.	Kohári István

[A címzés:]

Generózó Dóminó Joanni Bartakovicso[m] Dóminó et tamkvam frátri obszesszi(m)ó

Értelmezés

Szolgálók mint jóakaró uramnak atyámfiának, kegyelmednek.

Az ígért agarat ím megküldöttem kegyelmednek. Igazán írom, csak jó agár volt itt, igazán viselte a maga nevét, hogy Sebes, ott azért mint fogja magát viselni, megírja kegyelmed: ha ott is azért ilyen sár van, most csak hiába azt megpróbálni, mert igazán írom kegyelmednek, valamennyi agaram vagyon, mind egy nyúl után bocsátom is, nem tesznek egy terítést a nyúlon, minek oka egyéb sem, hanem a lágy föld.

Nincsenek semmi olyas híreim, hanem hogy azt hirdetik, Balassy Uramnak főispánságát megadta öfelsége, mint hallott azért kegyelmed erről, tudósítson, kérem. Édes Bartakovics uram, ím a rókahátakat elküldtem a kegyelmed barátsága által. Nagy György uram a szücsöket, ha málért (prémért) elcseréltessen, legyen azon kegyelmed, megbocsásson, ilyen marcona (jelentéktelen) dologgal terhelem kegyelmedet. Azon pedig felettébb kérem kegyelmedet, édes kedves Bruderem, a puskámat csináltassa meg kegyelmed, ha Horvát uram a csévesét megkülde, a lakatgyártó (lakatos) ne nézzen arra a golyóbisra, amelyet kegyelmednek adtam, mert ha olyan nagyot fog vetni, félek attól, igen gyenge lesz – megvékonyítja a vasát, adja elejébe azért kegyelmed, hogy csak valamivel legyen nagyobb a golyóbisa, mint most: nagyobbra fúrhatja, csak

ne sokkal. Mikorra, biztasson pedig meg is vigasztalásnak okáért, megírja *kegyelmed*. Akarok én is, édes Bartakovits uram, mindenben, valamiben tudok szolgálni s kedveskedni *kegyelmednek*. Melyet Istennek ajánlom *kegyelmedet*.

Datum Szécsény, 1659. november 20.

Post scriptum (utóirat). A szürke lóért küldjön kegyelmed 35 tallért, ha <i>kegyelmednek</i> tetszik. Hogy ugyan összeszerezzük őket, talán a többi olcsóbb lesz.	Kegyelmed szolgáló igaz atyjafia míg él Koháry István
--	---

[A latin címzés fordítása:]

Nemzetes Bartakovics János uramnak, atyámfiának igazán

Hivatkozott irodalom

- BAKÓ ISTVÁN 1903. Léva. In: BOROVSZKY SAMU szerk. *Magyarország vármegyéi és városai. Bars vármegye*. Apollo Irodalmi Társaság, Budapest, 131–145.
- BOKOR JÓZSEF – GERŐ LAJOS szerk. 1895. *A Pallas nagy lexikona*. 10. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.
- CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862. *A magyar nyelv szótára*. 1. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN – GERSTNER KÁROLY – HEGEDŰS ATTILA 2013. *Fejezetek a magyar nyelv történetéből*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba. <http://real.mtak.hu/8351/1/PPKENyelvt%C3%B6rtjegyzet.pdf>
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások a 20. század második felében. A palóc nyelvjárás régió. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 262–324.
- MENYHÁRT JÓZSEF – PRESINSZKY KÁROLY – SÁNDOR ANNA 2015. *Szlovákiai magyar nyelvjárás szöveg- és forrásgyűjtemény*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- PRESINSZKY KÁROLY 2011. A szlovákiai magyar nyelvjárások területi egységei. In: SZABÓMIHÁLY GIZELLA – LANSTYÁK ISTVÁN szerk., *Magyarok Szlovákiában. Nyelv*. 7. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. 201–217.
- REISZIG EDE ifj. 1903. Hont vármegye az ország három részre való szakadása, a szabadság- és vallásharcok korában. In: BOROVSZKY SAMU szerk., *Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye*. Apollo Irodalmi Társaság, Budapest, 318–395.
- SÁNDOR ANNA 2004. *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1976.

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ
Miskolci Egyetem

Számunk szerzői

Dr. Baranyiné Kóczy Judit, Széchenyi István Egyetem, Nemzetközi Tanulmányok és Kommunikáció Tanszék, baranyine.koczy.judit@sze.hu – Bencze M. Ildikó, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, ildiko.bencze@ubbcluj.ro – Dr. Csontos Nóra, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, csontos.nora@kre.hu – Dr. Dudics Lakatos Katalin, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológia Tanszék, dudics.katalin@kmf.org.ua – Dr. Gréczi-Zsoldos Enikő, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, tgzeniko@gmail.com – Dr. Haader Lea, haader.lea@gmail.com – Dr. Kiss Jenő, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, kisraba@gmail.com – Dr. Nagy L. János, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Alkalmazott Humántudományi Intézet, Magyar és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, nagy@jgytk.u-szeged.hu – Dr. Pelczéder Katalin, Pannon Egyetem, Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, pelczederk@gmail.com – Dr. Senga Toru, Budakeszi / Chita (Japán), szengat@hotmail.com – Szabó Éva, SZTE NYDI – MTA – DE – SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, szalayeva0823@gmail.com – Dr. Vörös Ottó.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG SOROZATÁNAK KIADVÁNYAI

239. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet II. Tanulmánykötet. Szerk. Korompay Klára, Stemler Ágnes, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa.
242. Heltai János Imre: Nyelvcseré és a nyelvi tervezés lehetőségei Moldvában.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Pozsonyi Kódex. 1520. 2004.
- Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991.
- Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998.
- Terbe Erika: Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei. 1538–1575. Régi Magyar Levéltár 3. (DVD-melléklettel). 2010.
- Dömötör Adrienne – Varga Mónika szerk.: „Könyörüljön tenagságtok rajtunk!” 50 irat a XVI. századi jobbágylevelezésből. Eckhardt Sándor kiadásának felhasználásával. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Magyar Nemzeti Levéltár, 2018.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
- A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–XI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. 1995–2010.
- Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. Közzéteszik Hajdú Mihály és munkatársai. 1–10.
- Mazurka Károly: Szuhogyi palóc tájszótár. Szerk. N. Fodor János. 2008.
- Szathmári István: A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005). Magyar Nyelvtudományi Társaság – Tinta Könyvkiadó. 2015.
- Farkas Tamás – Slíz Mariann szerk.: Magyar névkutatás a 21. század elején. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 2015.
- Bölskei Andrea – Farkas Tamás – Slíz Mariann szerk.: Magyar és nemzetközi névtani terminológia / Hungarian and International Onomastic Terminology. International Council of Onomastic Sciences – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Uppsala–Budapest. 2017.
- Slíz Mariann: Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról. 2017.
- Slíz Mariann: Anjou-kori személynévtár (1343–1359). 2017.
- Vargha Fruzsina Sára: A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése. 2017.
- Bárh M. János: Név földrajzi térképlapok Erdélyből. A helynévadás területi variabilitása a történeti adatok tükrében. 2018.
- Haader Lea – Juhász Dezső – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf – Terbe Erika – Vladár Zsuzsa szerk.: Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III. 2019.
- Farkas Tamás – Slíz Mariann szerk.: Tulajdonnevek és szótárak. 2020.